

Ольга Олійник
Василь Шинкарук
Григорій Гребницький

Граматика української мови

Навчальний посібник

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
КОНДОР

2007

ББК 81.2Укр-922
Г 64

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів
(Лист МОНУ №14/18.2-1127 від 28.04.2006 року)*

Рецензенти: **Дубина М. І.** – доктор філологічних наук,
професор, академік АН ВШ України;
Микитась Н. Д. – кандидат філологічних
наук, доцент.

Олійник О. Б., Шинкарук В. Д., Гребницький Г. М.
Г 64 Граматика української мови. Навчальний посібник. –
К.: Кондор, 2007. – 544 с.

ISBN 978-966-351-072-9

В посібнику в систематизованому вигляді висвітлено основні питання граматики української мови – морфології та синтаксису.

Посібник розрахований для студентів вищих навчальних закладів та слухачів підготовчих відділень вузів, а також стане у нагоді всім, хто хоче вдосконалити свої знання з сучасної української мови.

ББК 81.2Укр-922

ISBN 978-966-351-072-9

© Олійник О. Б.,
© Шинкарук В. Д.,
© Гребницький Г. М., 2005
© Кондор, 2005

Зміст

Часина 1. МОРФОЛОГІЯ.....	9
Іменник.....	12
1. Іменник.....	12
2. Загальні і власні назви. Велика літера і лапки у власних назвах.....	17
3. Рід іменників. Іменники спільного роду.....	22
4. Число іменників. Іменники, що мають форму тільки однини або тільки множини.....	27
5. Відмінки іменників.....	30
6. Відміни іменників. Особливості відмінювання.	34
7. Способи творення іменників.....	52
8. Написання <i>НЕ</i> з іменниками.....	54
9. Правопис складних іменників.....	55
10. Букви <i>Е, И, І</i> в суфіксах іменників.....	58
11. Написання чоловічих та жіночих імен по батькові.....	61
Прикметник.....	67
1. Прикметник як частина мови.....	68
2. Розряди прикметників.....	71
3. Ступенювання якісних прикметників.....	74
4. Повні та короткі прикметники.....	76
5. Відмінкові закінчення прикметників.....	80
6. Способи творення прикметників.....	84
7. Правопис прикметників. Написання <i>НЕ</i> з прикметникам.....	86
Числівник.....	91
1. Числівник як частина мови.....	92
2. Розряди числівників. Кількісні (цілі, дробові і збірні), порядкові, прості і складні.....	94
3. Система відмінювання числівників.....	98

4. Правопис числівників.....	112
Займенник.....	115
1. Займенник як частина мови.....	115
2. Розряди займенників за значенням.....	117
3. Відмінювання займенників.....	121
4. Правопис займенників.....	127
5. Культура мовлення.....	129
Прислівник.....	131
1. Прислівник як частина мови.....	131
2. Розряди прислівників за значенням.....	135
3. Способи творення прислівників.....	138
4. Ступені порівняння прислівників.....	141
5. Наголос у прислівниках.....	145
6. Правопис прислівників. <i>Н</i> і <i>НН</i> у прислівниках.....	146
7. Правопис <i>НЕ</i> і <i>НИ</i> з прислівниками.....	148
8. Написання прислівників разом, окремо і через дефіс.....	150
9. Правопис <i>И</i> та <i>І</i> у кінці прислівників.....	155
Дієслово.....	157
1. Дієслово як частина мови.....	157
2. Форма дієслова.....	161
3. <i>НЕ</i> з дієсловами.....	163
4. Неозначена форма дієслова (інфінітив).....	165
5. Вид дієслова.....	167
6. Перехідні та неперехідні дієслова.....	171
7. Часи дієслова.....	175
8. Способи дієслова.....	180
9. Дієвідмінювання.....	189
10. Безособові дієслова.....	194
11. Способи творення дієслів.....	196
Дієприкметник.....	199
1. Дієприкметник.....	199
2. Дієприкметниковий зворот.....	201
3. Відмінювання дієприкметників.....	203
4. Активні і пасивні дієприкметники.....	205

5. Творення дієприкметників.....	207
6. <i>Н</i> у дієприкметниках та <i>НН</i> у прикметниках дієприкметникового походження.....	210
7. <i>НЕ</i> з дієприкметниками.....	213
8. Безособові форми на <i>-НО, -ТО</i>	216
Дієприслівник.....	219
1. Дієприслівник.....	219
2. Вид дієприслівника.....	223
3. Дієприслівниковий зворот.....	226
4. Правопис дієприслівників. <i>НЕ</i> з дієприслівниками.....	228
5. <i>И</i> у суфіксах дієприслівників.....	230
Службові частини мови.....	233
Прийменник.....	233
1. Прийменник як частина мови.....	234
2. Непохідні й похідні прийменники.....	236
3. Правопис прийменників.....	239
4. Вживання прийменників.....	241
Частка	244
1. Частка як службова частина мови.....	245
2. Розряди часток за значенням.....	247
3. Правопис часток	252
4. <i>НЕ</i> і <i>НИ</i> з різними частинами мови.....	255
Сполучник.....	258
1. Сполучник як службова частина мови.....	259
2. Групи сполучників за будовою.....	261
3. Сполучники сурядності й підрядності.....	264
4. Вживання сполучників. Сполучники й однозвучні слова.....	269
5. Правопис сполучників.....	273
Вигук	277
1. Вигук як особлива частина мови.....	277
2. Правопис вигуків. Розділові знаки при вигуках.....	281

Частина II. СИНТАКСИС.....	285
1. Словосполучення.....	286
2. Види словосполучень за будовою.....	289
3. Види словосполучень за способом вираження головного слова.....	291
4. Синтаксичний зв'язок у словосполученні....	294
Речення.....	298
1. Речення як одиниця синтаксису.....	298
2. Двоскладне речення.....	302
Головні члени речення.....	306
1. Підмет.....	306
2. Присудок.....	311
3. Погодження граматичних форм підмета і присудка.....	317
4. Тире між підметом і присудком.....	319
Другорядні члени речення.....	323
1. Додаток.....	323
2. Означення.....	327
3. Прикладка як різновид означення.....	332
4. Обставина.....	337
Односкладні речення.....	344
1. Види односкладних речень.....	344
2. Називні речення.....	348
3. Означено-особові речення.....	352
4. Неозначено-особові речення.....	354
5. Узагальнено-особові речення.....	357
6. Безособові речення.....	360
Повні та неповні речення.....	366
Однорідні члени речення.....	372
1. Поняття про однорідні члени речення.....	372
2. Розділові знаки при однорідних членах речення.....	379
3. Однорідні й неоднорідні означення.....	385
4. Узагальнюючі слова в реченнях з однорідними членами.....	389

5. Розділові знаки при однорідних членах речення в реченні з узагальнюючими словами.....	392
Звертання.....	396
1. Поняття про звертання. Способи його вираження.....	396
2. Розділові знаки при звертанні.....	402
Вставні слова.....	406
1. Поняття про вставні слова. Групи вставних слів за значенням.....	406
2. Розділові знаки при вставних словах і реченнях.....	414
Речення з відокремленими членами.....	418
1. Поняття про відокремлення другорядних членів речення.....	418
2. Відокремлені означення.....	422
3. Відокремлення прикладки.....	429
4. Відокремлені обставини.....	437
5. Відокремлені уточнюючі члени речення.....	440
Основні способи передачі чужої мови.....	444
1. Пряма мова.....	444
2. Непряма мова Способи заміни прямої мови непрямою.....	451
3. Цитата.....	455
4. Діалог.....	458
Складне речення.....	464
1. Поняття про складне речення.....	464
2. Складносурядне речення.....	467
3. Складнопідрядне речення.....	479
4. Види складнопідрядних речень за логікограматичною класифікацією.....	487
5. Види складнопідрядних речень за структурно-семантичною класифікацією..	492
6. Складнопідрядні речення з підрядними означальними.....	494

7. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними.....	498
8. Складнопідрядні речення з підрядними ступеня і способу дії.....	502
9. Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними.....	505
10. Складнопідрядні речення з підрядними причини, мети.....	510
11. Складнопідрядні речення з підрядними місця, часу.....	513
12. Складнопідрядні речення з підрядними умовними, допустовими, наслідковими.....	516
13. Складнопідрядні речення з кількома підрядними.....	519
14. Безсполучникові складні речення.....	523
15. Складні речення з різними видами зв'язку..	535

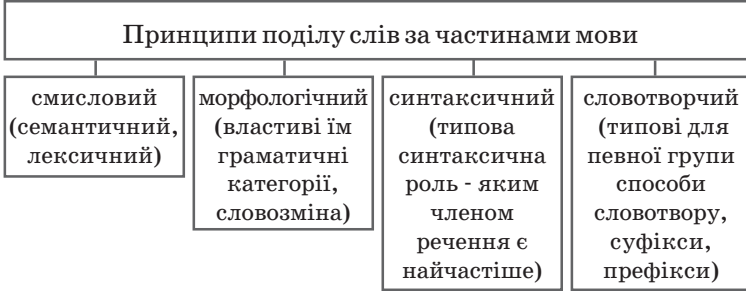
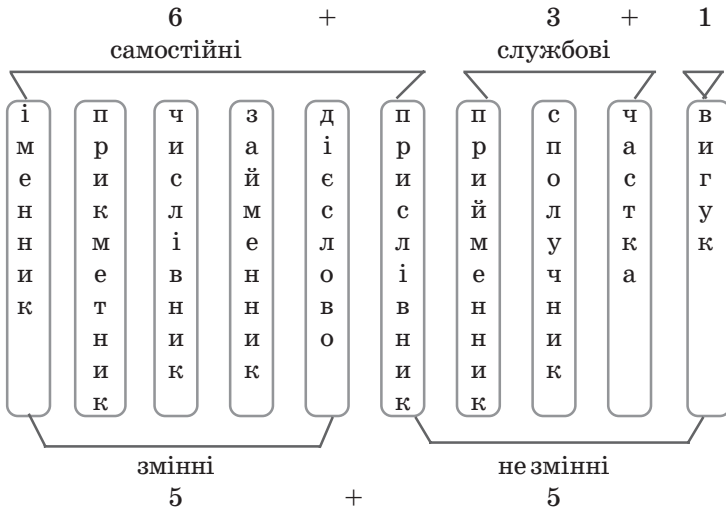
Частина І

МОРФОЛОГІЯ
ЧАСТИНИ МОВИ

Література

1. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія.* За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 23–30.
2. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. К. : Вища шк., 1972. – С. 200–204.
3. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови. Морфологія. — К. : Либідь, 1993. – С. 10–15.
4. *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К. : Ви-во КДУ, 1961. – Ч. І. – С. 48–90.
5. *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К. : Наук. думка, 1988. – С.5–40.
6. *Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І.* Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. – К. : Вища шк., 1989. – С. 14–25.

Частини мови

Завдання для самостійної роботи

Вправа 1. Прочитайте текст. Виділіть у ньому самостійні та службові частини мови. Визначте, за якою ознакою вони розрізняються?

*Коли б я знав, що розлучусь з тобою,
О краю мій, о землянько свята,*

*Що я, отруєний журбою,
В світах блукатиму літа.
Що в мене будуть руки скуті
І в мури замкнені пісні, —*

*Я попросився б хоч з тобою,
До лона рідного припав,
Прислухався б до шуму трав
І зник...*

*Ні! не пішов би я з ганьбою
Шукать ганьби на чужині...
На хрест?! Однаково мені!*
(О.Олесь)

Вправа 2. Прочитайте тексти. Визначте приналежність слів до певної частини мови: за загальним значенням, морфемною будовою, за синтаксичною роллю в реченні.

*I. Тихим струмочком,
Першим листочком,
Може, зорею у небі,
Може, маленьким
Добрим зерном
Я повернуся до тебе,
Земле родюча моя.*

*II. Та шлях до правди тарний і крутий,
І я, напевне, також пам'ятаю,
Що білий світ не тільки з доброти,
Що руки і руйнують, і стріляють.*
(Г.Чубач)

*III. Не жаль мені, що я тебе кохаю,
Та в нас дороги різко розійшлись.*

Цікаво знати

У сучасній науці про мову *граматику* розглядають як розділ мовознавства, до складу якого входять *морфологія*, *синтаксис* і *словотвір*. У сиву давнину граматику вважали “наукою, як правильно писати і розмовляти”.

Винахід терміна “*морфологія*”, який походить з коренів двох грецьких слів (*morphe* “морфо” – вид, форма і *logos* “логос” – слово, вчення), належить великому німецькому поетові Гете, який багато років вивчав будову й форму рослин і тварин.

Найбільшого розвитку в давнину граматичне вчення досягло у греків в епоху еллінізму. Саме греки першими запровадили поділ слів на частини мови, виділили окремі відмінки, визначили такі категорії дієслова, як стан, вид, число, особа.

Контрольні питання і завдання

1. Які ви знаєте частини мови?
2. Назвіть принципи поділу слів за частинами мови.
3. Складіть та запишіть 10 речень з різними частинами мови.

1. Іменник

Література

1. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія* За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 60–66.
2. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. – К. : Вища шк., 1972. – С. 204–213.
3. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Грамматика української мови. Морфологія. – К. : Либідь, 1993. – С. 16–19.

4. Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. – К. : Вища шк., 1989. – С.3–9.

5. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. – К. : Рад. шк., 1974. – С. 5–41.

6. Сучасна українська літературна мова / За ред. О. Д. Пономаріва – К. : Либідь, 1997. – С. 114–118.

1. Іменник як частина мови

Загальні значення

Іменником називається частина мови, що означає предмет чи явище і відповідає на питання *хто? що?*

Наприклад: *хлопчик і дівчинка, зошит, книга.*

Морфологічні ознаки

Змінюються за відмінками та числами:

відносяться до певного роду:

чоловічого – *син,*

жіночого – *трава,*

середнього – *сонце.*

Синтаксична роль

У реченні найчастіше виступає в ролі підмета чи додатка, але також може бути присудком, обставиною, означенням.

Іменники, що означають назви істот і неістот

Іменники, що означають назви істот, відповідають на питання *хто?*

Істоти – *хто?*

1. Назви людей і тварин: *чоловік, кіт, собака*.
2. Міфологічних істот: *мавка, Нептун*.

Іменники, що означають назви неістот, відповідають на питання *що?*

Неістоти - *що?*

Дерево, праця, ручка, сніг, сміх.

Іменники можуть означати

1. Назви конкретних предметів: *книга, дерево, кишеня*
2. Назви людей: *хлопець, мати, Ольга*
3. Назви явищ природи: *вітер, злива, сніг, веселка*
4. Назви тварин та птахів: *голуб, лев, курка*
5. Назви абстрактних понять: *мрія, радість, любов*
6. Назви частин тіла: *рука, голова, ніс*

Завдання

Вправа 3. Спишіть текст. Підкресліть у ньому іменники, визначте їх предметне значення, морфологічні ознаки і синтаксичну роль.

Минають роки і сторіччя, відходять у небуття покоління людей, змінюються їхні звичаї, вірування та погляди, а великі мистецькі надбання залишаються, надовго переживають своїх творців, по-новому розмовляють з кожним віком. Змальовані в них картини життя давно відійшли в минуле, але думи й помисли їх авторів завжди звернені до майбутнього, завжди чарують і надихають нові покоління...

До таких скарбів світового значення належать і творіння великого поета українського народу Тараса Григоровича Шевченка.

(*М. Рильський*)

Вправа 4. Прочитайте речення. Скільки іменників у ньому? Оберіть правильну відповідь.

Давно колись Таврійським степом чумаки по сіль у Крим ходили.

Відповіді:

а) два; б) три; в) чотири.

Вправа 5. У якому рядку всі слова є іменниками? Оберіть правильну відповідь.

1. *Вниз, увечері, пліч-о-пліч, навколо.*

2. *Карпати, Київ, шевченкіана, Одеса.*

3. *Добрий, ввічливий, ведмежий, численний.*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 6. Прочитайте речення. Скільки іменників у цих реченнях означають назви істот? Оберіть правильну відповідь.

Протягом двадцяти шести років Сірко був кошовим отаманом запорозьких козаків. Воюючи то з татарами, то з поляками й росіянами, він брав участь у п'ятдесяти п'ятьох битвах.

(Д. Яворницький)

Відповіді:

а) шість; б) два; в) вісім.

Вправа 7. Розподіліть іменники на такі групи за предметним значенням: назви людей; назви тварин; назви рослин; назви предметів; назви опредмечених якостей; назви кількостей; назви опредмечених дій; назви почуттів; назви установ, підприємств, організацій; назви наукових понять.

Ніжність, принтер, суфікс, град, Нацбанк, двійка, хода, пшениця, тюлень, свина, кохання, краса, боротьба, директор, Стус, міськрада, колібрі, біганина, УПА, редакція, танк, борошно, сотня, будинок, значення, аломорфоз, туман,

слон, Василь, пароні́мія, синус, ясен, відвертість, хлібороб, НДП, тигр, магнітофон, півень, какаду, ООН, третина, фо-нема, ненависть, парадигма, зрада, динго, комп'ютер.

Диктант з граматичним завданням

Мова — скарбниця духовності народу

Українська мова дивує й захоплює. Перш за все вражає її синонімічне багатство, різноманітність діалектних форм, її безмежність. Вона ясна й повноголоса.

Українська мова — це море, в якого немає дна й берегів і яке настільки багатоманітне й невичерпне, що ніколи не встановити йому межі. Вона може звучати різноманітно, по-простому й найвишуканіше. Нею легко передавати найтонші настрої. Надається вона й до найповажнішого мислення й творення. В неї рухомий наголос, і її важко ввібрати в постійні граматичні форми. Бо вона жива, мінлива, плинна і неоднорівномірна. Словниковий її запас так само незмірний. На її основі гарно творяться неологізми. З нею просто і надійно, бо вона — душа нашої нації.

(За В. Шевчуком)

Назвіть іменники, складіть з ними речення.

Цікаво знати

Термін “іменник” уперше в українському мовознавстві використав Омелян Осипович Партицький у 70-х роках XIX століття. Вчені дослідили, що половина усіх слів, наявних у нашій мові, припадає на іменник; кожне друге слово в нашій мові — іменник. Спостереження показали, що іменник — перша частина мови, яка з’являється в мовленні дітей. Ще іменник — найсамотійніша частина мови.

Контрольні запитання і завдання

1. Що називається іменником?
2. Назвіть морфологічні ознаки іменника.
3. Яка синтаксична роль іменника? Наведіть свої приклади.
4. Як розрізняються назви істот і неістот? Доведіть граматичну природу їх розмежування.
5. Що можуть означати іменники? Наведіть приклади та складіть з ними речення.

2. Загальні і власні назви. Велика літера і лапки у власних назвах

Загальні назви – це узагальнені найменування однорідних предметів: ручка, учень, думка.

Власні назви – це індивідуальні назви людей, тварин та окремих предметів: *Марія, кіт Сірко, Борис.*

Власні назви

1. Імена, прізвища та імена по батькові людей, їх прізвиська та псевдоніми: *Володимир, Оксана, Леся Українка, Іван Васильович.*

2. Клички тварин: *Жулька, Мурчик, Рябо.*

3. Назви книг, газет, журналів, заводів, фабрик, кінофільмів та ін.: *газета “Факти”, завод “Арсенал”.*

4. Географічні та астрономічні назви: *Київ, Сіріус, Карпати.*

5. Назви сортів, марок, типів деяких предметів: *цукерки “Вишня”, автомашина “Запорожець”.*

6. Назви посад: *Президент України, Прем’єр-міністр Великобританії.*

Велика літера у власних назвах	
1. Імена, по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська	<i>Леся Українка (Лариса Петрівна Косач), Жан-Жак, Ярослав Мудрий</i>
2. Індивідуальні назви міфологічних істот і божеств, дійові особи у байках, казках, драматичних творах	<i>Венера, Перун, Дід Мороз, Мавка, Щука, Будяк</i>
3. Клички свійських тварин	<i>собака Сірко, кінь Гнідко</i>
4. Назви найвищих посадових осіб України та посадових осіб міжнародних організацій	<i>Президент України, Генеральний секретар ООН</i>
5. Назви сортів рослин у спеціальній літературі	<i>Білий налив, Шпанка рання</i>
6. Астрономічні, географічні й топографічні назви.	<i>Чумацький Шлях, Ріо-де-Жанейро, Ла-Манш</i>
7. Назви вулиць, майданів, парків, шляхів	<i>майдан Незалежності, Стрийський парк</i>
8. Назви держав, союзів держав	<i>Республіка Польща, Королівство Бельгія</i>
9. У назвах державних, партійних, громадських установ та організацій – перше слово	<i>Демократична партія України, Міністерство освіти України, але Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України</i>

10. Назви художніх, музичних та ін. творів, газет, журналів, заводів, виробничих об'єднань, наукових закладів, театрів, клубів, літаків, машин, виробів	<i>Газета “Українське слово”, спектакль “За двома зайцями”, Державний музей українського мистецтва, колгосп ім. Шевченка</i>
11. Назви релігійних свят, понять, культових книг	<i>Івана Купала, Божа Матір, Бог (алебог Перун, боги), Біблія</i>
12. Назви історичних подій, епох, війн, визвольних рухів, знаменних дат	<i>Коліївщина, День незалежності України, Перше травня (1 Травня)</i>
13. Назви орденів, медалей, відзнак	<i>медаль “За відвагу”, орден Вітчизняної війни.</i>

Лапки у власних назвах

Індивідуальні назви	
– заводів, фабрик, організацій, підприємств	<i>шахта “Глибока”, колгосп “Дружба”, кооператив “Наука”</i>
– пароплавів, літаків, тракторів, автомобілів	<i>автобус “Турист”, комбайн “Нива”, літак “Антей”</i>
– літературних, художніх, музичних творів, газет, журналів	<i>журнал “Всесвіт”, підручник “Історія України”</i>
– будинків відпочинку, готелів, кав'ярень тощо	<i>санаторій “Україна”, готель “Золотий колос”</i>

– виробів, продуктів	<i>цукерки “Пташине Молоко”</i>
– медалей, а також орден “Знак пошани”, орден “Мати-героїня”	<i>медаль “За бойові заслуги”</i>
у лапки не беруться	
– назви культових книг	<i>Біблія, Псалтир</i>

Завдання

Вправа 8. Прочитайте текст. Знайдіть іменники: власні і загальні; істоти і неістоти; конкретні й абстрактні; збірні; що означають речовину.

Наша мрія – хліб. Виростити хліб на пустирі, де ніколи нічого не росло, — це пробуджує в серцях дітей сили, які допомагають їм долати труднощі: нелегко носити мул, перекопувати ґрунт, набирати в кошики перегній. Перший піт трудової втоми, перша думка про те, що хліб дається людині нелегко. Ми збираємося тихими осінніми вечорами під сторічним дубом, мріємо про те, яким повним, важким буде колосся на нашому маленькому полі, як ми зберемо все до зернятка, змелемо зерно, спечемо свій перший хліб. Діти люблять мріяти, вони жваво, наочно уявляють собі те, про що розповідають їм старші, у них палають очі, їм хочеться трудитися, щоб мрія скоріше здійснилась. Якби не було мрії, праця втратила б свою привабливість. У мрії – краса праці.
(В. Сухомлинський)

Вправа 9. Прочитайте рядки. В якому рядку всі загальні назви походять від власних?

- а) ом, мерседес, дизель, декан, галіфе;
- б) генерал, ад'ютант, фріц, френч, кулон;
- в) браунінг, маузер, полтавець, ампер, маршал;
- г) вольт, рентген, форд, плюшкін, бостон.

Диктанти

Дівчиною з легенди називають Марусю Чурай. Її вважають автором багатьох народних пісень: “Ой, не ходи, Грицю” й “Засвіт встали козаченьки” та інших.

За існуючими переказами, народна поетеса народилася у 1625 р. у Полтаві, в козацькій родині. Маруся мала чудовий голос і майстерно співала пісні, які складала сама. Чарівна зовнішність й талановитість Марусі доповнились коханням із хорунжим Григорієм Бобренком. Але незабаром Григорій зрадив їхнє кохання. Маруся за цей ганебний вчинок його отруїла. Суд засудив влітку 1652 р. Марусю Чурай до смертної кари.

Удень страти через натовп прорвався на змиленому коні вершник. Іменем Богдана Хмельницького він припинив читання вироку і вручив писарю гетьманський наказ про помилування Марусі. Життя було їй даровано в пам'ять героїчної загибелі батька та за чудові пісні, які вона склала. Маруся недовго жила на світі після помилування і померла в каятті у 1653 р.

(За Л. Кауфманом)

Прибуваючи до безмежного українського степу, козаки селилися понад Дніпром та Південним Бугом. Та особливо притягував їх Дніпро. Це була священна й заповітна для козаків ріка, оспівана ними в думках та переказах. Слово Дніпро було вживано вже перівськими індоєвропейськими племенами. Пізніше з них вийшли слов'янські, германські та інші народи, в тому числі скіфи. Перший склад “Дн”, тобто вода. Другий склад “іпро” зустрічається в санскриті —

найдавнішій індоєвропейській мові. В перекладі цей склад означає “західний”. Отже, назва Дніпро, найвірогідніше, перекладається як “західна ріка”. Батько історії Геродот називав Дніпро Борисфеном. Тюркські племена, печеніги й половці називали Дніпро Ізом. У скандинавських сагах він виступає як “вода Вандів”. Наші предки-слов’яни називали Дніпро Славутичем, тобто слов’янською рікою. Козаки любовно називали Дніпро своїм братом, а лоцмани говорили про нього як про “козацький шлях”.

(З кн. “Як козаки воювали”)

Контрольні запитання і завдання

1. Дайте визначення, що таке загальні та власні назви. Наведіть приклади.
2. З якої літери (великої чи малої) пишуться власні назви?
3. Складіть та запишіть 10 речень з власними назвами. Поясніть їх правопис.
4. Поясніть правопис власних назв у лапках. Наведіть приклади.

3. Рід іменників. Іменники спільного роду

1. Іменники бувають чоловічого, жіночого та середнього роду, окрім тих, що вживаються тільки у формі множини.

Серед назв істот рід іменників можна встановити за такими чинниками:

- за закінченням: *син* – о; *батьк* – о; *сестр* – а;
- за суфіксами: *учень* – *учениця*;
- за різними основами: *корова* – *бик*;
- за зв’язок з іншими словами: *твоя ручка*, *твій портфель*.

2. Іменники чоловічого роду частіше мають нульове закінчення: *Володимир, Борис, син*;

деякі мають закінчення *-а (я)*: – *воєвода, Микола*, або *-о: батько, Дніпро, Петро*.

Іменники жіночого роду частіше мають закінчення *-а (-я)*: *дівчина, вівця*; або нульове закінчення: *піч, річ*.

Іменники середнього роду мають закінчення *-о, -е*: *море, коло, поле, ведмежа, теля, провалля, зілля, сузір'я*.

Рід іменників

Чоловічий рід <i>-а, -я, -о</i>	Жіночий рід <i>-а, -я</i>	Середній рід <i>-о, -е, -я</i>
<i>лист</i>	<i>книга</i>	<i>полотно</i>
<i>край</i>	<i>Земля</i>	<i>поле</i>
<i>Микола</i>	<i>душа</i>	<i>вогнище</i>
<i>Ілля</i>	<i>піч</i>	<i>лоша</i>
<i>дядько</i>	<i>вість</i>	<i>теля</i>

Назви людей за професією належать до чоловічого роду: *голова, староста, суддя*.

Окрім іменників жіночого, чоловічого і середнього роду, є ще іменники спільного роду. У реченні вони можуть виступати то як іменники чоловічого роду, то як іменники жіночого роду: *Листоноша приніс листа. Листоноша принесла листа*.

Не мають роду іменники, що вживаються лише в множині: *окуляри, ножиці, двері*.

У складноскорочених іменниках, утворених з перших букв чи звуків, рід встановлюється за родом головного слова словосполучення: *ДПА ухвалила рішення (Державна податкова адміністрація)*.

Рід невідмінюваних іменників

1. Іншомовні назви осіб мають рід відповідно до статі:

маєстро, аташе (він, чоловічий рід);

леді, мадам (вона, жіночий рід).

2. Назви неістот – середнього роду: *купе, бюро, алібі, метро*.

3. Назви тварин, як правило, чоловічого роду: *кенгуру, поні, какаду*.

4. Власні назви – рід визначають за родовою назвою (*ріка, озеро, країна, острів тощо*): *цей Кюсю (острів)*.

Завдання

Вправа 10. Прочитайте іменники. Визначте їх рід за семантичними, морфологічними або синтаксичними ознаками.

Край, степ, пастух, пастушка, ручище, альпінізм, філе, бандура, Валя, касир, касирка, листоноша, рис, рись, леді, гарбузиння, дубище, космос, півень, курка, нероба, ніжність, сучасник, сучасниця, зять, невістка, середовище, атмосфера, ворон, ворона, ягня, ягнятко, Слава, дівчина, дівчатко, діаспора, грація.

Вправа 11. Прочитайте рядки і визначте, у якому з них всі іменники – жіночого роду?

1. *Жайворонок, коваль, день, сторож.*

2. *Гусеня, курча, зайчєня, левєня.*

3. *Річ, тїнь, совїсть, мати.*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 12. Скільки у реченні іменників чоловічого роду? Оберіть правильну відповідь.

Понад нашим гаєм у височині осїнь пропливає в золотім човні.

(О. Слісаренко)

Відповіді:

а) один; б) два; в) чотири.

Вправа 13. У якому рядку всі іменники належать до спільного роду? Оберіть правильну відповідь.

1. *Марія, нація, громада, самота.*
2. *Базіка, трудяга, листоноша, нечепура.*
3. *Радість, пам'ять, віддаль.*

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 14. Дайте відповіді на питання одним словом, іменником спільного роду.

1. *Хто цурається фізичної праці, чорної роботи?* 2. *Хто любить багато говорити, базікати?* 3. *Як називають вередливу людину?* 4. *Хто крутить іншим голови, морочить інших?* 5. *Як назвати невірноважену людину, вчинки якої позбавлені розсудливості?* 6. *Як називають неслухняну дитину?*

Диктант з граматичним завданням

Природи рідної багатство і краса

На Десні і в лугах починається ранок, а в небі гріється день. В небі вже насіялись жайворонки. А попід ними, наче змагаючись між собою, в синьо-золотистому сяйві чорними стрілами миготять ластівки.

Лисиця виглянула з нори, помружила малинові від сонця очі, розсунула мордочкою звіробій, подумала, помріяла, жовтенько залягла.

Лисиця жила в старому деснянському березі під старою дикою грушкою. І кращого місця для неї не було: від лівого ока на горбі темніє ліс, від правого ока тече правдива Десна. Перед норою внизу лежить озерце з чайними гніздами в рогозі. А далі, скільки біліє чайне крило, туманіють деснянські луги, з мишами і жуками, жабами та вужами.

(За М. Вінграновським)

Випишіть з текста іменники, визначте їх рід.

Цікаво знати

Уперше термін “*рід*” був використаний Т. Глинським у неопублікованій граматиці (1845). А в 1849 році поняття “*рід*” вжив Яків Федорович Головацький у своїй граматиці.

Англіїці, коли “видумували” свою мову, були значно “розумнішими” за наші народи. У них жіночий або чоловічий рід мають лише живі істоти, а всі інші іменники належать до середнього роду.

Контрольні запитання і завдання

1. З’ясуйте засоби вираження категорії роду.
2. Які закінчення мають іменники середнього роду?

Наведіть приклади.

3. Дайте визначення іменників спільного роду?
4. Які іменники не мають роду?
5. Як визначається рід у складноскорочених іменниках, утворених з перших букв чи звуків?
6. Як визначити рід невідмінюваних іменників? Яку роль відіграє при цьому контекст?
7. З поданими іменниками складіть по два речення так, щоб в одному з них іменник означав особу чоловічої статі, а в другому – жіночої?

І варіант: *замазура, педагог, офтальмолог, підлабуза.*

II варіант: *архітектор, президент, роботяга, гуляка.*

8. Від наведених іменників чоловічого роду утворіть іменники жіночого роду. Окремо запишіть ті, які не мають таких відповідників.

Піаніст, біолог, поет, грузин, ортопед, турок, скрипаль, прокурор, співак, доцент, перекладач, секретар, кравець, біатлоніст автор, педіатр, депутат.

9. У поданих трьох колонках допущено помилки у визначенні роду іменників. Переставте слова так, щоб всі іменники відповідали вказаному роду.

Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
<i>півень</i>	<i>біль</i>	<i>прізвище</i>
<i>хлопча</i>	<i>радість</i>	<i>зелень</i>
<i>столяр</i>	<i>стаття</i>	<i>убозтво</i>
<i>степ</i>	<i>рояль</i>	<i>ательє</i>
<i>Сибір</i>	<i>насіння</i>	<i>краєвид</i>
<i>олово</i>	<i>подорож</i>	<i>кошеня</i>

10. Прочитайте іменники і вкажіть граматичні ознаки, за якими визначається приналежність поданих іменників до певного роду.

Соловей, соловейко, кум, кума, ластівка, ластівеня, Вінниця, праця, невдаха, Мінськ, демократія, авангар-дизм, скрипаль, мати, морозище, плем'я, Слобожанщина, повінь, батько, дядько, тітка, режисер, крильце, суддя, юстиція, бізнесмен, цукор, тістечко, легенда, стиль.

11. Дайте обґрунтовану відповідь на запитання.
Які головні ознаки чоловічого роду іменників?
Чи є в українській мові іменники без ознак роду?

12. Наведіть приклади іменників, в яких, на вашу думку, важко визначити рід.

4. Число іменників.

Іменники, що мають форму тільки однини або тільки множини

За відношенням до значення числа іменники поділяються на три групи.

1. Вживаються і в однині і в множині: *рушник-рушники*.
2. Вживаються тільки в множині: *канікули, шахи*.
3. Вживаються тільки в однині: *молоко, любов*.

Для позначення назви одного предмета вживається однина: *ручка, поле*.

Для позначення двох і більше предметів вживається множина: *ручки, поля*.

Мають тільки однину

1. Назви абстрактних понять: *добро, честь*.
2. Власні назви: *Україна, Шевченко*.
3. Збірні іменники: *дітвора, коріння*.
4. Назви речовин: *молоко, цукор*.

Мають тільки множину

1. Назви парних предметів: *ножиці*.
2. Назви предметів одягу та взуття: *черевики, калоші*.
3. Назви речовин та матеріалів: *дріжджі*.
4. Власні назви: *Карпати, Альпи, Чернівці*.
5. Назви часових понять, ігор: *дебати, шахмати*.
6. Назви музичних інструментів: *цимбали*.
7. Назви обрядів: *хрестини*.

Увага!

Іменники, що вживаються тільки в множині, до відмін не належать, але мають такі самі закінчення, як і іменники, що належать до тієї чи іншої відміни.

Завдання

Вправа 15. Прочитайте речення і випишіть іменники у три колонки: іменники, що мають форми однини і множини; іменники, що вживаються тільки в однині; іменники, що мають форму тільки множини.

1. *Мої зернини – то слова. Як відберуть їх на насіння – мене чекає воскресіння, і сонце, і весна нова, і слави жнива золоті (Д. Павличко)*. 2. *Карпати... Млиста давнина при цьому слові вирина (М. Рильський)*. 3. *Суремна мідь співає з-над Дністра (М. Бажан)*.

Вправа. 16. У три колонки випишіть іменники, що вживаються тільки в однині, множині та незмінювані.

Радощі, врода, Київ, хід, чорнило, Дніпро, масло, гіпс, мед, малювання, Афіни, ательє, метро, двері, кіно, шимпанзе, таксі, поні, пюре, лещата, вила, ножиці, сходи, купе, депо, окуляри.

Диктант з граматичним завданням

Мліє степ у малинових променях передвечірнього сонця. Мліє і сходить до неба степова імла. А тумани вже давно щезли. Розвіяли їх сині та теплі вітри й вітерці. Степ уже вбирився у вечорову просинь. Спершу вона, як вода, вступила у видолінки. Стала у полинових куцах та побіля них. А далечінь була вже вся синя. Над нею аж ген-ген крайнеба червоніла сонячна заграва та вітерець ледве чутно дихав.

А степ уже вгортався в прозелень. Сонно зітхав утомлений за день вітрисько. І з-за стовпів на шляху сходив круглісінкий червоний місяць.

Тиха й тепла стала ніч над степом. А вдалині край степу, за селом, біліє вже вузенька смужечка поміж хатами й садками. То повертається із своєї мандрівки по всіх усяодах на землі новий ранок.

(За Григорем Тютюнником)

Випишіть іменники, що мають форму тільки однини.

Цікаво знати

Категорія числа іменника нині об'єднує два значення: однину і множину. А колись (приблизно до кінця XII – початку XIII століття) існувала ще форма двоїни, тому можна було сказати “дві руки”, “дві риби”, “дві голови”. У деяких мовах (серболужицькій, словенській) двоїна існує ще й зараз. А є мови, у яких існує форма для позначення не лише двох, а й трьох предметів (троїна). Це деякі мови Австралії, нової Гвінеї, індіанців Америки та ін.

Контрольні запитання і завдання

1. Як поділяються іменники за відношенням до значення числа?

2. Які іменники мають тільки одинину? Визначте, у якому рядку всі іменники вживаються тільки в однині?

*молодь, давнина, швидкість, блакить, цемент;
боротьба, сум, сіль, очерет, година;
доброта, мовознавство, маркетинг, країна, море;
дарвінізм, гостинність, імідж, братва, рахунок.*

3. Які іменники мають тільки множинну форму? У якому рядку всі іменники мають тільки множинну форму?

*заручини, вакації, кошти, ночви, заздрощі;
ресурси, сани, студентство, збіжжя, роковини;
хрестини, обжинки, Сочі, Ромни, портъє;
Чернівці, гордощі, очі, волосся, Сухумі;
Сочі, колібрі, двері, Гімалаї, фінанси;
ножиці, землі, вибори, гроші, вуха;
граблі, ворота, канікули, Черкаси, окуляри.*

5. Відмінки іменників

Іменники змінюються за відмінками, які виражають відношення іменників до інших членів речення. В українській мові 7 відмінків.

Назви відмінків	Запитання	Синтаксична роль
1. Називний	хто? що?	підмет
2. Родовий	кого? чого?	додаток
3. Давальний	кому? чому?	додаток
4. Знахідний	кого? що?	додаток
5. Орудний	ким? чим?	додаток
6. Місцевий	на (у) кого? на (у) чому	додаток
7. Кличний		звертання

Відмінки відповідають на певне питання і мають значення, яке виражається закінченням або закінченням і прийменником.

Увага – термін! кличний відмінок

Називний відмінок – прямий відмінок, він є початковою формою іменника (в однині), решта відмінків – непрямі.

7-й відмінок – кличний, який вживається при звертанні.

Зміна іменників за відмінками називається *відмінюванням*.

Форма кличного відмінка при звертанні

Звертання	Перше	Друге	Приклади
Два власних імені (ім'я та по батькові)	+!	+!	Ганно Іванівно, Тарасе Григоровичу
Дві загальні назви	+!	+ –	пане директоре (директор)
Загальна назва та прізвище	+!	-!	колего Мартинчук, пані Хмара
Загальна назва та власне ім'я	+!	+!	друже Вікторе, пані Катерино

Умовні позначення:

(+!) – обов'язково у формі кличного відмінка;

(+ –) – може бути у формі Кл. в., а може – у формі Н. в.;

(-!) – тільки у формі Н. в.

Завдання

Вправа 17. Прочитайте текст, визначте відмінки іменників та засоби їх вираження.

Ти схожий на час, вимірюваний годинником, час зупинений, заляклий, вмерлий, убогий, бо годинник завжди

показує саме цю хвилину і нічого більше. Люди від природи не наділені силою перевищувати самих себе, охоче підкоряються автоматизмові часу, і тоді запановують настрої жити лише нинішньою хвилиною, пливати за течією, покладатися лише на власні зусилля, забуваючи про корені, не зазираючи до верховіть...

(П. Загребельний)

Вправа 18. Які з іменників подано у формі кличного відмінка? Оберіть правильну відповідь.

1. Дядько. 3. Доня. 5. Матусю.
2. Тарас. 4. Панно. 6. Наталя.

Відповіді:

- а) 1 і 3; б) 2 і 6; в) 4 і 5.

Вправа 19. Перепишіть речення. Розкрийте дужки і напишіть іменники у потрібному відмінку. Підкресліть іменники у родовому відмінку.

Справедливо було б створити у (Канів) козацький некрополь і перезаховати на (Чернеча гора) останки українських гетьманів і козацької старшини.

Перевезти (Петро Дорошенко) з-під (Москва), (Калнишевський) – із (Соловки), (Дем'ян Многогрішний) та (Іван Самойлович) – із (Сибір), (Павло Полуботок) – із (Петербург).

Вправа 20. Прочитайте текст і визначте, скільки у ньому є іменників у формі називного відмінка? Оберіть правильну відповідь.

Кептар – це коротка кожушанка без рукавів. Такого роду одягу носить все українське населення карпатських гір. мешканці нашої Буковини оздоблюють кептарі гарним вишиттям.

(О. Воронай)

Відповіді:

- а) два; б) чотири; в) вісім.

Диктант

Угорі над яром шелестять осички, їхні крони, осяяні низьким місяцем, займаються червоним і тремтять, як полум'я на свічках. Поміж хатами в кінці вулички близько розвішане крайнебо. Наче там, за городом, воно й починається. У вільшині сонно озивається одуд. Повіває молодію осінню холодна річка з низів. Високо-високо в небі в'ється лагідний дзюркіт осокосячого листя. Вже й місяць підбився височенько. Вийшов з-за дерев у ярку та й став посеред неба. Стоїть угорі, як дозорець. А вітер улігся, принишк на досвіття. Десь за річкою глухо озався з-під стріхи перший півень. А одуд замовк. Мабуть, теж притомився.

Перед світом з лугу хвилястими валками покотив туман. Бовкнулася в ріці перша, видно, найголодніша щука. Місяць зблід.

(За Григорем Тютюнником)

Цікаво знати

Ще грецькі вчені помітили, що іменники мають свою основну форму, пряму, а також непряму, відмінну від прямої. Ці “відмінні” форми утворили категорію “відмінка”.

Називний – називає предмети. Він є початковою формою кожного іменника, його “прямою формою” (тому його ще називають “прямим” відмінком, а всі інші відмінки – “непрямі”). Це “гордий відмінок”, який зі словом справляється сам і не потребує допомоги прийменників.

Родовий – означає “одержаний з народження”. Таку назву цей відмінок одержав тому, що вжитий з іменником без прийменника він означає особу, яка є творцем, господарем, власником (*син Івана, плаття сестри, дім батька*).

Давальний – назва походить від слова “давати”. Найтиповіше його значення – назва адресата, тобто особи,

якій щось дають (*дарувати матері, вклонитися батькові*).

Знахідний – від слова “знаходити” когось або щось (*поділяти думки*).

Орудний – споріднений зі словом “орудувати”, найчастіше називає знаряддя дії (*малювати олівцем, різати ножем*).

Місцевий – вказує на місце і вживається усього з п’ятьма прийменниками: *в, на, о, по, при* (*на дереві, на світанку*).

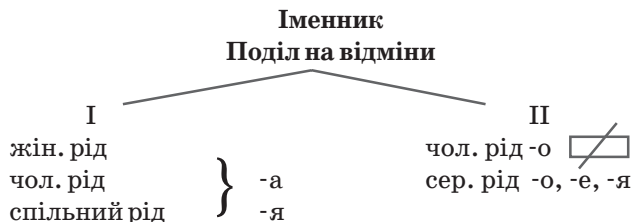
Кличний – від слова “кликати”, виражає звернення до когось і, як і називний, вживається без прийменників (*голубе, Маріє*).

Контрольні запитання і завдання

1. Скільки в українській мові відмінків? Назвіть їх.
2. На які запитання відповідають відмінки?
3. Який відмінок є прямим?
4. Коли вживається кличний відмінок? Наведіть приклади.
5. Що називається відмінюванням?

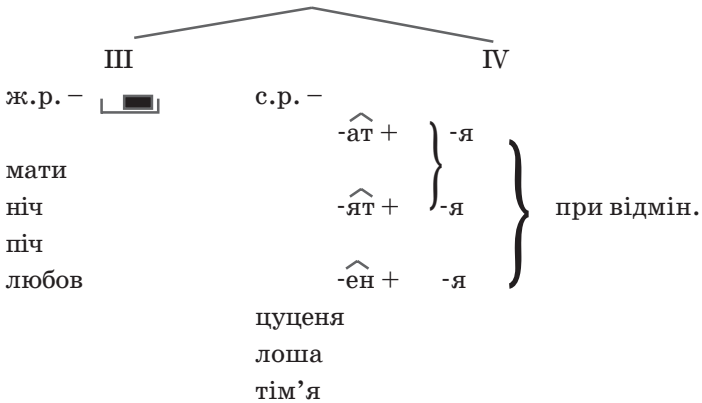
6. Відміни іменників Особливості відмінювання

За характером відмінкових закінчень іменники в українській мові поділяються на чотири відміни.

земля	-ище, -исько
воєвода	Славутич
	село
	обличчя
	вітрище
	хлопчисько

Поділ на відміни

До першої відміни належать іменники жіночого, чоловічого та спільного роду з закінченням *-а, -я*.

Наприклад: *Земля, гора, суддя, Микола, Ольга, голова*.

Залежно від того, на який приголосний закінчується основа слова, іменники I відміни поділяються на три групи:

– *тверду* – основа на *твердий* приголосний – *роса, діброва*

– *м'яку* – основа на *м'який* приголосний – *земля, воля, стаття*

– *мішану* – основа на *шиплячий* приголосний – *каша, душа*.

Відмінкові закінчення іменників І відміни

Відмінки	Однина			Множина		
	Тверда група	М'яка група	Мішана група	Тверда група	М'яка група	Мішана група
	квітка	вишня, лінія	межа	квітки	вишні, лінії	межі
Н.	-а	-я	-а	-и	-і (-ї)	-і
Р.	-и	-і (-ї)	-і	-	-	-
Д.	-і	-і (-ї)	-і	-ам	-ям	-ам
З.	-у	-ю	-у	-и	-і (-ї)	-і
О.	-ою	-єю(-єю)	-єю	-ами	-ями	-ами
М.	(у) -і	(на) -і(-ї)	(на) -і	(у) -ах	(на) -ях	(на) -ах
Кл.	-о	-е(є)	-е	-и	-і	-і

І відміна

Тверда група	М'яка група	Мішана група
ж.р. -[а]: <i>жінка, перемога;</i>	ж.р. -[я]: <i>пісня, надія;</i>	жін. р. [] + а <i>каша</i> <i>тиша</i>
сп.р. -[а]: <i>сирота, непосида;</i>	сп.р. -[я]: <i>суддя;</i> ч.р. - <i>Ілля</i>	шипл. сп.р. [] + а <i>лівша</i>
чол.р. -[а]: <i>Микола, назви осіб Микита</i>		чол.р. - <i>вельможа</i>
Н.в. <i>перемога, непосида</i>	<i>пісня, суддя</i>	<i>тиша, вельможа</i>
Р.в. <i>перемоги, непосиди</i>	<i>пісні, судді</i>	<i>тиші, вельможі</i>
Д.в. <i>перемозі, непосиді</i>	<i>пісні, суддю</i>	<i>тиші, вельможі</i>
З.в. <i>перемогу, непосиду</i>	<i>пісню, суддю</i>	<i>тишу, вельможу</i>
О.р. <i>перемоگو, непосидою</i>	<i>піснею, суддею</i>	<i>тишею, вельмлжею</i>
М.в. <i>...перемозі, ...непосиді</i>	<i>...пісні, ...судді</i>	<i>...тиші, ...вельможі</i>
Кл. <i>перемоги, непосиди</i>	<i>пісне, судде</i>	<i>тише, вельможе</i>

Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.в. <i>перемоги, непосиди</i>	<i>пісні, судді</i>	<i>тиші, вельможі</i>
Р.в. <i>перемог, непосид</i>	<i>пісень, судей(суддів)</i>	<i>тиш, вельмож</i>
Д.в. <i>перемогам, непосидам</i>	<i>пісням, суддям</i>	<i>тишам, вельможам</i>
З.в. <i>перемоги, непосид</i>	<i>пісні, судді</i>	<i>тиші, вельмо</i>
О.р. <i>перемогами, непосидами</i>	<i>піснями, суддями</i>	<i>тишами, вельможами</i>
М.в. <i>...перемогах, ...непосидах</i>	<i>піснях, ...суддях</i>	<i>тишах, ...вельможих</i>
Кл. <i>перемоги, непосиди</i>	<i>пісні, судді</i>	<i>тиші, вельможі</i>

Увага!

У частині іменників у родовому відмінку множини відбуваються чергування голосних у корені слова: *нога – ніг, зоря – зір, сестра – сестер*.

Деякі іменники можуть мати паралельні форми родового відмінка множини: *легень – легенів*

Деякі ж іменники мають тільки закінчення *-ей*:

миша – мишей,

або тільки закінчення *-ів*:

суддя – суддів.

II відміна

До другої відміни відносяться іменники чоловічого роду з нульовим закінченням (*будинок, степ*) та з закінченням *-о, -е* (*Петро, кабанище*), а також іменники середнього роду із закінченням *-о, -е* (*вудилище, озеро*) та *-я* (*гілля, подвір'я*), у яких суфікс *-ат-, -ят-, -ен-*.

Наприклад: *Громом, вітрами, квітками, промінням
Вкрийте, залийте весь край.*

Луно! Далеким світам і створінням

Свято землі передай!

(*О.Олесь*)

Іменники другої відміни також поділяються на іменники твердої, м'якої та мішаної груп.

Розподіл іменників II відміни на групи

Тверда група	М'яка група	Мішана група
іменники з основою на твердий приголосний, крім ж, ч, ш	іменники з основою на м'який приголосний + іменники середнього роду із закінченням – е	іменники з основою на ж, ч, ш,

Відмінкові закінчення іменників II відміни

Відмінки	Однина			Множина		
	Тверда група	М'яка група	Мішана група	Тверда група	М'яка група	Мішана група
	<i>двір, батько, сито</i>	<i>Кобзар, край, сонце, життя</i>	<i>школяр, дощ, плече</i>	<i>двори, сита</i>	<i>Кобзарі, краї, знання</i>	<i>доці, плечі</i>
Н.	–, -о	–, -е, -я	–, -е	-и, -а	-і (-ї), -я	-і,
Р.	- а, -у	-я, -ю	-а, -у	-ів, –	-ів (-їв),	-ів, –
Д.	-ові, -у	-еві (-єві)	-еві, у	-ам	-ям	-ам
З.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О.	-ом	-ем (-єм) -ям	-ем	-ами	-ями	-ами
М.	(на) -ові, -і, -у	(на) -еві (-єві), -і, -ї, -ю	(на) -еві, -і, -у	(на) -ах	(на) -ях	(на) -ах
Кл.	-е, -у, -о	-ю, -е	-у, -е	як Н.: -и, -а	як Н.: -і, -ї, -я	як Н.: -і

Іменники – назви істот у З. в. мають такі закінчення, як у Р. в. Назви неістот у З. в. мають закінчення, як у Н. в.

У Кл. в. одн. іменники ч. р. мають закінчення *-у (-ю)*, *-е*. Іменники ч. р. у Д. в. одн. мають подвійні закінчення. Іменники ч. р. в Р. в. мн. можуть мати нульове закінчення та закінчення *-ів*. Деякі іменники ч. р. в Р. в. одн. можуть мати закінчення *-а* та *-у*.

Тверда група

чол.р.

Однина

Н.в.	<i>дуб</i>	<i>звір</i>	<i>інженер</i>
Р.в.	<i>дуба</i>	<i>звіра</i>	<i>інженера</i>
Д.в.	<i>дубу</i>	<i>звіру</i>	<i>інженеру</i>
З.в.	<i>дуб</i>	<i>звіра</i>	<i>інженера</i>
О.в.	<i>дубом</i>	<i>звіром</i>	<i>інженером</i>
М.в.	<i>...дубі</i>	<i>...звірові(-у)</i>	<i>...інженерові</i>
Кл.	<i>дубе</i>	<i>звіре</i>	<i>інженере</i>

Множина

Н.в.	<i>дуби</i>	<i>звірі</i>	<i>інженери</i>
Р.в.	<i>дубів</i>	<i>звірів</i>	<i>інженерів</i>
Д.в.	<i>дубам</i>	<i>звірам</i>	<i>інженерам</i>
З.в.	<i>дуби</i>	<i>звірів</i>	<i>інженерів</i>
О.в.	<i>дубами</i>	<i>звірами</i>	<i>інженерами</i>
М.в.	<i>...дубах</i>	<i>...звірах</i>	<i>...інженерах</i>
Кл.	<i>дуби</i>	<i>звірі</i>	<i>інженери</i>

Сер. рід

Однина

Множина

Н.в.	<i>місто</i>	<i>вікно</i>	<i>міста</i>	<i>вікна</i>
Р.в.	<i>міста</i>	<i>вікна</i>	<i>міст</i>	<i>вікон</i>
Д.в.	<i>місту</i>	<i>вікну</i>	<i>містам</i>	<i>вікнам</i>
З.в.	<i>місто</i>	<i>вікно</i>	<i>міста</i>	<i>вікна</i>
О.в.	<i>містом</i>	<i>вікном</i>	<i>містами</i>	<i>вікнами</i>
М.в.	<i>...місті</i>	<i>...вікні</i>	<i>...містах</i>	<i>вікнах</i>
Кл.	<i>місто</i>	<i>вікно</i>	<i>міста</i>	<i>вікна</i>

М'яка група

Чол. рід

Однина

Н.в.	<i>боєць</i>	<i>лікар</i>	<i>секретар</i>
Р.в.	<i>бійця</i>	<i>лікаря</i>	<i>секретаря</i>
Д.в.	<i>бійцеві(-ю)</i>	<i>лікареві(-ю)</i>	<i>секретареві(-ю)</i>
З.в.	<i>бійця</i>	<i>лікаря</i>	<i>секретаря</i>
О.в.	<i>бійцем</i>	<i>лікарем</i>	<i>секретарем</i>
М.в.	<i>...бійцеві(-і)</i>	<i>...лікареві(-і)</i>	<i>...секретареві(-і)</i>
Кл.	<i>боєць</i>	<i>лікаре</i>	<i>секретаре</i>

Сер. рід

Н.в.	<i>життя</i>	<i>горе</i>	<i>місце</i>
Р.в.	<i>.життя</i>	<i>горя</i>	<i>місця</i>
Д.в.	<i>життю</i>	<i>горю</i>	<i>місцю</i>
З.в.	<i>життя</i>	<i>горе</i>	<i>місце</i>
О.в.	<i>життям</i>	<i>горем</i>	<i>місцем</i>
М.в.	<i>...житті</i>	<i>...горі</i>	<i>...місці</i>
Кл.	<i>життя</i>	<i>горе</i>	<i>місце</i>

Множина

Чол. рід

Сер. рід

Н.в.	<i>бійці</i>	<i>лікарі</i>	<i>секретарі</i>	<i>місця</i>
Р.в.	<i>бійців</i>	<i>лікарів</i>	<i>секретарів</i>	<i>місць</i>
Д.в.	<i>бійцям</i>	<i>лікарям</i>	<i>секретарям</i>	<i>місцям</i>
З.в.	<i>бійців</i>	<i>лікарів</i>	<i>секретарів</i>	<i>місця</i>
О.в.	<i>бійцями</i>	<i>лікарями</i>	<i>секретарями</i>	<i>місцями</i>
М.в.	<i>...бійцях</i>	<i>...лікарях</i>	<i>...секретарях</i>	<i>...місцях</i>
Кл.	<i>бійці</i>	<i>лікарі</i>	<i>секретарі</i>	<i>місця</i>

Мішана група

Чол. рід

Однина

Сер. рід

Н.в.	<i>вантаж</i>	<i>школяр</i>	<i>прізвище</i>
Р.в.	<i>вантажа</i>	<i>школяра</i>	<i>прізвища</i>
Д.в.	<i>вантажу</i>	<i>школяру</i>	<i>прізвищу</i>

З.в.	<i>вантаж</i>	<i>школяра</i>	<i>прізвище</i>
О.в.	<i>вантажем</i>	<i>школярем</i>	<i>прізвищем</i>
М.в.	<i>...вантажі</i>	<i>...школярі</i>	<i>...прізвиці</i>
К.л.	<i>вантаже</i>	<i>школяре</i>	<i>прізвище</i>

	Чол. рід	Множина	Сер. рід
Н.в.	<i>вантажі</i>	<i>школярі</i>	<i>прізвища</i>
Р.в.	<i>вантажів</i>	<i>школярів</i>	<i>прізвищ</i>
Д.в.	<i>вантажам</i>	<i>школярам</i>	<i>прізвищам</i>
З.в.	<i>вантажі</i>	<i>школярів</i>	<i>прізвища</i>
О.в.	<i>вантажам</i>	<i>школярами</i>	<i>прізвищами</i>
М.в.	<i>...вантажах</i>	<i>...школярах</i>	<i>...прізвищах</i>
К.л.	<i>вантажі</i>	<i>школярі</i>	<i>прізвища</i>

Закінчення іменників другої відміни у родовому відмінку однини

Закінчення <i>-а (-я)</i> мають	Приклади
1. Іменники середнього роду	<i>села, плеча</i>
2. Іменники чоловічого роду, що означають:	<i>студента</i>
– назви осіб, власні імена та прізвища	<i>Франка</i> <i>Андрія</i>
– назви тварин і дерев	<i>ведмедя, дуба</i>
– назви предметів	<i>гвинта, стола (і столу)</i>
– назви населених пунктів	<i>Воронежа, Харкова (але Кривого Рогу, Красного Лиману)</i>
– інші географічні назви з наголосом у Р. в на кінцевому складі, а також із суфіксами присвійності <i>-ов-, -ев- (-єв-), -ин- (-їн-)</i>	<i>Дінця, Дністра, Остра, Тетерева</i>
– назви мір довжини, ваги, часу, місяців, днів тижня, грошових знаків, числові назви	<i>гектара, метра (але року, віку), листопада (але листопаду – назва процесу), десятка</i>

<p>– назви машин та їх деталей – терміни іншомовного походження та українські за походженням суфіксальні слова-терміни</p>	<p><i>автомобіля, дизеля атома, радіуса, відмінка (але роду, виду, аналізу, синтаксису)</i></p>
<p>Закінчення <i>-у (-ю)</i> мають</p>	<p>Приклади</p>
<p>Іменники чоловічого роду на приголосний, коли вони означають:</p> <ul style="list-style-type: none"> – речовини, матеріали – збірні поняття, назви кущових і трав'янистих рослин, сортів плодкових дерев – назви будівель, споруд, приміщень та їх частин, архітектурних деталей – назви установ, закладів, організацій – переважна більшість слів із значенням місця, простору – явища природи – назви почуттів – назви процесів, станів, ознак, властивостей, явищ суспільного життя – терміни іншомовного походження, що означають фізичні або хімічні процеси, частину площі – назви ігор і танців – назви складних безсуфіксних слів (крім назв істот) 	<p><i>азоту, квасу (але хліба), пороху ансамблю, гурту, бузку (але вівса) ранету вокзалу, даху (але гаража, млина, хліва, куреня) інституту, клубу байраку, краю (але горба, хутора, зменшені форми на -к: ліска) вогню, граду болю, гніву ідеалу, крику (але ривка, стрибка, стусана) аналізу, синтезу, памфлету баскетболу, вальсу (але гопака, козака) водогону, суходолу (але паро-плава, електровоза)</i></p>

– переважна більшість префіксальних іменників – назви річок, озер, гір	<i>вибою, прибутку Нілу, Алтаю, Амуру, Дону</i>
--	---

III відміна

До третьої відміни відносяться іменники жіночого роду з нульовим закінченням, а також іменник *мати*.

Наприклад: *сіль, любов, кров*.

У деяких іменниках третьої відміни відбуваються чергування голосних у корені.

Наприклад: *ніч - печі*.

У іменнику *мати* з'являється суфікс *-ер*.

В орудному відміннику однини приголосні основи можуть подвоюватися: *ніч - ніччю, сіль - сіллю*.

Іменники третьої відміни майже не вживаються у формі кличного відмінка.

Відмінкові закінчення іменників III відміни

Відмінки	Однина		Множина	
	вість, суміш	мати	вісті, суміші	матер-і
Н.	–	<i>-и</i>	<i>-і</i>	<i>-і</i>
Р.	<i>-і</i>	<i>матер-і</i>	<i>-ей</i>	<i>матер-ів</i>
Д.	<i>-і</i>	<i>матер-і</i>	<i>-ям, -ам</i>	<i>матер-ям</i>
З.	–	<i>матір</i>	<i>-і</i>	<i>матер-ів</i>
О.	<i>-ю</i>	<i>матір'ю</i>	<i>-ями, -ами</i>	<i>матер-ями</i>
М.	(на) <i>-і</i>	<i>на матер-і</i>	(у) <i>-ях, -ах</i>	(на) <i>матер-ях</i>
Кл.	<i>-е</i>	<i>мати (рідко). мамо</i>	<i>-і</i>	<i>матер-і</i>

Відмінювання іменників III відміни

Однина

Н.в.	<i>любов</i>	<i>ніч</i>	<i>мати</i>
Р.в.	<i>любові</i>	<i>ночі</i>	<i>матері</i>

Д.в.	любові	ночі	матері
З.в.	любов	ніч	матір
О.в.	любов'ю	ніччю	матір'ю
М.в.	...любові	...ночі	...матері
Кл.	любове	ноче	мати

Множина

Н.в.	подорожі	ночі	матері
Р.в.	подорожей	ночей	матерів
Д.в.	подорожам	ночам	матерям
З.в.	подорожі	ночі	матерів
О.в.	подорожами	ночами	матерями
М.в.	...подорожах	...ночах	...матерях
Кл.	подорожі	ночі	матері

IV відміна

До четвертої відміни належать іменники середнього роду з закінченням *-а (-я)*, у яких при відмінюванні з'являються суфікси *-ат-, -ят-, -ен-*.

Наприклад: *теля, лоша, плем'я, ім'я*.

Суфікси *-ат-, -ят-, -ен-* з'являються у всіх відмінках, крім називного, знахідного, орудного та кличного відмінків однини.

Відмінкові закінчення іменників IV відміни

Відмінки	Однина	Множина		Множина
	курча	ім'я	курчата	імена
Н.	-а	-я	-а́т-а	-е́н-а
Р.	-а́т-и	-е́н-і,-я	-а́т-	-е́н-
Д.	-а́т-і	-е́н-і	-а́т-ам	-е́н-ам
З.	-а	-я	-а́т-,-а́т-а	-е́н-а
О.	-ам	-е́н-ем,-ям	-а́т-ами	-е́н-ами
М.	(на) -а́т-і	(на) -е́н-і	(на) -а́т-ах	(на) -е́н-ах
Кл.	-а	-я	-а́т-а	-е́н-а

Відмінювання іменників IV відміни

Однина

Н.в.	<i>цуценя</i>	<i>лоша</i>	<i>тім'я</i>
Р.в.	<i>цуценяти</i>	<i>лошати</i>	<i>тімені</i>
Д.в.	<i>цуценят</i>	<i>лошати</i>	<i>тімені</i>
З.в.	<i>цуценя</i>	<i>лоша</i>	<i>тім'я</i>
О.в.	<i>цуценям</i>	<i>лошам</i>	<i>тім'ям</i>
М.в.	<i>...цуценяти</i>	<i>...лошати</i>	<i>...тімені</i>
Кл.	<i>цуценя</i>	<i>лоша</i>	<i>тім'я</i>

Множина

Н.в.	<i>цуценята</i>	<i>лошата</i>	<i>тім'я</i>
Р.в.	<i>цуценят</i>	<i>лошат</i>	<i>тімен</i>
Д.в.	<i>цуценятам</i>	<i>лошатам</i>	<i>тіменам</i>
З.в.	<i>цуценят</i>	<i>лошат</i>	<i>тім'я</i>
О.в.	<i>цуценятами</i>	<i>лошатами</i>	<i>тіменами</i>
М.в.	<i>...цуценятах</i>	<i>...лошатах</i>	<i>...тіменах</i>
Кл.	<i>цуценята</i>	<i>лошата</i>	<i>тім'я</i>

Увага!

Іменники III та IV відміни на групі не поділяються

Відмінювання іменників, що мають тільки форму множини

Відмінки	Закінчення
Називний	<i>-и, -і(-ї), -а, -я</i>
Родовий	<i>-ей, -ів,</i>
Давальний	<i>-ам, -ям,</i>
Знахідний	як Називний
Орудний	<i>-ами, -ями, -ми</i>
Місцевий	<i>-ах, -ях</i>
Кличний	як Називний

Деякі іменники мають паралельні форми орудного відмінка.

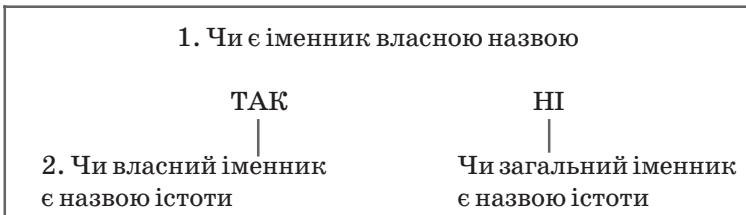
Наприклад: *двері* – *дверми, дверима, гроші* – *грішми, грошима*.

Окремі іменники мають паралельні форми місцевого відмінка. Наприклад: *на воротах* – *на воротях; у штанах* – *у штанях*.

Н. в.	<i>діти</i>	<i>радощі</i>	<i>дрова</i>
Р. в.	<i>дітей</i>	<i>радощів</i>	<i>дров</i>
Д. в.	<i>дітям</i>	<i>радощам</i>	<i>дровам</i>
З. в.	<i>дітей</i>	<i>радощі</i>	<i>дрова</i>
О. в.	<i>дітьми</i>	<i>радощами</i>	<i>дровами</i>
М. в.	<i>...дітях</i>	<i>...радощах</i>	<i>...дровах</i>

Не відмінюються	іншомовні слова з кінцевим голосним <i>Пуччині, Делакруа, меню, кіно</i> , але <i>пальто, пальта, пальтом, пальта...</i> жіночі прізвища на приголосний та -о, (але чоловічі відмінюються): <i>Зоєю Гойдай, Олі Собко</i> ; російські прізвища на -ово, -аго, -их: <i>Черних</i> ; деякі аббревіатури: <i>до НТР</i> (але <i>до вузу, ЛАЗом</i>); та складноскорочені слова типу <i>завскладу, замдекана</i>
-----------------	--

Алгоритм для визначення роду іменників іншомовного походження

ТАК	НІ	ТАК	НІ
Рід іменника визначаємо за статтю людей	Рід іменника з'ясовуємо за загальною назвою	Іменник чол. роду	Іменник серед. роду

Завдання

Вправа 21. За якою ознакою іменники в українській мові поділяються на відміни?

- а) за родом та закінченням у називному відмінку;
- б) за числами;
- в) за належністю до істот чи неістот;
- г) за лексичним значенням.

Вправа 22. В якому з рядків в іменниках першої відміни відбувається чергування голосних *г, к, х* у давальному і місцевому відмінках однини?

- а) *бік, горох, вік, круг, плуг*;
- б) *нога, рука, муха, тривога, хустка*;
- в) *кожух, хвалько, берег, собака, невдаха*;
- г) *гріх, береза, подруга, поверх, викладачка*.

Вправа 23. Прочитайте іменники і визначте, у якому рядку всі іменники другої відміни з основою на *-р* належать до мішаної групи відмінювання?

- а) *стаціонар, комар, пластир, ювіляр, мир*;
- б) *пісняр, повістяр, тесляр, вугляр, школяр*;
- в) *гусляр, інженер, футляр, пекар, буквар*;

Вправа 24. У якому рядку всі іменники другої відміни мають у родовому відмінку однини закінчення *-у (-ю)*?

- а) *вік, Лондон, стіл, тиждень, рік*;
- б) *мед, університет, вітер, розум, сміх*;

- в) гараж, жаль, камінь, Ужгород, місяць;
- г) олівець, штаб, театр, Дон, характер.

Вправа 25. Які іменники належать до третьої відміни?

- а) іменники, які в називному відмінку однини закінчуються на приголосний;
- б) іменники жіночого роду, які закінчуються на твердий або м'який приголосний основи, та іменник *мати*;
- в) іменники, які в називному відмінку однини не мають закінчення;
- г) іменники жіночого і спільного роду з нульовим закінченням та іменник *мати*.

Вправа 26. Які іменники належать до четвертої відміни?

- а) іменники середнього роду на *-а, -я*;
- б) іменники середнього роду на *-о, -е, -я*;
- в) іменники середнього роду із закінченнями *-а, -я* в називному відмінку однини, які при відмінюванні одержують суфікси *-ат-, -ят-, -ен-*;
- г) іменники середнього роду із закінченнями *-о, -е, -а, -я* в називному відмінку однини, а також іменники, які при відмінюванні одержують суфікси *-ат-, -ят-, -ен-*.

Вправа 27. Розгляньте таблицю відмінкових закінчень. Визначте, до якої відміни можуть належати іменники з такими закінченнями. Підберіть три приклади іменників з такими закінченнями, провідмінійте їх, запишіть, підкресліть закінчення в іменниках.

Н.	-а	-я	-я
Р.	-ат-и	-ят-и	-ен-і
Д.	-ат-і	-ят-і	-ен-і
З.	Н. або Р.	Н. або Р.	Н. або Р.
О.	-ам	-ям	-ен-ем
М.	-ат-і	-ят-і	-ен-і
К.	-а	-я	-я

Вправа 28. Спишіть іменники, розподіляючи їх за типами відмінювання (I, II, III, IV відміни). Окремо випишіть іменники, які не входять до жодної з відмін, з'ясуйте чому.

Живописець, суть, будні, доброта, козеня, козеняtko, індича, вартовий, пілотаж, заздрощі, радість, УПА, снігопад, вітрище, бадилля, шпроти, сміх, душа, філе, пальне, педаль, сум, козир, акація, сомбреро, киянин, киянка, Ромни, плем'я, біль, більість, Карпати, теля, сонце, завбази, окуляри, імідж, резюме.

Вправа 29. У якому рядку всі іменники належать до третьої відміни?

1. Сузір'я, відкриття, узбіччя, деревце.
2. Хлоп'я, коліща, лосеня, кошеня.
3. Молодь, ніч, мазь, кров.

Вправа 30. Прочитайте речення і випишіть з нього іменники м'якої групи. Утворіть від них форму орудного відмінка.

Україною ми називаємо край, де живе багато людей, але більшість з них становлять українці. Українська земля оточує широким поясом північне побережжя Чорного моря.

(М. Грушевський)

Вправа 31. Які з наведених іменників не відмінюються? Оберіть правильну відповідь.

1. Лоша.
2. Пальто.
3. Прислів'я.
4. Тюль.
5. Ательє.
6. Журі.

Відповіді:

- а) 1 і 3; б) 2 і 4; в) 5 і 6.

Вправа 32. Утворіть іменники жіночого роду від іменників чоловічого роду. Утворені пари іменників запишіть у формі кличного відмінка.

Вправа 33. Прочитайте речення і визначте відміну і групу іменників.

У нашу свідомість разом з материнським словом входять звичаї нашого народу.

(М. Шумило)

Вправа 34. Скільки у реченні є іменників в орудному відмінку? Оберіть правильну відповідь.

В Україні існує вірування, що ходити під відкритим небом з непокритою головою гріх для чесного чоловіка.

(О. Воропай)

Відповіді:

а) два; б) чотири; в) п'ять.

Вправа 35. Прочитайте рядки і оберіть правильну відповідь на питання: у якому рядку всі іменники належать до IV відміни?

1. Собаченя, кошеня, хлоп'я, плем'я.

2. Січ, річ, ніч, розкіш.

3. Прізвище, прислів'я, вугілля, обличчя.

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 36. Запишіть паралельні форми іменників в орудному відмінку, позначте закінчення.

Штани, сани, гроші, ворота, двері.

Диктант

Широкі, безкраї простори. Легке і м'яке повітря, все пройняте і облите сонячним промінням. Те повітря неначе ходить хвилями, переливається своєю ясною блакиттю. Землі не видно, зовсім не видно. Тільки срібна блискуча смуга. Якась річка, здаючись тоненькою ниточкою, простягається до величезного дзеркала – моря. А там, угорі, безкраї блакитні простори і якийсь неначе горн палає. Ляє течіями сліпуче світло — це велетенське сонце. І нічого більше, ні одної цяточки.

Все чисте й безкрає. А тиша яка! Ні пташиного співу, ні людського голосу, ні єдиного шелесту. Всюди велична тиша. Вона й мертва, і наче в ній повно якогось могутнього схованого життя. Воно розливалось в цих хвилях рухливого повітря.

(Б. Грінченко)

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть основні критерії поділу іменників на відміни.
2. Які іменники стоять поза відмінами?
3. Охарактеризуйте особливості відмінювання іменників кожної відміни.
4. Як відмінюються іменники, що не мають форм однини?
5. Які іменники належать до невідмінюваних? Наведіть приклади.
6. Як визначити відмінок незмінюваних іменників?
7. З'ясуйте особливості відмінювання власних назв.
8. Дайте обгрунтовані відповіді на запитання.
Для чого необхідно знати про поділ іменників на групи? Чому іменники третьої і четвертої відміни не діляться на групи? Наведіть приклади.
9. Запишіть у таблицю відмінкові закінчення іменників першої відміни твердої, м'якої і мішаної груп.

Н.	-а	-я	-а
Р.	—	—	—
Д.	—	—	—
З.	—	—	—
О.	—	—	—
М.	—	—	—
К.	—	—	—

10. Складіть таблицю відмінкових закінчень іменників, що мають форму множини. Визначте, чи відбувається чергу-

вання звуків під час відмінювання. Наведіть приклади відмінювання цих іменників.

11. Провідмінійте подані іменники.

1. Сани, гроші, фінанси, канікули, ночви, жнива, кури, ножиці, шорти.

2. Чернівці, Карпати, Львів, Харків, Дон, Дніпро, Гімалаї, Полісся, Поділля, Буг, Кривий Ріг, Ялта.

3. Вихованець Іван Романович, Плющ Марія Яківна, Русанівський Віталій Макарович, Пономарів Олександр Данилович, Бевзенко Степан Пилипович.

7. Способи творення іменників

1. Префіксальний	<i>нещастя-щастя</i> <i>присмак-смак</i>
2. Суфіксальний	<i>тракторист-трактор</i>
3. Префіксально-суфіксальний	<i>подорожника-дорога</i>
4. Безсуфіксний	<i>лет-летіти</i>
5. Складання слів і основ	<i>плащ-палатка – плащ, палатка</i> <i>лісопарк – ліс і парк</i> <i>ООН – Організація Об'єднаних Націй</i>
6. Перехід прикметників у іменники	<i>Хай часто я гірке й квасне ковтаю...</i> <i>(П. Грабовський)</i>

Завдання

Вправа 37. Прочитайте текст, знайдіть у ньому іменники. Визначте спосіб їх утворення.

Така була пора, коли чигиринський сотник Богдан Хмельницький підняв повстання проти шляхтичів. Після його прибуття до Січі перші приєдналися до нього Нечай та Богун. Усе товариство знало цих побратимів. Обидва давно покинули свої оселі та пішли на Запоріжжя. Бо тільки там була воля, звідтіля тільки й можна було допомагати рідній Україні. Усім була відома мужність козаків-героїв.

(За А. Кащенкою)

Диктант

Тихо в лісі, тихо... Вітер заснув, затих і тільки зрідка колишеться серед зеленого листя.

Тихо в лісі. Тільки над ним сонце горить рівним палаючим світлом на широкому безкрайому блакитному небі. Воно горить і посилає сліпучі хвилі свого ясного проміння. Посилає їх туди, в ліс. І проміння падає на верхівіття дерев. Воно силкується досягти вниз у гущавину, аж туди, де кінчається цівка і могутнє коріння глибоко вганяється у сиру землю. Та густий ліс. Щільно й дружньо поспліталися його рясні віти. І не може проміння досягти вниз, а тільки відбиває – коливається на верхівіттях. Золотить і гріє їх. А там, долі, тихо все, тихо...

(За Б. Грінченком)

Контрольні запитання і завдання

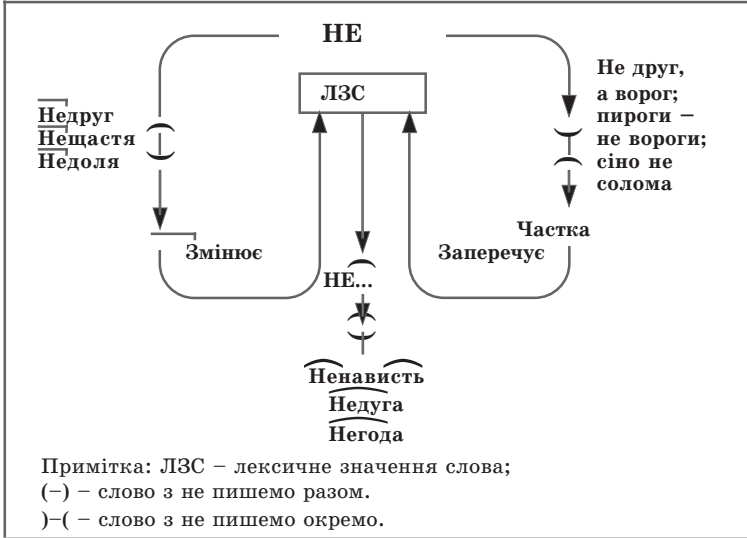
1. Якими способами творяться іменники? Наведіть приклади.

2. Скільки у наведеному реченні іменників?

Вже сонце сховалось за обрієм, почало вечоріти, як зібралася вся козацька сила в одне місце.

(А. Чайківський)

8. Написання НЕ з іменниками

Завдання

Вправа 38. Прочитайте речення і знайдіть іменники. Поясніть написання не з іменниками.

1. У жовтні гріє цип, а не піч.
2. Ліноці й недбалість – брати.
3. Вчення – світ, а невчення – тьма.
4. Правдою весь світ пройдеш, а неправдою ані до порога.
5. Не одягає красить людину, а добрі діла.
6. Вік прожити – не поле перейти (Нар. творчість).
7. Троянди там цвітуть і незабудки сині.
8. І невольника гірші давлять пуга, як про волю згадає нещасний (Б. Лепкий).
9. Небаранці, а білі коні по морю синьому летять (М. Рильський).

Диктант

Спасівка була старим селом. Вказували на це старі, зеленим мохом порослі стріхи, утоптані вулиці, стара цер-

ковця і чималий цвинтар з дерев'яними, почорнілими від старості, похиленими хрестами. Спасічани жили тут, начебто у якійсь фортеці. Походячи з козацького роду, вони розуміли вагу небезпеки і були настільки обережними, що на кожну ніч ставили по черзі сторожів коло обох воріт.

До того ще вони умовлялись з сусідніми селами, щоб у кожному були наготові бочки зі смолою, які на випадок татарського набігу треба було запалити, аби тим способом повідомити інших про небезпеку.

Я сиджу собі на верболозі й гоюдаюсь. Не дуже, щоб гіллячко не поламати. Сиджу і слухаю, як народжується вітер. Спочатку десь поблизу млосно затріпотіло листя на осокорі. Потім той шелест перехопився на дуба, і з нього пороснули додолю жолуді. Загули вільхи, волого і густо, наче вихор у мокрих після дощу раменах. І заговорив ліс ширше, гучніше. Мабуть, так народжуються ріки, почуття, музика.

Угорі прошелестіло, а внизу, на річці, й очеретини не повернуло. Вода блищить, мов мед у щільниках.

(Григір Тютюнник)

9. Правопис складних іменників

Разом пишуться:	Приклади
<p>1. Складні іменники, утворені шляхом поєднання за допомогою сполучного звука двох або кількох основ:</p> <ul style="list-style-type: none"> – одна з яких дієслівного походження; – прикметник + іменник; – іменник + іменник; <p>– дієслово у наказовій формі + іменник;</p> <p>– кількісний числівник у формі Р. в. (для числівника <i>сто</i> – Н. в.) + іменник;</p> <p>– із трьох і більше основ;</p>	<p><i>вертоліт, тепловоз</i></p> <p><i>білоручка, чорнозем лісостеп, трудодень (але людино-день) горицвіт, Перебийніс</i></p> <p><i>двадцятитонка, сторіччя (але 750-річчя) автомотогурток, світловодолікування</i></p>

<p>2. Складні іменники з першою частиною <i>пів-, напів-, полу-</i></p>	<p><i>піваркуша, півострова, пів'яблука, напівсон, полумисок (але пів-Києва, пів-Європи)</i></p>
<p>Через дефіс пишуться:</p>	<p>Приклади</p>
<p>1. Складні іменники, утворені з двох іменників без допомоги сполучного звука:</p> <ul style="list-style-type: none"> – іменники, що означають протилежні за змістом поняття; – іменники, що означають спеціальність, професію; – іменники на позначення казкових персонажів; – іменники, в яких перше слово підкреслює певну прикмету чи особливість предмета, явища, названого другим словом; – іменники, що означають державні посади, військові, наукові звання – іменники, що означають одиниці виміру <p>2. Складні іменники з першою складовою частиною <i>віце-, екс-, лейб-, максі-, міді-, міні-, обер-</i></p> <p>3. Іншомовні назви проміжних сторін світу</p> <p>4. Субстантивовані словосполучення, що означають переважно назви рослин</p> <p>5. Скорочені іменники, в яких наводиться початок і кінець слова</p> <p>6. Перша частина складного слова, коли далі йде слово з такою ж другою частиною</p>	<p><i>купівля-продаж, розтяг-стиск, магнітолог-астроном, лікар-гінеколог, Зайчик-Побігайчик, Лисичка-Сестричка, буй-тур, свят-вечір, стоп-кран, козир-дівка, дизель-мотор, жар-птиця</i></p> <p><i>генерал-лейтенант, прем'єр-міністр, кіловат-година, тонно-кілометр</i></p> <p><i>віце-президент, екс-чемпіон, лейб-медик, максі-спідниця</i></p> <p><i>норд-вест, норд-ост</i></p> <p><i>брат-і-сестра,люби-мене, чар-зілля, розрив-трава</i></p> <p><i>б-ка (бібліотека), вид-во (видавництво)</i></p> <p><i>радіо- й телеапаратура, тепло-й гідроелектро-станція</i></p>

Завдання

Вправа 39. Запишіть у дві колонки слова, розкриваючи дужки ;

1) які пишуться разом;

2) які пишуться через дефіс.

Вакуум (камера), корабле (будівник), штабс (капітан), ново (будова), всюди (хід), унтер (офіцер), соціал (демократ), авіа (база), радіо (центр), залізо (бетон), біло (ручка), чорно (зем), норд (ост), купівля (продаж), жар (птиця), екс (чемпіон), кіловат (година), прем'єр (міністр), максі (спідниця), пів (аркуша), пів (Європи).

Диктант

Найсправжнісінький білий зовсім маленький грибок несміливо виглянув з-під великого дубового листочка. Трохи похилився до сходу, підставляючи теплому і ніжному сонцю свою гарну коричневу голівку. Велика краплина роси блиснула в косих променях світла і розтеклась веселими сестрами-намистинками по його капелюшку. Чисто вимитий грибок став зовсім симпатичний і навіть веселий. А тепер слід чемно привітатися з усіма навкруги: “Доброго ранку, співучі пташки, привітний лісе!”

Раптом почулися кроки. Грибок швиденько накрився своїм листочком і навіть присів від страху. Кроки наближались, важко протупотіли поруч і поступово затихли.

От і цього разу поталанило. Можна мирно погрітися – попереду ще довгий день, повний цікавих подій. Він замріявся і навіть трохи задрімав, розмореній лагідним сонцем.

(За Ю. Лозинським)

Контрольні запитання і завдання

1. Коли складні іменники пишуться разом? Наведіть приклади.
2. Коли складні іменники пишуться через дефіс?
3. Запишіть 10 іменників, що пишуться разом і 10 іменників, що пишуться через дефіс.

10. Букви *Е, И, І* в суфіксах іменників

Суфікси	Значення	Приклади
-инн-	іменники на позначення сукупності однакових предметів	<i>квасолиння</i> <i>бурячиння</i>
-енн-	іменники на позначення узагальнених і абстрактних понять, якщо наголос падає на корінь	<i>напруження</i> <i>озброєння</i>
-інн-	іменники на позначення абстрактних понять, якщо наголос падає на суфікс	<i>говоріння</i> <i>горіння</i>
-ичк-	іменники, у твірній основі яких є суфікси <i>-ик, -иц</i>	<i>вуличка</i> <i>(вулиця)</i>
-ечк-	в інших іменниках	<i>ложечка</i>
-ечок-		<i>красчок</i>
-ив-	іменники, які означають матеріал, продукт праці	<i>печиво, меливо</i> <i>Але: марево, зарево</i>

Правила переносу слів

Орфографічні правила переносу	Приклади
Частини слів з одного рядка в другий слід переносити за складами. При цьому:	<i>зо-шит</i>

<p>1. Не можна розривати сполучення літер <i>дз, дж</i>, які позначають один звук. Якщо <i>дз, дж</i> не становлять одного звука (це буває, коли <i>д</i> належить до префікса, а <i>з</i> або <i>ж</i> до кореня), то їх слід розривати</p> <p>2. Апостроф і м'який знак при переносі не відокремлюються від попередньої літери</p> <p>3. Одна літера не залишається в рядку й не переноситься в наступний</p> <p>4. При переносі складних слів не можна залишати в кінці рядка частину другої основи, якщо вона не становить складу</p> <p>5. Не можна розривати ініціальні аббревіатури</p> <p>В інших випадках можна довільно переносити слово за складами</p>	<p><i>гу-дзик,</i> <i>хо-джу</i> <i>над-звичайно,</i> <i>під-живляти</i></p> <p><i>бур'-ян, низь-ко</i></p> <p><i>ака-де-мя, оса</i></p> <p><i>далеко-східний, бага-</i> <i>то-ступінчатий,</i> <i>восьми-гранний</i> <i>АЕС, ЛАЗ-156,</i> <i>МАГАТЕ</i> <i>се-стра і сест-ра,</i> <i>убо-тво, убоз-тво й</i> <i>убозт-во</i></p>
<p>Технічні правила переносу</p>	<p>Приклади</p>
<p>Не можна:</p> <p>1. Переносити прізвища, залишаючи в кінці попереднього рядка ініціали або умовні скорочення, що до них відносяться</p> <p>2. Відривати скорочені назви мір від цифр, до яких вони належать</p> <p>3. Відривати й переносити граматичні закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс</p> <p>4. Розривати умовні (графічні) скорочення</p> <p>5. Переносити в наступний рядок розділові знаки (крім тире), дужку або лапки, що закривають попередній рядок, а також залишати у попередньому рядку відкриту дужку або відкриті лапки</p>	<p><i>Т.Г. Шев-чен-ко,</i> <i>акад. Гон-ча-рен-ко</i></p> <p><i>1917р., 150га, 20см³</i></p> <p><i>2-1,4-го, 10-му</i></p> <p><i>вид-во, і т.д., і т.п.,</i> <i>та ін., т-во тощо</i></p>

Завдання

Вправа. 40. Прочитайте речення, знайдіть іменники, поясніть вживання і правопис суфіксів *-ечок-, -ечк-, -очок-, -ичк-, -інн-, -енн-, -инн-, -ив-, -ев-*.

1. Ой, що ж тебе принесло: чи човничок, чи весло? 2. В мене братичок — золотий лучок. 3. В мене сестричка — ясна зірничка. 4. Зозуленька кує, бо літечко чує (Нар. творчість). 5. Розлазяться вулички скрізь, наче павук простягав лапки на всі боки (М. Коцюбинський). 6. Вітер вискливо свистів у вітах вербичок. 7. Дніпро поважно і спокійно грів своє блискуче тіло під червонявим промінням сонця (В. Винниченко). 8. На вершечку береста обізвалася сойка (М. Стельмах). 9. Навіть із будяка добудуть бджолята медвяну росичку (О. Гончар). 10. Довге гарбузиння вилізло на купінь і почіплялось до тину (І. Нечуй-Левицький). 11. Заснуло сонце в павутинні, немов дитя між віт густих (В. Сосюра). 12. Слуги підкинули до багаття палива, і все те місиво ще шаленіше застрибало й закрутилося (В. Шевчук). 13. Мріють у тремтячому мареві далекі села (Григорій Тютюнник).

Вправа 41. Прочитайте слова і спишіть їх, виправляючи помилки. За власним вибором провідмінійте слово у множині, підкресліть відмінкові закінчення.

Буквара, тімья, сторожем, тушю, постатей, пів-яблука, снігуром, дощом, бібліотекаря, плем'ям.

Диктант

Ярмарок! Сонечко пломенисте грається в небі. Вітерець жвавенько хитав деревами, що траплялись де-не-де по дорозі, і шумів у садочках. Народ гучно валив вулицями. Вози якось веселенько рипіли. Ледве можна було протискатися поміж рябенькою купою людською.

Люди, обличчя, одяжина, різноголоса птиця у садках, квітки, кошики, сіно, риба, овочі, дошки, віршовки, дьоготь, ягоди, віники — усе рухається, змішується, миготить, зникає і знов з'являється проти очей. Поверх усього того в'ються по вітру стрічки дівочі, різноколірні, квітчасті, білі намітки жіночі, сиві та чорні шапки козацькі. А голоси тебе глушать, а слова та вигуки повертають туди й сюди. Та що й казати! Треба самому там бути й самому бачити.

(За Марком Вовчком)

Контрольні запитання і завдання

1. Розкажіть про написання букв *Е, И, І* в суфіксах іменників. Проілюструйте свою розповідь прикладами.

2. Запишіть по 5 іменників з суфіксами: *-ичк-, -ечк-, -ечк-, -єчок-*.

11. Написання чоловічих та жіночих імен по батькові

Син	Батько	Дочка
- ович	- Петро -	- івн(а)
- ович	- Іван -	- івн(а)
- йович	- Андрій -	- івн(а)
- йович	- Микола (й) -	- івн(а)
- ич	- Кузьма -	- івн(а)
- ич	- Яків -	- івн(а)
- левич		- лівн(а)
- іч	- Ілля -	- івн(а)

Увага!

У Р. в. Іванівни, Андріївни, Іллівни...

Чоловічі та жіночі імена по батькові відмінюються як іменники відповідної відміни.

1. Імена із закінченням на *-а (-я)* відмінюються як іменники I відміни.

Н. в. *Марія Олександрівна*
Р. в. *Марі-ї Олександрівн-и*
Д. в. *Марі-ї Олександрівн-і*
З. в. *Марі-ю Олександрівн-у*
О. в. *Марі-єю Олександрівн-ою*
М. в. *(на) Марі-ї Олександрівн-і*
Кл. *Марі-є Олександрівн-о*

2. Чоловічі імена з нульовим закінченням та закінченням *-о* відмінюються як іменники II відміни.

Н. в. <i>Іван Петрович</i>	<i>Кирило Васильович</i>
Р. в. <i>Іван-а Петрович-а</i>	<i>Кирил-а Васильович-а</i>
Д. в. <i>Іван-ові Петрович-у</i>	<i>Кирил-ові Васильович-у</i>
З. в. <i>Іван-а Петрович-а</i>	<i>Кирил-а Васильович-а</i>
О. в. <i>Іван-ом Петрович-ем</i>	<i>Кирилом Васильович-ем</i>
М. в. <i>(на) Іван-ові Петрович-у</i>	<i>(на) Кирил-ові Васильович-у</i>
Кл. <i>Іван-е Петрович-у</i>	<i>Кирил-е Васильович-у</i>

3. Жіночі імена з нульовим закінченням відмінюються як іменники III відміни.

Н. в. *Любов Анатоліївна*
Р. в. *Любов-і Анатоліївн-и*
Д. в. *Любов-і Анатоліївн-і*
З. в. *Любов Анатоліївн-у*
О. в. *Любов'ю Анатоліївн-ою*
М. в. *Любов-і Анатоліївн-і*
Кл. *Любов-е Анатоліївн-о*

Увага!

Якщо імена по батькові утворені від імен, що закінчуються на *-й* (*Сергій, Віталій, Юрій*), то в чоловічих іменах та по батькові зберігається *-й*: *Сергійович, Юрійович, Віталійович*, а в жіночих виступає суфікс *-ївна*: *Анатоліївна, Юріївна, Олексіївна, Геннадіївна*.

Якщо жіночі імена вживаються з невідмінюваними прізвищами, відмінюються тільки імена: *Ірина Білик – Ірини Білик, Тетяна Кучеренко – Тетяни Кучеренко*.

Передача на письмі засобами української графіки російських прізвищ прикметникової форми

Російська мова		Українська мова			
Прізвища в російському написанні	Звукове закінчення букви	Буква	Буква	Звукове закінчення букви	Прізвища в українському написанні
<i>Бестужев, Чехов, Лермонтов, Ершов, Алексеев, Васильев, Белов, Лесков, Потехин</i>	[э] [йэ] [э]	е	е е	[е] [йе] [е]	<i>Бестужев, Чехов, Лермонтов, Ершов, Алексеев, Васильев, Белов, Лесков, Потехін</i>
<i>Огарев, Шишмарев, Бугаев, Соловьев, Елкін, Пугачев, Ковалев, Щипачев, Семенов, Федоров</i>	[о] [йо] [о] [о]		ьо йо о е	[о] [йо] [о] [е]	<i>Огарьов, Шишмарьов, Бугайов, Соловійов, Йолкін, Пугачов, Ковшов, Щипачов, Семенов, Федоров</i>
<i>Иванов, Николаев, Филиппов, Воинов, Захарьин, Чичиков, Пуцин, Жилин</i>	[и] [йи] [и]	и	і ї и	[і] [йї] [и]	<i>Іванов, Ніколаєв, Філіппов, Воїнов, Захар'їн, Чичиков, Пуцин, Жилін</i>
<i>Интересный Горький Крайний</i>			-ый -ий -ій	-ий -ий	<i>Інтересний Горький Крайній</i>

<i>Полевой</i>		-ой	-ой		<i>Полевой</i>
<i>Белая</i>		-ая	-а		<i>Бела</i>
<i>Крайняя</i>		-яя	-я		<i>Крайня</i>
<i>Донской</i>		-ск	-ськ		<i>Донської</i>
<i>Городецкий</i>		-цк	-цьк		<i>Городецький</i>

Завдання

Вправа 42. Запишіть подані прізвища, ім'я та по батькові в родовому відмінку.

Грицай Тетяна Олексіївна, Швець Ігор Віталійович, Кривоніс Ярослав Андрійович, Гнатюк Соломія Львівна, Заєць Сергій Юрійович.

Вправа 43. Від поданих імен утворіть чоловічі імена по батькові і запишіть у дві колонки:

- на – *йович*;
- на – *ович* після інших приголосних (не *й*).

Сергій, Аркадій, Олекса, Григорій, Інокентій, Борис, Володимир, Василь.

Вправа 44. Від поданих імен утворіть жіночі імена по батькові і запишіть у дві колонки:

- на – *ївна*;
- на – *івна*.

Наум, Арсен, Олексій, Микола, Андрій, Назар, Григорій.

Диктанти

Походження імен

Є слово, з яким людина не розлучається ніколи. Воно має бути дзвінким і красивим. Це – ім'я твоє.

В кожному імені людини вкарбовано часточку історії народу. Українська мова має свої традиції в іменуванні людей.

В основу цієї традиції було покладено імена християнського календаря. Але до прийняття християнства на вибір імені впливала або пора року, або назви тварин і дерев, або зовнішні риси людини. Тому дітей називали Зима, Вовк, Лев, Орел, Сокіл, Милава, Красава.

На вибір імені впливало навіть бажання батьків. Якщо довго очікували сина, його йменували Ждан.

А які були чудові імена, що склалися з двох основ: Володимир, Всеволод, Мирослав. Багато з них ми шануємо і досі.

(За І. Вихованцем)

Як виникли імена? Власні імена народилися від звичайних слів. У слів звичайних, від яких походять імена, були значення. Що ж означали наші імена, коли вони були звичайними словами?

Ім'я Іван з'явилося в стародавній Іудеї. Звучало як Йоханан і означало “божа благодать”.

Було грецьке слово “андреїос”, тобто “мужній, хоробрий”. А стало ім'ям Андрій. Ім'я Дмитро виросло з грецького присвійного прикметника, який стосувався Деметри – богині родючості й хліборобства. Євген – з грецької “благородний, шляхетний”. Олександр – “мужній оборонець, захисник людей”. Олена – “сонячне світло”. Оксана походить від грецьких слів, що означають “гостинність” або “чужий, чужоземний”. Галина означає “спокій, тиша”. Тетяна – від грецького дієслова, що означає “установлюю, призначаю”. Латинське слово, що означає “плаваю”, дало ім'я Інна.

Від римлян прийшли до нас Віктор – “переможець” і Віталій – “життєвий”.

Отже, що не слово, то інші його шляхи-дороги...

(За І. Вихованцем)

Контрольні запитання і завдання

1. Як відмінюються імена з закінченням на *-а (-я)*?
Наведіть приклади.
2. Назвіть правила відмінювання чоловічих імен з нульовим закінченням.
3. Як відмінюються жіночі імена з нульовим закінченням?
4. Як відмінюються жіночі імена з невідмінюваними призвищами?
5. Перекладіть українською мовою.
Крайняя, Седых, Леонтьев, Пугачев, Воробьев, Лермонтов, Пушкин, Нарисованный.
6. Провідмініяйте імена та по батькові.
Ольга Борисівна, Борис Степанович, Марія Павлівна, Іван Петрович, Оксана Анатоліївна, Зоя Василівна.

Прикметник

Література

1. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія* / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 140–196.
2. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови. Морфологія. – К. : Либідь, 1993. – С. 93–142.
3. *Грищенко А. П.* Прикметник в українській мові. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 56–123.
4. *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико–граматичному аспекті. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 153–185.
5. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. – К. : Вища шк., 1972. – С. 249–260.
6. *Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І.* Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. – К. : Вища шк., 1989. – С. 74–84.
7. *Сучасна українська мова.* / За ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – С. 134–148.
8. *Сучасна українська літературна мова.* / За ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 222–235.

1. Прикметник як частина мови

Загальне значення:

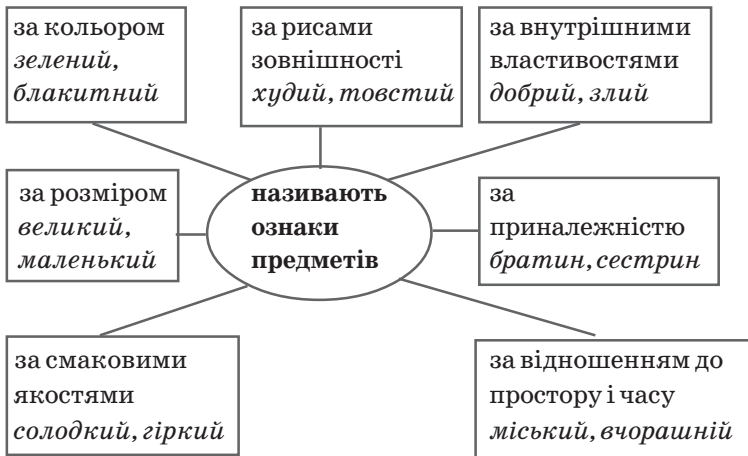
Прикметник – це частина мови, що виражає ознаку предмета безпосередньо або по відношенню до інших предметів і відповідає на питання: *який? яке? чий? чия? чий?*

Наприклад: *Щире слово, добре діло душу й серце обігріло (Нар. творчість).*

Морфологічні ознаки:

1. Розряди: якісні, відносні.
2. Ступінь порівняння – у якісних.
3. Коротка і повна форма – у якісних і присвійних.
4. Рід – в однині.
5. Число, відмінок – у прикметниках повної форми.

Синтаксична роль: Означення, присудок.

Завдання

Вправа 45. Оберіть правильну відповідь на питання: скільки у наведеному реченні прикметників?

Далекі дівочі співи тихо бринять десь у сріблястому сяві.
(О. Довженко)

Відповіді:

а) один; б) три; в) п'ять.

Вправа 46. Які з наведених слів є прикметниками?

1. *Низький* 3. *Вперед* 5. *Темнота*
2. *Наша* 4. *Зеленіти* 6. *Благородний*

Відповіді:

а) 1 і 6; б) 2 і 4; в) 3 і 5.

Вправа 47. У якому рядку всі слова є прикметниками? Оберіть правильну відповідь.

1. *Далечінь, синь, висота, смак.*
2. *Темніти, мудріти, кам'яніти, біліти.*
3. *Густіші, соколинний, відповідальний, ліричний.*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 48. Прочитайте речення, знайдіть прикметники, визначте їх синтаксичну роль у реченні. Випишіть прикметники і позначте у них закінчення.

1. Він був високий і худий, і чоло в нього високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. 2. Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив. 3. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи.

(З тв. О. Довженка)

Диктант

Мова – душа народу

У гулі століть, у нездоланності народної пісні зростало і розпросторювалось у світ найкоштовніше творіння українського народу – рідна мова.

Благословенна земля і блакить неба, ніжна і героїчна душа народу, його творча наснага міцнили українське слово. Поставили його в лави наймелодійніших у світі. Максим Рильський, осягаючи могуття рідного слова, натхненно прорік:

*Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих – рідна мова,
Весняних пахоці листків,
Сурма походу світанкова,
Неволі стогін, волі спів,
Життя духовного основа.*

Усі прояви життя – від тремтіння травинки на лузі до пророчої Тарасової думи – зберігає народ у рідному слові. Проходять віки, вмирають люди. Але живе народ, допоки лунає рідна мова й пісня рідна.

(За І. Вихованцем)

Цікаво знати

За кількістю слів, вживаних у нашому мовленні, прикметник посідає четверте місце (після іменника, займенника, дієслова). Прикметник є вічним супутником іменника. Закінчення прикметників прямо залежать від закінчення іменників. А є мови у яких функції прикметників часто виконують іменники.

Контрольні запитання і завдання

1. Що називається прикметником?
2. Які морфологічні ознаки притаманні прикметнику?
3. Доберіть “свої” означення до поданих слів:
 - а) час (*вечірній, ранній, вчорашній...*)
 - б) форма (*круглий, квадратний...*)
 - в) матеріал (*залізний, мідний...*)
 - г) колір (*зелений, голубий...*)
 - д) смак (*кислий, солоний...*)
 - е) національність (*український, грузинський...*)

2. Розряди прикметників

Прикметники

Якісні	Відносні	Присвійні
(ознака у більшій чи меншій мірі)	(ознака предмета за відношенням до інших предметів)	(приналежність до чого-небудь, особі або тварині: чий? (-я-, -с-))
мають ступені порівняння (довгий – довший – найдовший), але лисий, голий, сліпий тощо	не мають ступенів порівняння	
якісний прикм. + прислівн. (дуже красивий) надзвичайно древній, надто білий	залізний, осінній, сільський	(вчителева книга, заячий хвіст)
повні (відмінюються) короткі (не відмінюються)		

Завдання

Вправа 49. Прочитайте поетичні уривки, знайдіть прикметники і визначте їх розряди.

*1. Та, їдучи, не розсипай проміння,
Не обтрясай небесної роси,
Щоби в момент найбільшого терпіння
Мав ти світило вічної краси.*
*2. Таке-то життя вже собаче,
Що серце десь рветься, щось плаче....
На те, щоб з далеких доріг
Вернути до маминих ніг.*

Б. Лепкий

*3. Народе рідний, степова стихіє,
Безхитрісна, довірлива душа!
Чому тебе, святого гречкосія,
Так часто Божа ласка полиша?*

М. Руденко

Вправа 50. Складіть речення, в яких наведені прикметники належали б до різних розрядів.

I варіант: *легкий, сталевий, заячий, батьківський.*

II варіант: *білий, туманний, лебединий, материнський.*

Вправа 51. Прочитайте словосполучення і визначте, у якому з них є присвійні прикметники.

<i>1. Братова сорочка.</i>	<i>4. Перелітні птахи.</i>
<i>2. Ведмежа послуга.</i>	<i>5. Лікарів халат.</i>
<i>3. Осінній день.</i>	<i>6. Лебедина вірність.</i>

Відповіді:

- а) 1 і 5; б) 3 і 4; в) 2 і 6.

Вправа 52. Дайте правильну відповідь на питання: у якому рядку всі прикметники є відносними?

- 1. Бурлацький, солом'яний, кількісний, майбутній.*
- 2. Безмежний, старий, радісний, повний.*
- 3. Дядькове, материне, Андріїв, солов'їний.*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Диктант

З давніх часів колір набув свого державного значення на військових знаменах — стягах. Форма, зображення, колір прапора не змінювались, поки зберігалася віра в народі. Неможливо було волею окремих людей змінювати народну святиню, якій поклонялися з вірою і сподіванням на заступництво.

Вивчення кольорових композицій у літописах дало підставу назвати синій і жовтий серед державних кольорів Давньої Русі, спадкоємицею якої була передусім Україна. Існує цікава версія щодо давньої української традиції поєднання жовтого й синього кольорів. Так, згідно з нею, слово “хохол”, яке стало зневажливим прізвиськом українця, монгольського походження. В перекладі “хох” означає синій, голубий, “улу” – жовтий. Кінцевий голосний змінився, і ми маємо теперішнє звучання. Отже, поєднання жовто-блакитних кольорів на українській землі має глибоке коріння.

(За В. Сергійчуком)

Цікаво знати

Вчені вважають, що “найстаршими” серед кольорів є *чорний* і *білий*, оскільки спочатку людина бачила навколишній світ чорнобілим. Саме таким бачить світ собака – чорним і білим. Цікаво, що ні чорного, ні білого кольору немає у сонячному спектрі. В науці їх називають *ахроматичні*, що грецькою мовою означає *безколірні*. Походження прикметника “*білий*” пов’язують з індоєвропейським коренем “світити, сяяти, блищати”. І до цього часу у багатьох слов’янських мовах “білий”, крім колірної ознаки, має значення “*прозорий*”, “*світлий*”, “*чистий*”, “*ясний*”, тобто

передає ще й якість. Тому найкращий білий гриб і навіть є біла заздрість (на протывагу чорній). А прикметник *чорний*, крім колірної ознаки, несе у собі негативне забарвлення, є уособленням зла, суму, печалі, горя.

Контрольні запитання і завдання

1. Які головні критерії поділу прикметників на розряди?
2. За якими граматичними ознаками відносні прикметники відрізняються від якісних?
3. Запишіть по 5 прикметників кожного розряду.

3. Ступенювання якісних прикметників

Ступенювання якісних прикметників

Вищий ступінь	Найвищий ступінь
1) $\widehat{-іш}$, $\widehat{-ш}$ + якісний прикм.: <i>веселіший, довший</i>	1) $\overline{най}^1$ + вищий ступінь: <i>найвродливіший, наймолодший</i>
2) <u>більш</u> (менш) + якісний прикм.: <i>більш щасливий, менш смачний</i>	2) <u>найбільш</u> (найменш) + якісний прикм.: <i>найбільш високий, найменш зручний</i>

У вищому й найвищому ступенях прикметники в українській мові мають дві форми – просту (*досконалий – досконаліший – найдосконаліший*) і складену (*досконалий – більш досконалий – найбільш досконалий*).

Проста форма вищого й найвищого ступенів нейтральна, тобто вживається в усіх стилях мовлення: глибока (*глибша, найглибша*) криниця; глибокі (*глибші, найглибші*) знання;

приваблива (*привабливіша, найпривабливіша*) дівчина. Деякі прикметники вищого ступеня мають суплетивні форми (утворюються від інших основ): *поганий – гірший, малий – менший*.

Найвищий ступінь порівняння, крім простої і складеної форм, має ще третю – *складну*, яка утворюється синтетично: частки *як* або *що* додаються до простої форми найвищого ступеня прикметників: *щонайрозумніший, якнайшвидший*.

Завдання

Вправа 53. Оберіть правильну відповідь на питання: у якому рядку подано правильні форми вищого ступеня прикметників?

1. Більш яскравий, менш дорогий.
2. Більш тривожніший, менш глибший.
3. Більш тончіший, менш поганіший.

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 54. Спишіть прикметники, утворіть, де це можливо, вищий і найвищий ступені порівняння, оставте наголос.

Шкільний, високий, добрий, український, синій, дерев'яний, скляний, заячий, батьків, шалений, водяний, щедрий.

Диктант

Ще кілька днів тому ліс мінився усіма барвами, а сьогодні стоїть оголений. Лише дуби зберегли пожовкле вбрання.

Ноги глибоко утопають в опалому листі. Де вже там помітити щось цікаве під такою товстою ковдрою! А може, не полінуватись і відгорнути жмуток листя біля пенька?

І от сюрприз: білий гриб. Такий ставний, на довгій ніжці. Та ще й братика свого за комір тягне з-під землі: вилазь сміливіше, надворі тепло!

Раптом поруч щось приглушено зарохкало. Купа листя мовби ожила, розсипалась і... посунула убік. А то їжак. Обтрусився, наставив голки: ану, торкнись! Скоса подивився, невдоволено чмихнув і задріботів у чагарник.

Незабаром настануть морози. Засяє тоді ліс на сонці крижаним діамантом. Непомітно сховається під сніг. І терпляче чекатиме весняного відродження.

(З журналу)

Цікаво знати

Червоний колір називають кольором борні й вірності. У староукраїнських пам'ятках червоний колір має такі назви: *червеный, червлений, черлений, челлений*. Його назва походить від назви особливого виду комах-червеців, з яких виготовляли червону фарбу.

Контрольні запитання і завдання

1. Від яких якісних прикметників не можна утворити ступені порівняння? Чому? Відповідь проілюструйте прикладами.

2. Запишіть 10 прикметників найвищого ступеня.

4. Повні та короткі прикметники

Форма \ Рід	Повна		Коротка
	нестягнена	стягнена	
Чоловічий	<i>зелений</i>	—	<i>зелен</i>

	<i>дрібний</i>	–	<i>дрібен</i>
Жіночий	<i>зеленая</i>	<i>зелена</i>	–
	<i>дрібная</i>	<i>дрібна</i>	–
Середній	<i>зеленеє</i>	<i>зелене</i>	–
	<i>дрібнеє</i>	<i>дрібне</i>	–

У сучасній українській літературній мові короткі форми збереглися лише від нечисленної групи прикметників та займенників чоловічого роду в однині:

дрібен, ладен, годен, зелен, кожен та ін.

Звичайними є повні прикметники, займенники, порядкові числівники: *зелений - зелене - зелені; кожний - кожна - кожне - кожні; перший - перша - перше - перші*. Називний та знахідний відмінки жіночого й середнього роду цих розрядів слів та називний і знахідний відмінки множини всіх родів мають *стягнену форму*, яка є нормою сучасної української літературної мови.

Короткі прикметники й займенники та нестягнені форми повних характерні для народної творчості.

*Ой і зійди, зійди,
 Ти зіронько та вечірняя!
 Ой вийди, вийди,
 Дівчинонька моя вірная!
 Перші літа проминули,
 Я їх не лічила,
 Бо кожна годинонька
 Була мені мила.*

(Нар. творчість)

Завдання

Вправа 55. Прочитайте речення, визначте кількість коротких прикметників. Оберіть правильну відповідь.

1. *Славен світ митцями (М. Рильський).* 2. *Весь степ сьогодні наче повен радості... (О. Гончар).* 3. *Вплива на сині ріки ясен вечір іздала (М. Рильський).* 4. *Виходжу в поле, а місяць висне, як срібен серпик. (Б. Олійник).*

Відповіді:

а) чотири; б) п'ять; в) шість.

Вправа 56. Які прикметники подано у нестягненій формі?

1. *Малиновий.* 2. *Зелена.* 3. *Старезний.*
4. *Добре.* 5. *Прехороша.* 6. *Просте.*

Відповіді:

а) 1 і 3; б) 2 і 4; в) 5 і 6.

Диктант

Природи рідної багатство і краса

Я люблю тебе, осінь! Багряні гаї та дібровки. Як ти вмієш різнобарвне, розмаїто одягати мій край!

Осінь! Шелестить під ногами листя. Розбурханий вітер кидає його додола. Злий, непривітний, розлючений. Міцніше й міцніше обіймає дерева. Ніяк не вгамується. Дедалі нові пригорці жовто-червоного золота жбурляє на землю. Наче величезний килим навкруги.

Небо здається високим-високим. Он виникла цяточка, невеличка хмарка. Боязко так, наче соромиться, впливає скрадливо. Роздумує: чи принести дощ? І поступово лазурове небо набирає білястих тонів, а потім стає похмурим, сердитим.

Раптом воно прояснилось. Один, другий, третій сонячний промінь. Ласкаво так припали до землі.

Спасибі тобі, осінь, за те, що ти є. За те, що ти така неповторна. Мила. Запріяна. Щедра.

(З журналу)

Цікаво знати

Кольором життя називають *зелений* колір – це полиск молодого листа, ніжний оксамит свіжої трави. З давніх-давен збереглося у людей особливе ставлення до землі, звичай святкувати зелене становлення землі (Зелена неділя, Зелені свята). Цей колір діє заспокійливо на людину.

Контрольні запитання і завдання

1. Яка стилістична роль коротких та повних прикметників у мові?

2. Скільки у наведених реченнях вжито коротких форм прикметників? Оберіть правильну відповідь.

Пливе човен води повен. І шумить, і гуде, дрібен дощик паде (Нар. творчість). Спадає з клена зелен лист вечірньою годиною (А. Малишко).

Відповіді:

а) один; б) два; в) три.

5. Відмінкові закінчення прикметників

Відмінки	Однина				Множина	
	Тверда група		М'яка група		Тверда група	М'яка група
	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід		
Н.	-ий, -о	-а, -я	-ій (-ій), (-е)	-я	-і	-і (-ї)
Р.	-ого, -е	-ої	(ь) -ого	(ь) -ої	-их	-іх (-їх)
Д.	-ому	-ій	(ь) -ому	-ій	-им	-ім (-їм)
З.	як Н. або Р.	-у, -ю	як Н. або Р.	-ю	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О.	-им	-ою	-ім, -їм	(ь) -ою	-ими	-іми (-їми)
М.	-ому, -їм	-ій	(ь)-ому, -ім (їм)	-ій	-их	-іх (-їх)

Зразки відмінювання прикметників

Тверда група

Однина

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.в.	<i>пісennyй</i>	<i>пісennyє</i>	<i>пісennyа</i>
Р.в.	<i>пісennyого</i>	<i>пісennyого</i>	<i>пісennyої</i>
Д.в.	<i>пісennyому</i>	<i>пісennyому</i>	<i>пісennyій</i>
З.в.	Н.в. або Р.в.	<i>пісennyє</i>	<i>пісennyю</i>
О.в.	<i>пісennyим</i>	<i>пісennyим</i>	<i>пісennyою</i>
М.в.	<i>...пісennyому (-ім)</i>	<i>...пісennyому (-ім)</i>	<i>...пісennyій</i>

Н.в.	<i>дідів</i>	<i>дідове</i>	<i>дідова</i>
Р.в.	<i>дідового</i>	<i>дідового</i>	<i>дідової</i>
Д.в.	<i>дідовому</i>	<i>дідовому</i>	<i>дідовій</i>
З.в.	Н.в. або Р.в.	<i>дідове</i>	<i>дідову</i>
О.в.	<i>дідовим</i>	<i>дідовим</i>	<i>дідовою</i>
М.в.	<i>...дідовому (-ім)</i>	<i>...дідовому (-ім)</i>	<i>...дідовій</i>

М'яка група

Однина

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.в.	<i>осінній</i>	<i>осіннє</i>	<i>осіння</i>
Р.в.	<i>осіннього</i>	<i>осіннього</i>	<i>осінньої</i>
Д.в.	<i>осінньому</i>	<i>осінньому</i>	<i>осінній</i>
З.в.	Н.в. або Р.в.	<i>осіннє</i>	<i>осінню</i>
О.в.	<i>осіннім</i>	<i>осіннім</i>	<i>осінньою</i>
М.в.	<i>...осінньому (-ім)</i>	<i>...осінньому (-ім)</i>	<i>...осінній</i>

Н.в.	<i>безкрайї</i>	<i>безкрає</i>	<i>безкрая</i>
Р.в.	<i>безкрайого</i>	<i>безкрайого</i>	<i>безкрайої</i>
Д.в.	<i>безкрайому</i>	<i>безкрайому</i>	<i>безкрайї</i>
З.в.	Н.в. або Р.в.	<i>безкрає</i>	<i>безкраю</i>
О.в.	<i>безкраїм</i>	<i>безкраїм</i>	<i>безкрайою</i>
М.в.	<i>...безкрайому (-ім)</i>	<i>...безкрайому (-ім)</i>	<i>...безкрайї</i>

Множина

Тверда група

М'яка група

Н.в.	<i>пісенні</i>	<i>дідові</i>	<i>осінні</i>	<i>безкраї</i>
Р.в.	<i>пісенних</i>	<i>дідових</i>	<i>осінніх</i>	<i>безкраїх</i>
Д.в.	<i>пісенним</i>	<i>дідовим</i>	<i>осіннім</i>	<i>безкраїм</i>
З.в.	Н.в. або Р.в.			
О.в.	<i>пісенними</i>	<i>дідовими</i>	<i>осінніми</i>	<i>безкраїми</i>
М.в.	<i>...пісенних</i>	<i>...дідових</i>	<i>...осінніх</i>	<i>...безкраїх</i>

Увага!

	Однина	Однина	Однина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н.в.	<i>білолиций</i>	<i>білолице</i>	<i>білолиця</i>
Р.в.	<i>білолицього</i>	<i>білолицього</i>	<i>білолицьої</i>
Д.в.	<i>білолицьому</i>	<i>білолицьому</i>	<i>білолицій</i>
З.в.	Н.в. або Р.в.		
О.в.	<i>білолицим</i>	<i>білолицим</i>	<i>білолицьою</i>
М.в.	<i>...білолицьому (-ім)</i>	<i>...білолицьому (-ім)</i>	<i>...білолицій</i>

Множина

Н.в.	<i>білолиці</i>
Р.в.	<i>білолицих</i>
Д.в.	<i>білолицим</i>
О.в.	<i>білолицими</i>
М.в.	<i>...білолицих</i>

Завдання

Вправа 57. Провідмінійте прикметники разом з іменниками.

Гарне ім'я, величні постаті, безкрая пустеля, майбут-ні фахівці, монолітні дуби, білий сніг, п'ятилітнє дівча, ввічливі діти, осінні дні, вовчі сліди.

Вправа 58. Спишіть, розкриваючи дужки, вкажіть відмінок і число прикметників.

На (самовідданий, мужній, одержимий), на таких, як Франко, Грабовський, Леся Українка, трималося (культурний) життя нашої нації. Під (шалений) вогнем (ганебний царський) указів, під (невщухаючий) обстрілом заборон та переслідувань були ті (героїчний) плацдарми (український передовий) культури, на одному з яких, поруч із своїми сподвижниками, від (юний) літ і до (останній) подиху стояла наша (прекрасний) Леся Українка, стояла з (вояцький) щитом у руці, мов (легендарний) дівчина-витязь, закута в кольчуги свого безстрашся, гідності й правоти.

(О. Гончар)

Диктант

За народним віруванням, літо зустрічається з зимою, на Стретіння – 15-го лютого.

Весною Зима – стара баба, а Літо – молода дівчина. Зимуведе попідруки старий дід Мороз. Вона зігнулась, трясеться і ледве йде. Кожух на бабі Зимі полатаний, чоботи подерті, а в хустці на голові миші діри прогризли. З тих дір сиве волосся стирчить. Вруках Зима несе надцерблений горцик з льодом. Через плече у неї порожнісінька торба.

У Літа вінок на голові. Сорочка квітами мережана, зелена плахта. Це весела і вродлива дівчина. Літо несе в руках серп і сніп жита, пшениці та всякої пашниці.

При зустрічі на Стретіння стара Зима й молоде Літо сперечаються між собою. Кому йти, а кому вертатися? Якщо до вечора стане тепліше, Літо переспорило Зимув. А якщо холодніше, – Зима.

(За О. Воропаєм)

Цікаво знати

Слово *голубий* буквально означає “колір голуба”. Люди давно помітили особливість забарвлення пір’я цього птаха: весь білий (чи сірий), а шия вкрита пір’ям дивного кольору – не білого і не синього. Тому назвали цей колір *голубиним, голубим*.

Контрольні запитання і завдання

1. Як відмінюються прикметники з твердим і м’яким приголосним у кінці основи?
2. Чому прикметники короткої форми становлять окремий зразок відмінювання?
3. Провідмініняйте прикметники: вечірній, олексіїв, дужий, жив, довгошній, зовнішне.

6. Способи творення прикметників

Назва способу словотворення	Приклади
Суфіксальний	<i>літній – літо</i> <i>синюватий – синій</i>
Префіксальний	<i>прегарний – гарний</i> <i>завеликий – великий</i>
Префіксально-суфіксальний	<i>придорожній – дорога</i> <i>надвечірній – вечір</i>
Складання	<i>полезахисний – поле захищати</i> <i>мовно-літературний – мовний і</i>
<i>літературний</i> Перехід дієприкметників у прикметники	<i>невмирущий, пропащий, плакучий, колючий, спілі (вишні), поживні (речовини), варена (страва) і варена (в ющі риба)</i>

Завдання

Вправа 59. Спишіть прикметники і розберіть їх за будовою. Якими способами утворилися прикметники?

Приміський, п'ятирічний, зимовий, бездоганний, при-смерковий, вчорашній, багаторічний, безвідповідальний.

Вправа 60. Утворіть прикметники від поданих іменників, виділіть суфікси і закінчення.

Свинець, хвороба, розум, Анатолій, тінь, пам'ять.

Диктант

Наші прізвища виникли порівняно недавно. Князі Київської Русі мали тільки імена. Десь з XIII ст. до імен стали до-

давати прізвиська. І тільки з кінця XVIII ст. в усіх верствах українського суспільства закріпилися постійні родові прізвища.

Найтиповіші українські прізвища утворилися за допомогою суфіксів **-енк(о)** і **-ук**. Прізвища з суфіксом **-енк(о)** переважають у східній частині України. А суфікс **-ук** у прізвищі переважає у західній її частині. Поділяючи територію України на дві частини, названі суфікси збігаються за своєю функцією. Вони колись виражали значення “син”. Наприклад, Іваненко означає син Івана. Те саме значення мало прізвище Іванюк.

Потім суфікси **-енк(о)** і **-ук** почали утворювати прізвища від інших слів. Біленко, Босенко, Зубенко, Рибчук походили від прізвиськ батьків. Люди звертали увагу на професію батьків. Тому маємо прізвища Бондарчук, Кравченко, Кухаренко.

Вказували прізвища й на національність: Литвиненко, Німчук. У прізвищах знаходимо й відомості про місцевість: Охтирченко, Поліщук, Москаленко.

(За І. Вихованцем)

Цікаво знати

Коричневий – це колір кори дерева. Вважають, що слово “бордовий” (темно-коричневий) “завезли” до нас із Франції у бочках з вином. Бордовий колір – це колір вина сорту бордо, яке виготовляють у французькому місті з такою ж назвою. Звідси і походить назва кольору: місто Бордо – вино бордо – колір бордовий.

Контрольні запитання і завдання

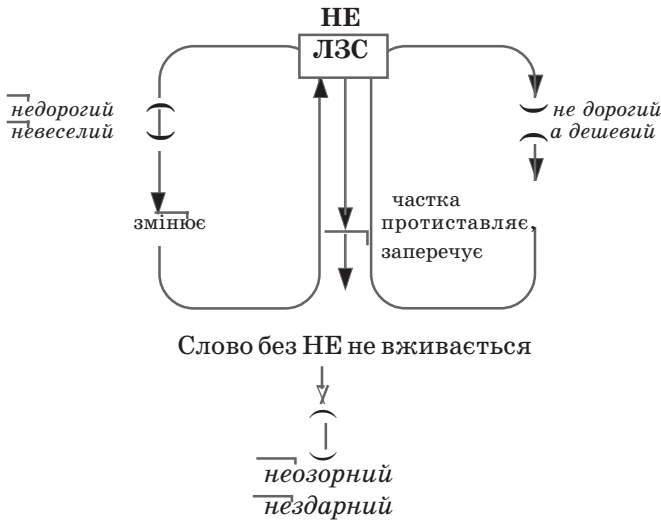
1. Назвіть суфікси, за допомогою яких утворюються прикметники різних розрядів.

2. Охарактеризуйте способи творення складних прикметників. Відповідь ілюструйте прикладами.

3. Від поданих слів утворіть прикметники.

Професор, ліс, старість, жербак, Матвій, любити, забувати, гуляти, війна, діє сам, життя – радість.

7. Правопис прикметників Написання **НЕ** з прикметникам

Примітка: ЛЗС – лексичне значення слова

Завдання

Вправа 61. У якому рядку *не* з прикметником написано правильно? Оберіть правильну відповідь.

1. Неозорний, невеликий, не книжний; не добрий, а поганий.

2. *Не мічний, не солодкий, некам'яний; невеселий, а сумний.*

3. *Не звичайний, не приємний, неукраїнський; не-молодий, а старий.*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Правопис суфіксів прикметників

Суфікси *-еньк, -есеньк, -ісіньк, -юсіньк* надають прикметникам відтінку здрібнілості або пестливості. Вони завжди пишуться з м'яким знаком. У суфіксах з відтінком неповного вияву ознаки *-уват, -юват* пишеться *-у, -ю (малюсенький, гіркуватий)*. Суфікси *-ев, -єв* пишуться в прикметниках, основа яких закінчується на м'який приголосний або на приголосні *ж, ч, ш*, якщо наголос падає на основу. Суфікс *-ов-* пишеться в прикметниках, основа яких закінчується на твердий приголосний та якщо наголос падає на закінчення. Суфікс *-ичн-* пишемо в словах іншомовного походження за правилом “дев'ятки” (*кільцевий, науковий, оптимістичний*).

Завдання

Вправа 62. Прочитайте речення і випишіть прикметники, виділіть у них суфікси. Поясніть орфограми.

1. *Доля чумацька гірка, і щастя щербате (Нар. творчість).* 2. *Сорок вісім могутніх струменів злились в один тінистий велетенський водоспад (О. Довженко).* 3. *В золотій смушевій шапці циган-вечір сходив з гір (О. Олесь).* 4. *Коли копають картоплю, ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе у невідомі краї.* 5. *Поникли береги осінні (М. Рильсь-*

кий). 6. Так чим же ти, мій краю, закрасився? Хіба тими долинами в квітках, і горами, й садами запашними, і тим Дніпром широким, степовим? (Б. Грінченко). 7. Козаків називали “запорізькими”, бо головні їхні центри знаходилися нижче дніпровських порогів. 8. Слобідська Україна – це історична область, яка включала географічну територію сучасної Харківської та частково Сумської, Донецької, Луганської, Воронежської, Білгородської та Курської областей.

(З кн. “Як козаки воювали”)

Одна і дві букви **Н** у прикметниках

НН пишемо у прикметниках із суфіксом **-н-**, утворених від іменників з основою на **-н-**, тобто при збігові цих приголосних; у прикметниках з наголошеними суфіксами **-енн(ий)**, **-анн(ий)**, **-янн(ий)**, що вказують на збільшену ознаку або на неможливість дії (*незрівнянний, неоцінений*). **Н** пишемо при відсутності збігу приголосних та у прикметниках, утворених від основ іменників за допомогою суфіксів **-н**, **-ан(-ян)**, **-ин(-ін-)**: *скляний, пташиний, гречаний, зміїний*.

Завдання

Вправа 63. Прочитайте речення, знайдіть прикметники. Поясніть написання одної і двох букв **н** у них.

1. В'ються стовпи комарів – знак тепла і погоди, щебетом повен пташиним зволожений ліс (М. Рильський).
2. Розцвіла зоря шипшинна в гуркоті прибою, і лелека з України лине над водою. 3. Наче лицар у жаданні слави, одягав Дніпро свій спокій крижаний (В. Сосюра). 4. Сонце весело вставало, сонце землю цілувало (А. Казка).

Написання складних прикметників разом і через дефіс

Разом пишуться складні прикметники, утворені від залежних одне від одного слів. Між ними не можна поставити сполучник *і* (*зовнішньополітичний, всебічний*).

Через дефіс пишуться складні прикметники, утворені від незалежних одне від одного слів. Між ними можна поставити сполучник *і*. Через дефіс також пишуться складні прикметники, що означають відтінки кольорів і смаку (*науково-дослідний, кисло-солодкий, синьо-жовтий*).

Завдання

Вправа 64. Спишіть, розкриваючи ризик. Поясніть написання складних прикметників.

Легко/атлетичний, вузько/діалектне, віце/президентський, всесвітньо/історичний, кисло/солодкий, червоно/зелено/синій, жовто/гарячий, військово/спортивний, мовно/літературний, навчально/виховний, аграрно/сировинний, лінгво/стилістичний, глухо/німий, вище/згаданий.

Диктант

Зима. Навколо біліють сніги. Мороз, ніби пензлем, розмалював вікна. Дерева обсіпані інеєм і обліплені снігом. Нерухомі, білі, немов кришталеві, стоять вони, як у казці. Сяють самоцвітами від першого променя січневого сонця.

Ранок. Над кожною хатою стовпом в'ється дим. Тихо. Здається, що село ще спить. На вулицях нема нікого. Але в кожній хаті давно кипить робота.

Сьогодні особливий день. З давніх-давен у нас на Україні словом і ділом, словесним твором і магічним актом, всією обстановкою люди створюють у цей день образ багатства, щастя, миру і спокою у своєму домі.

Це – свято Різдва Христового.

(О. Воропай)

Контрольні запитання і завдання

1. Розкажіть про правопис прикметників. Наведіть приклади.

2. У якому рядку всі складні прикметники написані правильно?

1. *Радіофізичний, правобережний, всесвітньо-історичний.*

2. *Кислосолодкий, науковотехнічний, загально-державний.*

3. *Свіжо-зрубаний, нижче-підписаний, жовто-гарячий.*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

3. Утворіть присвійні прикметники, запишіть їх у формі родового відмінка.

Ігор –

Катерина –

Олексій –

Надія –

Василь –

Ольга –

4. Утворіть присвійні прикметники жіночого роду і запишіть їх у формі давального відмінка.

Іванко –

скрипаль –

Петро –

лікар –

Ірина –

учитель –

5. Спишіть, розкриваючи дужки. До прикметників доберіть іменники і запишіть словосполучення.

(Не)поширений, (не)кам'яний, (не)дорогий, а дешевий, (не)вловимий, (не)службовий, цей хлопець (не)хитрий.

6. Запишіть по два приклади до вказаних визначень з теми “Правопис частки *не* з прикметниками”:

– частка *не* є префіксом (коли без *не* прикметник не вживається): ... , ... ;

– частка *не* не змінює лексичного значення: ... , ... ;

– частка *не* з прикметником означає одне поняття, можна замінити синонімом: ... , ... ;

– частка *не* з прикметником є запереченням: ... , ...

Числівник

Література

1. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда.* – К. : Наук. думка, 1969. – С. 237–257.

2. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови. Морфологія. – К. : Либідь, 1993. – С. 142–157.

3. *Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х.* Числівник української мови. – К. : Наук. думка, 1980.

4. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. – К. : Вища шк., 1972. – С. 278–290.

5. *Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І.* Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. – К. : Вища шк., 1989. – С. 101–106.

6. *Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева.* – К. : Либідь 1997 – С. 150–157.

7. *Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ.* – К. : Вища шк., 1994. – С. 236–244.

8. *Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка.* – К. : Вища шк., 1997. – С. 378–393.

1. Числівник як частина мови

Числівником називається самостійна частина мови, яка означає число, кількість предметів, їх порядок при лічбі й відповідає на питання *скільки? який? котрий?*

Синтаксична роль в реченні – означення, присудок, інші члени речення.

Завдання

Вправа 65. Прочитайте слова і дайте правильну відповідь на питання: які з наведених слів є числівниками?

1. Півтораста. 3. Дворічний. 5. Тридцятеро.
2. Тисячоліття. 4. П'ятірка. 6. Потроїти.

Відповіді:

- а) 1 і 5; б) 2 і 4; в) 3 і 6.

Вправа 66. Прочитайте речення і знайдіть поміж виділених слів числівник.

1. На узліссі *дрімали* *одинокі* сосни. 2. На кургані *столітній* *кобзар* *доспіває* *свою думу*. 3. *Сім* *струн* *я* *торкаю*, струна по струні.

Вправа 67. Спишіть речення і підкресліть числівники. Поясніть їх синтаксичну роль у реченні.

1. *Один* у полі не воїн. 2. *Де* діточок сім, там доля всім.
3. *У семи* *господинь* хата не метена.

(Нар. творчість)

Диктант

Щасливий той, хто має вірного друга. Щасливий навіть той, хто, не маючи друга, живе поруч доброго сусіда.

Долю людини повторюють і слова, створені нею. Таким щасливцем, наприклад, є іменник зі своїм вірним другом числівником. Числівник завжди стоїть наготові, щоб допомагати іменникам у вираженні кількості предметів. В українській мові запроваджено суворий порядок розташування числівників та іменників. Це найближчі сусіди, розташовані поруч. Числівник стоїть попереду, позаду – іменник. Тільки в цьому разі числівник виражає точну кількість.

Отже, числівники сумлінно працюють на іменниково-му полі. Допомагають іменникам виражати точну кількість предметів. Вони є справжніми друзями іменників та й добрими сусідами.

(За І. Вихованцем)

Цікаво знати

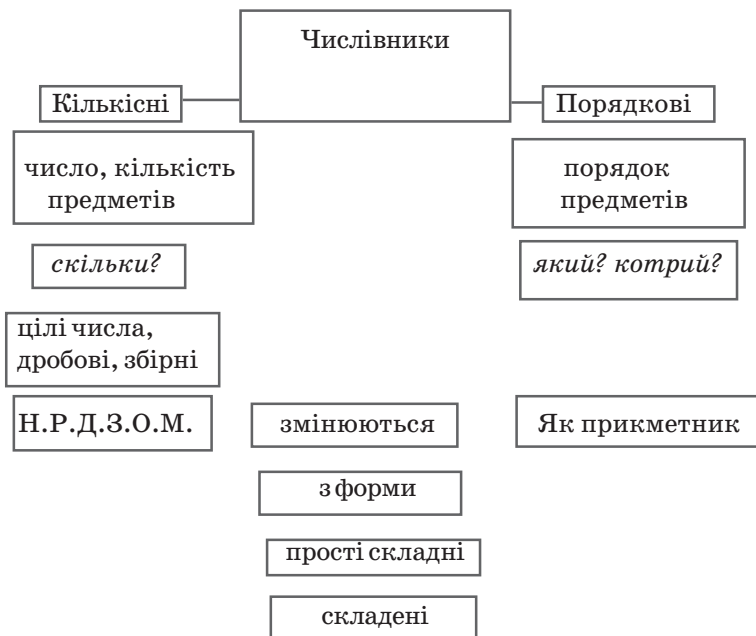
Числівник – найменша за кількістю слів частина мови, яка нараховує їх усього кілька десятків. На шляхах історії числівники “погубили” категорії роду, числа і відокремились в особливий клас слів.

У середині XVIII століття Михайло Ломоносов у своїй граматиці вперше назвав числівники особливою частиною мови.

Контрольні запитання і завдання

1. Яка частина мови називається числівником?
2. На які питання відповідає числівник?
3. Назвіть морфологічні й синтаксичні особливості числівників?
4. Складіть 6 речень, у яких числівник виступає означенням, присудком, підметом.

2. Розряди числівників. Кількісні (цілі, дробові і збірні), порядкові, прості і складні

Числівники виступають як стилістично нейтральні слова, хоча найчастіше використовуються в науковому, діловому й публіцистичному стилях.

Числівник *один* (*одна, одно, одні*) виступає як багатозначне слово в розмовному і художньому стилях.

Прості числівники складаються з одного слова (*п'ять, сорок, тисяча*).

Складними називаються числівники, що утворилися з двох числівників, об'єднаних в одне ціле (*двадцять*).

Складені – з двох і більше простих або складних числівників (*дев'яносто вісім, шість сот двадцять один*).

За значенням кількісні числівники поділяються на чотири групи:

власне кількісні – означає кількість у вигляді певного числа предметів у цілих одиницях (*тридцять дерев, п'ять менше за десять*);

неозначено-кількісні – означають загальну, точно не визначену кількість (*кілька стільців, багато грошей*);

кількісно-збірні – означають сукупність предметів як одне ціле (*семеро горобців, троє чоловік*);

кількісно-дробові – означають дробові величини в сполученні з цілими числами або без них і виражаються сполученням кількісних та субстантивованих порядкових числівників (*три четвертих, 3/4, 0,5*).

Завдання

Вправа 68. Прочитайте числівники і розподіліть їх за розрядами за значенням.

Чимало, сто перший, кількасот, вісім, дев'яностий, сімсот один, обоє, тринадцять, п'ятнадцятеро, троє, сороковий, півторастих, одна друга, мільярдний, нуль цілих дві треті, тисяча, четвірко, дві сьомі, кілька, обидва, п'ятсот, третій, півтори, двадцятип'яти-мільйонний, забагато, сімдесят.

Вправа 69. Визначте, у якому рядку всі числівники є кількісними?

1. *Восьмий, чотирьохсотий, двадцятий.*
2. *Одна друга, дев'яносто, шестеро, сорок два.*
3. *Третє, п'ятнадцята, сороковий, сто перший.*

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 70. Дайте правильну відповідь на запитання: у якому рядку всі числівники є порядковими?

1. *Дев'ятнадцять, сорок два, півтора, мільйон.*
2. *Шестисотий, мільярдний, двохтисячний.*
3. *Сім дев'ятих, три цілих і одна восьма, шість цілих і сім сотих.*

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 71. Які з наведених числівників є складними?

1. *Мільярд.*
3. *Сорок.*
5. *Одна десята.*
2. *Тринадцять.*
4. *Дві тисячі триста.*
6. *Дев'яносто.*

Відповіді:

- а) 1 і 3; б) 4 і 5; в) 2 і 6.

Вправа 72. Спишіть числівники, підкресліть числівники, які не відповідають вказаному розряду. Дописати по два приклади кількісних числівників у кожному рядку.

Цілі числа: *дві тисячі сімсот, тридцять шостий, сто, сорок один, дев'яносто сьомий, двійко.*

Дробові: *одна шоста, дві цілих і одна дев'ята, нуль, шістнадцятеро, нуль цілих і двадцять сім сотих.*

Збірні: *восьмеро, обидві, шестірко, одна двадцята, третє, троє, двадцяттеро, дев'ятеро.*

Диктант

Кількість предметів позначають числівники. Тільки вони роблять це найдосконаліше.

Цікава граматична доля числівника. Він народжувався з різних частин мови. Один, два, три, чотири були колись прикметниками. Найкраще зберіг прикметникові особливості числівник один. Наприклад, один палець, одна книжка, одне деревце.

І деякі колишні іменники дали життя числівникам. Візьмемо числівник п'ять. Він походить від іменника п'ять (рука) і мав дуже конкретне значення числа: “п'ять пальців п'ясті”.

Цікаве також формування числівника сорок. Числівник сорок, як і п'ять, походить від іменника. Гадають, що походження цього числівника можна пояснити так. У давні часи в'язка білячих шкурок кількістю чотири десятки була своєрідною “ходячою монетою”, її завжди тримали в мішку, який називався сорок. Поступово назва мішка стала сприйматися як число 40.

(За І. Вихованцем)

Цікаво знати

Перші цифри з'явилися приблизно тоді, коли і перші букви. Стародавні греки записували їх просто буквами: А – 1, В – 2 тощо. Слов'яни довгий час цифри на письмі зображували буквами кириличного алфавіту. А коли треба було позначити велику кількість предметів, то використовували описові звороти.

За потреби вживати числа з більшим кількісним виміром. Наші предки знаходили слова, які, на їх погляд, вказували на нескінченність. Це – ворон (“вічний птах”) – означало “десять мільйонів”, колода (“гріб”) – “сто мільйонів”.

3. Система відмінювання числівників

1. Числівник *один*

Однина		Множина
чол. та середн. рід	жін. рід	
Н. <i>один, одне</i>	<i>одна</i>	<i>одні</i>
Р. <i>одного</i>	<i>одної (однієї)</i>	<i>одних</i>
Д. <i>одному</i>		<i>одним</i>
З.= Н. або Р.	<i>одну</i>	<i>=Н. або Р.</i>
О. <i>одним</i>	<i>одною (однією)</i>	<i>одними</i>
М. <i>...одному(-ім)</i>	<i>...одній</i>	<i>...одних</i>

2. Числівники від *двох* до *дев'яти*

Н.	<i>два, дві</i>	<i>три</i>	<i>шість</i>
Р.	<i>двох</i>	<i>трьох</i>	<i>шести (шістьох)</i>
Д.	<i>двом</i>	<i>трьом</i>	<i>шести (шістьом)</i>
З.	Н. або Р.	Н. або Р.	<i>шість або шістьох</i>
О.	<i>двома</i>	<i>трьома</i>	<i>шістьма (шістьома)</i>
М.	<i>...двох</i>	<i>...трьох</i>	<i>...шести (шістьох)</i>

Н.	<i>сім</i>	<i>вісім</i>
Р.	<i>семи (сімох)</i>	<i>восьми (вісьмох)</i>
Д.	<i>семи (сімом)</i>	<i>восьми (вісьмом)</i>
З.	<i>Н., сімох</i>	<i>вісім або вісьмох</i>
О.	<i>сьома (сімома)</i>	<i>вісьма (вісьмома)</i>
М.	<i>...семи (сімох)</i>	<i>...восьми (вісьмох)</i>

3. Числівники: від *дев'яти* до *двадцяти* на позначення десятків

Н. *п'ятнадцять*

- Р. *п'ятнадцяти (-ьох)*
- Д. *п'ятнадцяти (-ьом)*
- З. *п'ятнадцять (п'ятнадцятьох)*
- О. *п'ятнадцяти (-ьома)*
- М. *...п'ятнадцяти (-ьох)*

4. Числівники від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти*

- Н. *сімдесят*
- Р. *сімдесяти (-ьох)*
- Д. *сімдесяти (-ьом)*
- З. *сімдесят, сімдесятьох*
- О. *сімдесятма (-ьома)*
- М. *...сімдесяти (-ьох)*

Увага!

Відмінюється тільки друга частина

5. Складні числівники на позначення сотень

- Н. *триста*
- Р. *трьохсот*
- Д. *трьомстам*
- З. *триста*
- О. *трьомастами*
- М. *...трьохстах*

Увага!

Відмінюються обидві частини

6. Складені числівники

Н.	<i>п'ятсот</i>	<i>вісімдесят</i>	<i>чотири</i>
Р.	<i>п'ятисот</i>	<i>вісімдесяти</i>	<i>чотирьох</i>
Д.	<i>п'ятистам</i>	<i>вісімдесяти</i>	<i>чотирьом</i>

З.	<i>п'ятьсот</i>	<i>вісімдесят</i>	<i>чотири</i>
О.	<i>п'ятьмастами</i>	<i>вісімдесятьома</i>	<i>чотирма</i>
	<i>п'ятьмастами</i>	<i>вісімдесятьома</i>	
М.	<i>...п'ятистах</i>	<i>вісімдесяти</i>	<i>чотирьох</i>

Увага!

Відмінюються всі складові частини

7. Числівники *сорок, дев'яносто, сто*

Н.	<i>сорок</i>	<i>сто</i>
Р.	<i>сорока</i>	<i>ста</i>
Д.	<i>сорока</i>	<i>ста</i>
З.	<i>сорок</i>	<i>сто</i>
О.	<i>сорока</i>	<i>ста</i>
М.	<i>...сорока</i>	<i>...ста</i>

8. Збірні числівники *двоє, обоє, троє* у непрямих відмінках мають форми *два, оба, три*.

9. Збірний числівник *обидва, (обидві)*

	чол. рід	жін. рід
Н.	<i>обидва</i>	<i>обидві</i>
Р.	<i>обох</i>	
Д.	<i>обом</i>	
З.	<i>обох</i>	
О.	<i>обома</i>	
М.	<i>...обох</i>	

10. Збірні числівники відмінюються як кількісні

11. Числові назви – *тисяча, мільон, мільярд*

Н.	<i>тисяча</i>	<i>тисячі</i>
Р.	<i>тисячітисяч</i>	

Д.	<i>тисячітисячам</i>	
З.	<i>тисячу</i>	<i>тисячі</i>
О.	<i>тисячею</i>	<i>тисячами</i>
М.	<i>...тисячі</i>	<i>...тисячах</i>

Увага!

Відміюються як іменники відповідних груп.

12. Неозначено–кількісні числівники типу *кільканадцять*, *кілька-десять* відмінюються як числівник *п'ять*

- Н. *кільканадцять*
- Р. *кільканадцяти (кільканадцятьох)*
- Д. *кільканадцяти (кільканадцятьом)*
- З. Н. або Р.
- О. *кільканадцятьма (кільканадцятьома)*
- М. *...кільканадцяти (кільканадцятьох)*

Завдання

Вправа 73. Прочитайте речення і визначте, у якому відмінку вжито підкреслений числівник.

Петро Дорошенко народився тисяча шістсот двадцять сьомого року в Чигирині в родині козака. Двадцяти двох літ він — козак гетьманської сотні.

(В. Антонович)

Відповіді:

- а) у родовому; б) у давальному; в) у місцевому.

Вправа 74. Від поданих чисел утворіть і запишіть паралельні форми давального відмінка. Вибрати числа, від яких можна утворити збірні числівники і записати їх.

6435, 2157, 18, 47, 20, 40.

Вправа 75. Прочитайте числівники. Ускладених кількісних числівниках, що позначають цілі числа, утворіть паралельні форми родового відмінка і запишіть їх.

Дві цілих і одна четверта, п'ятсот сорок сім, сто вісімнадцять, тридцяттеро, чотириста двадцять, нуль цілих і чотири сотих.

Вправа 76. Визначте, які з наведених числівників мають форму родового відмінка?

1. Трьохсот.	3. Чотирма.	5. Нуль.
2. Сімдесятьох.	4. Тисячею.	6. Сорок.

Відповіді:

- а) 1 і 2; б) 5 і 6; в) 3 і 4.

Вправа 77. Провідмініайте числівники:

Один, сім, шістдесят, чотириста, дев'яносто, обидва, обидві, мільйон.

Диктант

Місто Одеса розташоване на північно-західному узбережжі Чорного моря. На території сучасної Одеси було татарське поселення Хаджибей. Поселення згадується вперше тисяча чотириста п'ятнадцятого року. Тут тисяча сімсот дев'яносто четвертого року почали будувати нове місто. У дев'ятнадцятому столітті Одеса стає значним промисловим, науковим і культурним центром.

Одеса і море невіддільні. Красивий Приморський бульвар і напівкругла площа. Від площі до моря зійдемо Потьомкінськими сходами. Повернемось знов до міста. Зачаруємось архітектурними пам'ятками дев'ятнадцятого століття: палацом Воронцова, палацом Потоцького, палацом Наршикіної, спорудю театру опери і балету, Археологічним музеєм.

*Бували в Одесі Леся Українка, М. Коцюбинський, І. Франко.
Назву Одеса місто одержало тисяча сімсот дев'яносто
п'ятого року. Назвали місто на згадку про давньогрецьку
колонію Одесос, що, як гадали, була розташована на цьому
місці.*

(За І. Вихованцем)

Контрольні запитання і завдання

1. Розкажіть про особливості відмінювання кількісних числівників. Наведіть приклади.
2. Як групуються кількісні числівники у системі слово-зміни.
3. Провідмінійте і запишіть числівники 341, 2, 16.

Відмінкові форми іменників при кількісних числівниках

В українській мові при числівниках **два, три, чотири** у формі називного відмінка іменники чоловічого роду також вживаються у формі називного відмінка множини (чотири бійці).

Завдання

Вправа 78. Прочитайте віршовані рядки і випишіть слово-сполучення з числівником, провідмінійте його.

*Знайдеться на усе причина —
Для тишини і для грози...
Та дивиться синок очима,
А в них дві крапельки сльози.*

(В. Крищенко)

Вправа 79. Визначте, у котрому рядку правильно поєднані іменники з числівниками?

1. Два стола, чотири учня, десятеро зайчати.

2. Три сьомих метрів, дванадцять спортсмен, двоє дівчини.

3. Одна друга гектара, чотири з половиною місяці, троє хлопців.

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 80. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Та було у матері чотири син (...). 2. Посадила стара мати три ясен (...) в полі. 3. Ой, три шлях (...) широкії докупи зійшлися.

(Нар. творчість)

Диктант

Українська жінка в часи козаччини була вірним і надійним спілником свого чоловіка в боротьбі за соціальне й національне визволення народу. Але найбільший внесок вона зробила для козаччини, виконуючи роль Берегині сімейної оселі. Берегиня – найстаровинніша богиня добра і захисту людини від усякого зла.

Минуло з часів козаччини більш як два століття. За цей час доля української жінки пройшла тяжкі випробування: кріпацтво, війни, голод, репресії... Але не втратила вона такі риси духовної краси, як доброта, милосердя, щедрість, вірність, працелюбність, дотепність, веселість, співучість. Придивіться уважніше до будь-якої дівчини чи жінки. Ви побачите, що в кожній з них живе Роксолана і Маруся Чурай.

(З кн. "Як козаки воювали")

Цікаво знати

На думку вчених, числівник “один” походить від сполучення слів “од” і “він”, тобто від нього (першого пальця руки) починається лічба.

“Два” походить від займенника твій, твоя, твоє. При найменуванні цього числівника брався до уваги другий палець руки, який показував на особу, предмет.

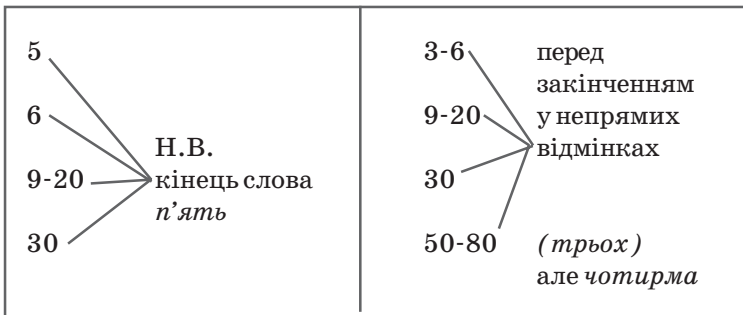
“Три” бере свою назву від слова тере (тре), бо середній палець тре бічні пальці руки.

“Чотири”, який у діалектній вимові ще й досі зберіг форму “штири”, походить від слів “ще тере” (ще тре), бо четвертий палець, як і середній, теж тре бічні пальці.

М’який знак на кінці числівника та перед закінченням у непрямих відмінках

М’який знак ставиться на кінці числівників **п’ять, шість, від дев’яти до двадцяти і тридцять** у називному та знахідному відмінках; перед закінченнями числівників **п’ять, шість, від дев’яти до двадцяти і тридцять, три і чотири, від п’ятдесяти до вісімдесяти** у непрямих відмінках.

Буква Ъ у числівниках

Завдання

Вправа 81. Провідмінійте числівники. Поясніть вживання м'якого знака.

Три, двадцять п'ять, сім, шість, сто, тисяча, сімдесят.

Диктант

Сторінки української історії

Галерою звалося велике морське судно з трьома вітрилами, двома тентами, трьома великими і чотирма малими гарматами, із середнім екіпажем у чотириста п'ятдесят чоловік, з двадцятьма п'ятьма чи тридцятьма лавами веслярів. Уявіть собі пласке, довге, дуже вузьке судно, завдовжки майже п'ятдесят метрів, завширшки десять метрів, яке одночасно йде і на веслах, і на вітрилах. Близько трохсот веслярів сиділи прикутими до двадцяти п'яти чи тридцяти лав, поставлених упоперек з обох бортів палуби. П'ять чи шість веслярів на кожній лаві гребли одним веслом, котре впиралося в підставку. Галерний пристав прогулювався з нагаєм. Невільники не знали перепочинку навіть у свята.

(За Д. Яворницьким)

Контрольні запитання і завдання

1. Які особливості вживання іменників чоловічого роду при числівниках *два, три, чотири* у формі називного відмінка?

2. Розкажіть про вживання м'якого знака у правописі числівників. Відповіді ілюструйте прикладами.

3. Провідмініяйте числівник *п'ятсот сімдесят чотири*.

Відмінювання дробових числівників

Увага!

Дробові числівники читаються так:

$1/5$ – одна п'ята;

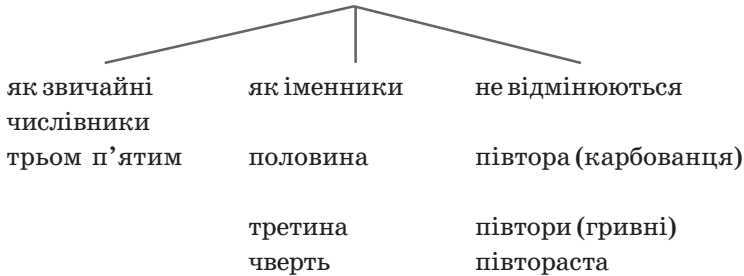
$4/3$ – чотири третіх;

$9/10$ – дев'ять десятих;

$2/5$ – дві п'яті (на відміну від рос. мови – две пятых);

$3/7$ – три сьомі

Система відмінювання

Завдання

Вправа 82. Прочитайте речення і визначте, у якому відмінку необхідно вжити дробовий числівник.

На утримання церкви Пресвятої Богородиці князь Володимир виділив (одна десята) прибутків від своїх володінь, від чого і пішла її інша назва – Десятинна.

(Історія України)

Відповіді:

а) у називному; б) у знахідному; в) в орудному.

Диктант

Суми розташовані на берегах Псла та його притоки Суми. Місто – ровесник Харкова. Його заснували тисяча шістсот п'ятдесят другого року переселенці з Білоцерківського полку. Трохи пізніше, в тисяча шістсот п'ятдесят шостому – тисяча шістсот п'ятдесят восьмому роках, було збудовано фортецю для захисту від грабіжницьких нападів кримських і ногайських татар. Про минуле міста нагадують споруди сімнадцятого – дев'ятнадцятого століття: Воскресенська церква, Спасо-Преображенський собор, Іллінська церква.

Про походження назви міста висувають декілька версій. Пригадаємо, що місто виростало на річці Сума. Можливо, воно одержало назву від найменування річки, тільки у формі множини – Суми. А що означає назва річки, не встановлено. І склали легенду про те, що начебто при спорудженні фортеці знайшли три закопані суми. Ці три суми зображено і на колишньому гербі, який дано місту у вісімнадцятому столітті.

(За І. Вихованцем)

Цікаво знати

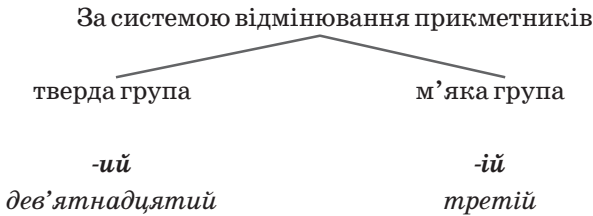
Знаки додавання і віднімання появились в кінці XV століття. А знак рівності ввів у математичну науку в 1557 році англієць Р. Рекорд. Німецький математик Готфрид Лейбніц позначив дію множення однією крапкою, а ділення – двома. В

узбецькому місті Самарканд математик Гіяседдін Джемшід ал Кіші вперше винайшов десяткові дроби (у Європі їх почали використовувати майже на два століття пізніше).

Контрольні запитання і завдання

1. Які особливості відмінювання дробових числівників?
2. Провідмініяйте числівники
 $2/3$, $5/7$, $1^2/5$, $2^3/10$,
 $1/2$ студента, $1/3$ площі, 0,9 процента.

Відмінювання порядкових числівників

Увага!

У складних порядкових числівниках відмінюється тільки друга частина

- Н. дев'ятсот двадцять четвертий
- Р. дев'ятсот двадцять четвертого
- Д. дев'ятсот двадцять четвертому
- З. дев'ятсот двадцять четвертий (четвертого)
- О. дев'ятсот двадцять четвертим
- М. ...дев'ятсот двадцять четвертому (-ім)

Завдання

Вправа 83. Прочитайте речення. Випишіть з них числівники і утворіть від них форми орудного відмінка. Порядковий числівник провідміняти.

Жили колись три мисливці: двоє бороданів, а третій – безбородий. Підстрелили куріпку. Куріпка була одна, а мисливців – троє (Нар. творчість).

Вправа 84. Випишіть з речення числівники. Кількісні – у формі родового відмінка, а порядкові – у формі орудного.

У п'ятнадцятому столітті ремесла по Україні зосереджувались переважно в містах. Збільшилась кількість ремісничих спеціальностей. За часів Київської Русі їх було шістдесят, а на початку шістнадцятого століття – вже понад двісті (Історія України)/

Вправа 85. Прочитайте речення і випишіть з них кількісні числівники. У дужках визначте відмінок. Утворіть від кількісних числівників порядкові в орудному відмінку.

Протягом двадцяти шести років Іван Сірко був кошовим отаманом запорізьких козаків. Воюючи то з татарами й турками, то з поляками й росіянами, Сірко брав участь у п'ятдесяти п'яти битвах. Майже скрізь, окрім трьохчотирьох випадків, виходив переможцем.

(Д. Яворницький)

Диктант

У другому десятиріччі дев'ятнадцятого сторіччя Харківського університету було висаджено перші дерева. Так виник сад, що дістав першу свою назву – Університетський. У тисяча дев'ятсот двадцять сьомому

році між Римарською вулицею і Університетським садом було відкрито Профспілковий сад. У тридцятих роках він злився з Університетським. За пропозицією робітників Червонозаводського району Харківська міська Рада тисяча дев'ятсот тридцять четвертого року перейменувала Університетський сад на сад імені П.Постишева. Ця назва проіснувала до березня тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого року. До того дня, як в саду було урочисто відкрито п'ятник Тарасові Григоровичу Шевченку. З того часу сад носить ім'я великого сина українського народу.

(З газ.)

Цікаво знати

Арабські цифри винайдено в Індії. Чому ж тоді вони називаються арабськими? Таку назву цифри отримали тому, що набули значного поширення у світі взагалі та в Європі зокрема саме завдяки арабам. Навіть слово “цифра” арабського походження і означає “нуль”.

У нашій країні арабські цифри введені на початку XVIII століття.

Контрольні запитання і завдання

1. Як відмінюються складені порядкові числівники?
2. Провідмініайте числівник *третій*?
3. Провідмініайте числівники: шість цілих і п'ять десятих, дві п'ятих, чотири сьомі.

4. Правопис числівників

Порядкові числівники, що закінчуються на **-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний** пишуться разом.

Порядкові числівники, що вживаються для позначення святкових дат, пишуться з великої букви. Якщо числівник складний, то тільки перше слово пишеться з великої букви. При вживанні цифри замість числівника назва місяця пишеться з великої букви.

Завдання

Вправа 86. Запишіть словами курси гривні, узгоджуючи числівники з іменниками у потрібному відмінку.

На 15 листопада Національний банк встановив такі курси гривні до національних валют:

- за 100\$ США – 543 грн. 75 коп.;
- за 100\$ Канади – 352 грн. 81 коп.;
- за 100 марок Німеччини – 238 грн. 62 коп.;
- за 100 євро – 466 грн. 70 коп.

Вправа 87. Визначте, у якому рядку всі числівники правильно поєднані з іменниками. Яка з відповідей правильна.

1. *Одна сім'я, три четвертих саду, кільканадцять зошитів.*

2. *Півтори годин, семеро одесити, одна третя хвилини.*

3. *Обидві дівчата, півтора гравців, дві сьомих класом.*

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 88. Спишіть, виправляючи орфографічні помилки. Орфограми підкресліть.

Двох тисячний, чотирьма, трома, п'ятсот, дев'ятмастами, вісімдесятьох, півтора ста.

Вправа 89. Запишіть іменники у потрібній відмінковій та родовій формі з числівниками *півтора, півтори, обидва, обидві*.

Кімната, центнер, село, яблуко, кошик, плем'я, тонна, журнал, город, клас, копа,

Вправа 90. Дайте правильну відповідь на питання: у якому рядку правильно поєднані числівники з іменниками?

1. *Обидві сестри, півтора гривні, шестеро учнів, дві дев'ятих кілометра.*

2. *П'ять гривнів, три десятих аркуші, четверо дуби, півтораста людини.*

3. *Дванадцятеро кияни, нуль цілих і одна сьома відсотки, сімсот козак.*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Диктант

Біля міста Братська у руслі Ангари здіймалися високі скелі-пороги. Найбільший серед них був Падунський поріг – висока гранітна скеля завдовжки близько 1,5 км.

Протягом цих 1,5 км значно звужене русло річки знижується на 15,5 м, тобто річка “падає” на 10 м на 1 км.

Цікаво, що така, річка, як наш Дніпро, має падіння на 11 см на кілометр, Волга – на 7 см, а Дон, який не даремно називають “тихим”, – на 4 см.

*Ангара, що мчала з шаленою швидкістю, проносила біля Падуна близько 3000 куб. м води на 1 хвилину. Саме тут споруджено другу Ангарську ГЕС – Братську – потужністю 4,5 млн кВт. У її залах встановлено 16 потужних турбін.
(З кн. “Цікава географія”)*

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке орфограма? Які орфограми треба запам’ятати у правопис числівників? Наведіть приклади.

2. Провідмініяйте числівники: *півтора, половина, чверть, нуль цілих, три десятих, тридцятисемі-тисячний, сорок, стомільонний, чотири цілих і три п’ятих.*

Займенник

Література

1. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія* / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 278–293.

2. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. – К. : Вища шк., 1972. – С. 300–307.

3. *Сучасна українська літературна мова* / За ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 254–258.

4. *Сучасна українська мова* / За ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – С. 166–169.

5. *Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І.* Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. – К. : Вища шк., 1989. – С. 114–121.

6. *Український правопис.* – К. : Наук. думка, 1990. – С. 91–94.

1. Займенник як частина мови

1. Що означає (загальне значення) – вказує на предмет, явище, ознаку, кількість	
2. На які питання відповідає	– хто?, що?, який?
чий?, скільки?
3. Постійні граматичні ознаки	– розряд за значенням;
рід, особа (в особових)
4. Непостійні граматичні ознаки	– відмінок, число (якщо є),
рід (якщо є)

5. Синтаксична роль	– підмет, значення, додаток та інші члени речення
---------------------	--

Завдання

Вправа 91. Прочитайте вірш, назвіть у ньому займенники.

*Ніколи і нікому не вгадати
Ні хто був він, ні хто була вона,
Мимо якої проїздив він хати,
Які були в них лиця й імена.
Було давно, давно обох немає, —
А в пісні збереглись для поколінь
і свист отой, що милу викликає,
і дрібен дощ, і ніч, і сірий кінь.*

(М. Рильський)

Вправа 92. Замість яких частин мови вживаються займенники? Оберіть правильну відповідь.

- а) замість дієслів;
- б) замість іменників, прикметників, числівників;
- в) замість прислівників;
- г) замість іменників і прикметників.

Вправа 93. Визначте, скільки займенників у наведеному реченні? Оберіть правильний варіант відповіді.

Сам отаман запорозький після того, як на його місце обирали іншого, робився знову простим козаком.

Варіанти відповідей:

- а) один; б) чотири; в) шість.

Диктант

Багато є таємниць у світі, і одна з найбільших з-поміж них – мова. Здається, ми знаємо якесь слово, немовби розуміємо його. Проте все, що закладено в нього упродовж

віків, нерідко не можемо повною мірою видобути. Потрібно докласти чимало зусиль, щоб заховане у слові постало перед нами у всій красі, глибині, неповторності.

З раннього дитинства і до глибокої старості людина невіддільно пов'язана з мовою. Це єдине знаряддя, що робить людину нездоланного в пошуках істини.

Розпочинається прилучення дитини до краси рідної мови з милих бабусиних казок і материнської колискової пісні. Кожен день дає нам урок пізнання. І завжди і скрізь наш учитель – мова.

(За І. Вихованцем)

Цікаво знати

Наша мова була б нудна і довга, коли б у ній не було займенників. Адже займенники з успіхом замінюють іменники, прикметники, числівники (це видно і з самої їхньої назви: “займенник” – замість імені, тобто замість іменних частин мови). За частотою вживання займенники посідають третє місце (після іменника і дієслова).

Контрольні запитання і завдання

1. З якими частинами мови співвідносяться займенники? Проілюструйте прикладами.

2. Від яких займенників можна утворити інші частини мови?

3. Запишіть речення, в яких займенник вжито замість:
а) іменника; б) прикметника; в) числівника.

2. Розряди займенників за значенням

Розряди займенників за значенням

Назва розряду	Значення або роль у мовленні	Граматичні особливості	Приклади
особові	вказують на особу, предмет, явище, поняття; у реченні вживаються замість іменників	є граматичним вираженням 1-ї, 2-ї, 3-ї особи; змінюються за відмінками; мають форми однини і множини; рід властивий лише займенникам 3-ї особи	<i>я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони</i>
зворотний	вказує на ту особу, за яку йдеться	не має ні роду, ні числа; змінюється за відмінками; у реченні буває додатком, інколи обставиною	<i>себе</i>
питальні	містять у собі запитання про особу, предмет, ознаку, принадлежність	хто? і що?, не мають роду і числа, змінюються за відмінками; займенники <i>який? чий? котрий?</i> змінюються за родами, числами і відмінками; займенник <i>скільки?</i> – за відмінками	<i>хто? що? який? чий? котрий? скільки?</i>
відносні	призначені для зв'язку проріччя речень у складному	мають ті самі граматичні особливості, що й питальні займенники	<i>хто, що, який, чий, котрий, скільки</i>
неозначені	вказують на невизначені предмети, ознаки, кількість	утворені від питальних займенників додаванням часток; мають такі самі граматичні особливості, що й питальні	<i>хтось, хто-небудь, дехто, децо, що-небудь, деякий, абиякий, будь-що, будь-хто, який-небудь</i>
заперечні	призначені для заперечення наявності предмета, ознаки, кількості	утворені від питальних займенників з додаванням частки <i>ні</i> , мають такі самі граматичні особливості	<i>ніхто, ніщо, ніякий, нічий</i>
присвійні	вказують, якій особі належить предмет	змінюються за родами, числами, відмінками; займенник <i>скільки</i> змінюється за відмінками, а решта займенників – за родами, числами	<i>мій, твій, свій, наш, ваш, їхній (його, її) той, цей, такий, стільки</i>
означальні	виражають узагальнено-якісне означення	змінюються як і прикметники, за родами, числами, відмінками	<i>весь, всякий, сам, самий, жодний, жоден</i>
вказівні	вказують серед інших предметів на якусь ознаку	решта займенників - за родами, числами, відмінками	<i>той, цей, такий, стільки</i>

Завдання

Вправа 94. У якому рядку вказані всі розряди займенників за значенням?

а) особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, узагальнені, кількісні, питальні, неозначені;

б) особові, зворотний, присвійні, вказівні, заперечні, неозначені, атрибутивні, питально-відносні;

в) особові, зворотний, особово-вказівні, означальні, неозначені, питальні, відносні, присвійні;

г) особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питальні, відносні, неозначені.

Вправа 95. У якому рядку всі займенники є означальними? Оберіть правильний варіант відповіді.

1. *Увесь, жодний, інший, самий.*

2. *Цей, такий, отой, сей.*

3. *Ніякий, нічий, ніскільки, ніхто.*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому

Вправа 96. Накресліть таблицю. Заповніть колонки займенниками відповідних розрядів і визначте, як змінюються (чи не змінюються) займенники кожного розряду.

№ п/п	Розряд	Приклади	Змінюються		
			відмінок	число	рід
1.	Особові	я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони	змінюються	зміню- ються	мають (він, вона, воно)
2.					
3.					
4.					

Диктант

Звичай обманювати в день першого квітня існує майже в усіх Європі й Азії. Початок цього звичаю губиться в сутінках старовини.

Індійці напередодні весняного рівнодення святкують народження бога Шіви. Це свято називається у них “голак”.

Святкуючи “голак”, індійці влаштовували сценічні вистави, а в них обманювали один одного. Обманюючи, стародавні індійці вірили, що цим вони умироत्वорають своє божество.

В Англії перше квітня – це день усіх дурнів. Той, кого обманювали у цей день, називався квітневим дурнем.

У німців здавна існує звичай у день першого квітня посилати хлопця до знайомих. Він повинен попросити те, чого не можна ані побачити, ані попросити. Наприклад, голос якогось птаха. Це у них називається послати в квітень.

У нас в Україні цей звичай знає тільки міське населення. Ймовірно, до наших міст цей звичай принесли німці у XVII столітті.

(За О. Воропаєм)

Цікаво знати

Термін “займенник” уперше трапляється в додатках “Оупражненія граматичнін”, надрукованих у кінці книги “Руска язикоучебна читанка” (Відень, 1863), а також і в граматиці “Мала грамматика языка русского для школь головных” Г. Шашкевича (Відень, 1865). Сучасного написання займенник набув в “Українській граматиці” Є. Тимченка.

Контрольні запитання і завдання

1. Від яких займенників можна утворити інші частини мови? Яких нових значень вони надають словам?
2. Які займенники не мають граматичної категорії роду? Як визначити рід таких займенників?
3. Складіть по одному реченню із займенниками:
 - а) вказівним; б) означальним; в) заперечним.

3. Відмінювання займенників

Відмінювання особових займенників

	Однина		Множина	
Н.	<i>я</i>	<i>ти</i>	<i>ми</i>	<i>ви</i>
Р.	<i>мене</i>	<i>тебе</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
Д.	<i>мені</i>	<i>тобі</i>	<i>нам</i>	<i>вам</i>
З.	<i>мене</i>	<i>тебе</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
О.	<i>мною</i>	<i>тобою</i>	<i>нами</i>	<i>вами</i>
М.	<i>...мені</i>	<i>...тобі</i>	<i>...нас</i>	<i>...вас</i>

	Однина	Множина
чол. та середн. рід		жін. рід
Н. <i>він воно</i>		<i>вона вони</i>
Р. <i>його (нього)</i>		<i>її (неї) їх (них)</i>
Д. <i>йому</i>		<i>їй їм</i>
З. <i>його (нього)</i>		<i>її (неї) їх</i>
О. <i>ним</i>		<i>нею ними</i>
М. <i>...ньому (нім)</i>		<i>...ній ...них</i>

Увага!

Форми займенника **він** після прийменників уживаються з приставним *н*: *до нього, за неї*.

Зворотній займенник

Н. –
 Р. *себе*
 Д. *собі*
 З. *себе*
 О. *собою*
 М. *...собі*

Присвійні займенники

Однина			Множина
чол. і середн. рід		жін. рід	
Н. <i>твій</i>	<i>твоє</i>	<i>твоя</i>	<i>твої</i>
Р. <i>твого</i>		<i>твоєї</i>	<i>твоїх</i>
Д. <i>твоєму</i>		<i>твоїй</i>	<i>твоїм</i>
З. = Н. або Р.		<i>твоєю</i>	<i>твоїх</i>
О. <i>твоїм</i>		<i>твоєюю</i>	<i>твоїми</i>
М. <i>...твоєму</i>		<i>...твоїй</i>	<i>...твоїх</i>

Увага!

Займенники ***наш, ваш*** відмінюються як прикметники твердої групи

Однина			Множина
чол. та середн. рід		жін. рід	
Н. <i>ваш</i>	<i>ваше</i>	<i>ваша</i>	<i>ваші</i>
Р. <i>вашому</i>		<i>вашої</i>	<i>ваших</i>
Д. <i>вашому</i>		<i>вашій</i>	<i>вашим</i>
З. = Н. або Р.		<i>вашу</i>	= Н. або Р.
О. <i>вашим</i>		<i>вашою</i>	<i>вашими</i>
М. <i>...вашому</i>		<i>...вашій</i>	<i>...ваших</i>

Займенник ***їхній*** відмінюється як прикметник м'якої групи.

Однина		Множина	
чол. та середн. рід		жін. рід	
Н.	<i>їхній їхнє</i>	<i>їхня їхні</i>	
Р.	<i>їхнього</i>	<i>їхньої їхніх</i>	
Д.	<i>їхньому</i>	<i>їхній їхнім</i>	
З.	= Н. або Р.ї	<i>їхню їхній</i>	
О.	<i>їхнім</i>	<i>їхньої їхніми</i>	
М.	<i>...їхньому</i>	<i>...їхній ...їхніх</i>	

Питальні займенники

Н.	<i>хто</i>	<i>що</i>
Р.	<i>кого</i>	<i>чого</i>
Д.	<i>кому</i>	<i>чому</i>
З.	<i>кого</i>	<i>що</i>
О.	<i>ким</i>	<i>чим</i>
М.	<i>...кому</i> (<i>кім</i>)	<i>...чому</i> (<i>чім</i>)

Однина		Множина	
чол. та середн. рід		жін. рід	
Н.	<i>чий чие</i>	<i>чия чії</i>	
Р.	<i>чийого</i>	<i>чией чийх</i>	
Д.	<i>чийому (чиему)</i>	<i>чийй чийм</i>	
З.	= Н. або Р.чие	<i>чию =</i>	Н. або Р.
О.	<i>чийм</i>	<i>чиейо чийми</i>	
М.	<i>...чийому</i> (<i>чиему, чийм</i>)	<i>...чийй чийх</i>	

Однина		Множина	
чол. та середн. рід		жін. рід	
Н.	<i>який яке</i>	<i>яка які</i>	
Р.	<i>якого</i>	<i>якої ких</i>	

Д. <i>якому</i>	<i>якій</i>	<i>яким</i>
З. = Н. або Р. <i>яке</i>	<i>яку</i>	<i>яких (які)</i>
О. <i>яким</i>	<i>якою</i>	<i>якими</i>
М. <i>...якому(якім)</i>	<i>...якій</i>	<i>...яких</i>

Вказівні займенники

Однина	Множина	
чол. та середн. рід	жін. рід	
Н. <i>той те</i>	<i>та</i>	<i>ті</i>
Р. <i>того</i>	<i>тієї(тої)</i>	<i>тих</i>
Д. <i>тому</i>	<i>тій</i>	<i>тим</i>
З. = Н. або Р.	<i>ту</i>	<i>тих</i>
О. <i>тим</i>	<i>тією</i>	<i>тими</i>
М. <i>...тому (тім)</i>	<i>...тій</i>	<i>...тих</i>
Н. <i>цей це</i>	<i>ця</i>	<i>ці</i>
Р. <i>цього</i>	<i>цієї</i>	<i>цих</i>
Д. <i>цьому</i>	<i>цій</i>	<i>цим</i>
З. = Н. або Р.	<i>цю</i>	<i>цих, ці</i>
О. <i>цим</i>	<i>цією</i>	<i>цими</i>
М. <i>...цьому</i>	<i>..цій</i>	<i>...цих</i>

Означальні займенники

Однина	Множина	
чол. та середн. рід	жін. рід	
Н. <i>весь (увесь, ввесь) все (усе)</i>	<i>вся (уся)</i>	<i>всі (усі)</i>
Р. <i>всього</i>	<i>всієї</i>	<i>всіх</i>
Д. <i>всьому</i>	<i>всій</i>	<i>всім</i>
З. = Н. або Р. <i>все (усе)</i>	<i>всю</i>	<i>всіх</i>
О. <i>всім</i>	<i>всією</i>	<i>всіма</i>
М. <i>...всьому (всім)</i>	<i>...всій</i>	<i>...всіх</i>

Однина	Множина	
чол. та середн. рід	жін. рід	
Н. <i>кожен кожне</i>	<i>кожна</i>	<i>кожні</i>
Р. <i>кожного</i>	<i>кожної</i>	<i>кожних</i>
Д. <i>кожному</i>	<i>кожній</i>	<i>кожним</i>
З. = Н. або Р.	<i>кожну</i>	<i>кожних</i>
О. <i>кожним</i>	<i>кожною</i>	<i>кожними</i>
М. <i>...кожному (-ім)</i>	<i>...кожній</i>	<i>...кожних</i>

Складні неозначені й заперечні займенники

Н. <i>деякий</i>	<i>ніхто</i>
Р. <i>деякого</i>	<i>нікого</i>
Д. <i>деякому</i>	<i>нікому</i>
З. <i>деякого, деякий</i>	<i>нікого</i>
О. <i>деяким</i>	<i>ніким</i>
М. <i>...деякому (деякім)</i>	<i>...нікому</i>

Увага!

Відмінюються лише в основній частині.

Числові займенники типу **декілька, кілька, скільки** і под. відмінюються як числівник *два*.

Завдання

Вправа 97. Прочитайте займенники. У якому рядку у непрямих відмінках мають інші основи, ніж у називному?

- а) *весь, хто, що, я, ти;*
- б) *все, той, щось, він, вона;*
- в) *хто, що, я, ми, вони;*
- г) *він, вона, ніхто, ніщо, чие.*

Вправа 98. Провідмініайте займенники *я, він, сам, свій, чийсь, себе, ніхто*. Вкажіть засоби вираження відмінкових значень.

Вправа 99. Прочитайте займенники і визначте, які з них подані у формі орудного відмінка? Оберіть правильний варіант відповіді.

1. Комусь.	3. Нічийому.	5. Казна-чим.
2. Тебе.	4. Нею.	6. На кожному.

Відповіді:

- а) 1 і 2; б) 3 і 6; в) 4 і 5.

Вправа 100. Прочитайте віршовані рядки і випишіть з них займенники, визначте розряд і відмінок.

*Діамант дорогий на дорозі лежав –
І ніхто не впізнав діаманта того.
Йшли багато людей і топтали його.
Але раз тим шляхом хтось чудовий ішов
І в пилу на шляху діамант той знайшов.*

(В. Самійленко)

Диктант

Запорізькі козаки з великою прихильністю ставилися до своєї зброї. Дбали не тільки про її високі бойові якості, а й про красу, оздоблення. Великою пошаною користувалася шабля. Носили її з лівого боку, і була вона невід'ємним елементом національного одягу українців. Козаки називали її “шаблею-сестрицею”, “ненькою рідненькою”.

Зі зброєю козаки поєднували прекрасні риси, які відзначають іноземці. Так, П'єр Шевальє пише: “Мешканці України всі називають себе козаками і з гордістю носять це ім'я. Мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи. Вони щедрі, дуже волелюбні і не здатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі. Мова козаків дуже ніжна й сповнена пестливих виразів та надзвичайно витончених зворотів”.

(З кн. “Як козаки воювали”)

Контрольні запитання і завдання

1. У чому особливості відмінювання займенників кожного розряду?
2. Назвіть засоби вираження відмінкових значень займенників?
3. Запишіть три словосполучення з займенниками:
а) присвійним; б) означальним; в) вказівним.

4. Правопис займенників

У неозначених займенниках префікси *казна-*, *хтозна-*, *будь-* і суфікс *-небудь* пишуться через дефіс.

Заперечні займенники з префіксом *ні-* пишуться разом. Але, якщо частки *будь-*, *казна-*, *хтозна-*, *ні-* знаходяться перед прийменником із займенником, то всі три слова пишуться окремо.

Завдання

Вправа 101. Запишіть займенники *будь-що*, *абихто*, *казна-хто*, *щось*, *що-небудь* у родовому, орудному та місцевому відмінках із прийменниками. Поясніть їх правопис.

Зразок: *до будь-чого*, *будь з чим*, *будь на чому*.

Вправа 102. Запишіть займенники разом, окремо чи через дефіс. Поясніть їх написання.

Де /що, будь/що, ні/хто, де/з/чим, хтозна /скільки, казна /в/ кого, ні/з /ким, чого/сь, аби /який, чий/небудь, аби /до/кого, скільки/небудь, аби/хто, де/котрий, ні/скільки, казна/чому, ні/в/якому, котрий /сь, де/з /ким.

Вправа 103. Прочитайте займенники. Випишіть той рядок у якому всі займенники написано правильно?

*Будь-хто, будь у чому, хтозна-який, нічий, дечийх;
будь-чий, ні докого, нічого, казна-хто, хтось;
аби-хто, будь з ким, який-небудь, декого, ніщо;
ні скільки, аби який, нічий, будь-що, будь в кого;
ніхто, аби які, будь-зчим, хтось, звідкілясь;
абичий, будь-чий, декотрий, щось, з кимсь;
деколи, будь кому, хто зна чий, ніхто, котрогось;
будь з чим, хто зна що, дехто, декуди, якогось.*

Диктант

Серед дружин султанів дивовижну долю мала українка Настя Лісовська. Вона відома ще під іменем Роксолана.

У тисяча п'ятсот двадцятому році під час нападу на місто Рогатин п'ятнадцятирічна Настя, донька місцевого священика, була захоплена в полон і продана до султанського гарему.

За свідченням сучасників, дівчинка відзначалася красою, розумом, музичним талантом. Маючи початкову освіту, вона швидко оволоділа арабською та іншими мовами. Краса і талановитість визначили її долю.

Через рік Роксолана стала дружиною турецького султана Сулеймана Першого. Майже сорок років вона впливала на політику Османської імперії і всієї Європи.

Поряд з восьмигранною гробницею Сулеймана Першого стоїть теж восьмигранна усипальниця його жони Роксолани. Це єдина в усій історії цієї землі жінка, яка удостоєна такої честі.

(За кн. "Як козаки воювали")

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть основні правила правопису займенників?

Правила – проілюструйте прикладами.

2. Напишіть назви розрядів займенників за поданими означеннями. До кожного з них наведіть приклади.

а) займенник вказує на відношення виконавця дії до самого себе;

б) займенники вказують на предмети, ознаки предметів, їхню кількість;

в) займенники цього розряду використовують для оформлення запитання;

г) займенники вказують на відсутність предметів, ознак, кількостей. У реченні є запереченням.

5. Культура мовлення

а) У непрямих відмінках особові займенники мають іншу основу, ніж у називному відмінку;

б) після прийменників у непрямих відмінках займенників 3-ї особи з'являється *н* (*у нього, до неї*);

в) змінюється наголос у займенниках, якщо вони вживаються з прийменниками (*мене – до мене, його – у нього*);

г) перед займенником мною прийменники *з, під, над, перед* для милозвучності вживаються з буквою *і* (*наді мною, зі мною, переді мною*);

д) для виявлення ввічливості вживаються займенники *Ви, Вам* при звертанні до однієї особи, дієслова та прикметники при займеннику *Ви* ставляться у множині (*Ви казали мені*).

Цікаво знати

Були часи, коли одна особа могла говорити про себе “ми”. До такої форми зверталися у стародавні часи грецько-римські імператори. Під впливом звеличувальної форми “ми” розвивається пошанне звертання на “Ви”. Стародавнім європейським народам ця форма не була відома. Вона була занесена зі Сходу.

Уперше у Росії почав звертатися до своїх підлеглих на “ви” Петро I, і така форма звертання прижилася.

Прислівник

Література:

1. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія /* За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка. 1969. – С. 430–448.
2. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. – К. : Вища шк., 1972. – С. 307–311.
3. *Чапля І. К.* Прислівники в українській мові. – Харків: Вид-во Харків, ун-ту, 1968. – 123 с.
4. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В.М.* Граматика української мови. Морфологія. – К. : Либідь, 1993. – С. 243–253.
5. *Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І.* Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. – К. : Вища шк., 1989. – С. 157–161.
6. *Сучасна українська літературна мова /* За ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 288–291.
7. *Сучасна українська літературна мова /* За ред. А. П. Грищенко. – К. : Вища шк., 1997. – С. 446–455.

1. Прислівник як частина мови

Прислівником називається самостійна незмінна частина

мови, яка виражає ознаку дії або стану та ознаку якості, відповідає на питання *як? в якій мірі? коли? де? куди? звідки? з якої причини? з якою метою?*

Наприклад: *Лист прийшов так неждано і негадано, мов грім з ясного неба впав (В. Кучер).*

На відміну від інших самостійних частин мови **прислівник не змінюється ні за числами, ні за відмінами, ні за відмінками, не має також ознак роду.**

Прислівник не має свого лексичного значення.

Лексичне значення прислівника зумовлене лексичним значенням тих частин мови, від яких він утворюється.

Прислівники означають:

час дії (коли?) – *сьогодні*;

ознаку дії (як?) – *гарно*;

причину дії (з якої причини?) – *згарячу*;

місце дії (де?) – *вдома*;

мету дії (з якою метою?) – *навмисне*.

Прислівник може відноситися:

До дієслова: *Радісно і легко пливли вислі громади в білих та синіх серпанках! (М. Коцюбинський).*

До дієприслівника: *Художник сів на нарах, здивовано оглядаючи бійців, що заповнили бункер (О. Гончар).*

До дієприкметника: *Весняна гроза назавжди несподівана і завжди освіжаюча (Ю. Збанацький).*

До прикметника: *Море - надзвичайно гарного кольору (М. Коцюбинський).*

До прислівника: *Ант ходив по хижі дуже тихо (С. Скляренко).*

До іменника: *Читання ранком - це дуже корисно (П. Грабовський).*

У реченні прислівник здебільшого є обставиною: *Зи-мою (обставина часу) світить сонце, та не гріє (Нар. творчість).*

Завдання

Вправа 104. Прочитайте віршовані рядки. Випишіть з них прислівники

*І. Я плакав у сні, мені снилася мрія,
Деся ніби я пташка, лечу уві сні,
А долом сія Україна красками,
Красується вольна, своя, у весні!
Я з радості плакав у сні...*

*Смієшся до мене, говориш до мене,
Щебечеш так любо про щось –
Не знаю, чого моє серце шалено
Так дуже боялось чогось.*

(В. Пачовський)

*ІІ. Ой ні, ще рано думати про все.
Багато справ ще у моєї долі.
Коли мене снігами занесе,
Тоді вже часу матиму доволі.
Та їх давно вже хтось би зупинив!
... Тим часом ми проходим серед нив.*

*Гроза проходить десь поруч.
Було то блискавка, то грім.
Дорога йшла кудись за Овруч
В лісах і в травах до колін.*

(Л. Костенко)

Вправа 105. Прочитайте речення. У якому з них виділене слово є прислівником?

1. Мені стало якось ніяково (І. Нечуй-Левицький).
2. Тоді на Волині було невеличке село (Б. Грінченко).
3. Стояла собі у полі, коло гаю, одна козача пасіка (Марко Вовчок).

Вправа 106. Прочитайте слова. Визначте, скільки серед них прислівників. Оберіть правильну відповідь.

Здоровий, здорово, виздоровіти, оздоровлений, виздоровляючи, сидячи, навсидячки, сидячий.

Відповіді:

а) п'ять; б) сім; в) два.

Вправа 107. Прочитайте речення. Запишіть речення, у якому правильно визначена синтаксична роль прислівників?

1. *Незабаром зима присіла і білою пеленою те жито вкрила (О. Стороженко).*

2. *Накази ватага виконуються миттю (Є. Шморгун).*

3. *Знову осінь над гаями, жовтий лист сади встеля (Т. Масенко).*

Диктант

Прислівник залюбки утворюється від прикметників. Уміло тут діють суфікси -о-, -е-. Наприклад: веселий – весело, сумний – сумно, чудовий – чудово, рішучий – рішуче, сліпучий – сліпуче.

Наголос також увиразнює перехід якісних прикметників у прислівники: важкий – важко, густий – густо, легкий – легко, молодий – молодо, рідкий – рідко, стрімкий – стрімко, швидкий – швидко.

Іноді працюють у парі суфікси і префікси: новий – по-новому, батьківський – по-батьківському і по-батьківськи, синівський – по-синівському і по-синівськи.

Навчилися прислівники перетворювати прийменники на префікси: віднині, відтепер, відтоді, донині, дотепер, назажди, передучора, післязавтра, позавчора.

Іноді переманюють вони до себе деякі іменникові форми і роблять їх незмінними: миттю, поспіхом, підтюпцем, бігом, весною.

Прислівники відривають також від іменника прийменникові форми: зверху, знизу, зранку, удень, увечері.

(За І. Вихованцем)

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке прислівник? З'ясуйте його значення, морфологічні ознаки і синтаксичну роль.
2. Запишіть 10 прислівників та складіть з ними речення.

2. Розряди прислівників за значенням

За значенням прислівники діляться на такі розряди: місця, способу дії, часу, причини, мети, міри і ступеня.

Розряди прислівників за значенням	На які питання відповідають	Синтаксична роль	Приклади
місця	де? куди? звідки? яким шляхом?	обставина	<i>високо, скрізь, звідти, праворуч</i>
способу дії	як? яким способом? яким чином?	обставина	<i>добре, важко, по-новому, очевидно</i>
часу	коли? доки? відколи? як довго?	обставина	<i>сьогодні, вранці, з давніх-давен</i>
причини	чому? через що? з якої причини?	обставина	<i>згарячу, зосліпу, хоч-не-хоч</i>
мети	для чого? з якою метою?	обставина	<i>навмисно, назло, назустріч</i>
міри й ступеня	скільки? на скільки? якою мірою?	обставина	<i>трохи, доволі</i>

Завдання

Вправа 108. Прочитайте прислів'я та приказки. Випишіть з них прислівники, поставте до них запитання, визначте розряд.

З ремеслом дружити – ніколи в житті не тужити.

Ото ткач: нитка рветься, а він в плач.

Деся від тебе кравець мірку загубив.

Як з нічим у млин, то порожняком додому.

Де орач навесні від напруженої праці плаче, там жниця восени від гарної пшениці скаче.

Тесля завжди без воріт, а швець – без чобіт.

(Нар. творчість)

Вправа 109. Прочитайте. Випишіть речення, у якому вжито прислівник часу?

1. Старому та хворому годи завше, як малому.

2. Усе нам може вернутися, лиш молодість ніколи.

3. Не розкошуй замолоду, бо на старість будеш бідувати (Нар. творчість).

Вправа 110. Прочитайте речення. У якому з них прислівник вказує на місце дії? Оберіть правильну відповідь.

1. Килина мерцій натягнула хустку на лоба та щоки (В. Кава).

2. Але дарма кликали дружинники перевізника (Ю. Опільський).

3. З усіх усюд стікалися і гамірно збивались на майдан, люди (Л. Горлач).

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 111. Прочитайте речення. У якому з них прислівник вказує на ознаку дії? Оберіть правильну відповідь.

1. Тим часом буланый стояв чотирма ногами у воді.

2. А Касян лежав горілиць на траві і покурював люльку.

3. Довкруги було тихо, навіть нічна птиця поснула.
(З тв. А. Чайковського)

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 112. До кожного стовпчика дописати по два прислівника зазначеного розряду.

Місця	Часу	Причини
тут	споконвіків	згарячу
відтіля	зразу	на зло

Диктант

Прокидаюсь я щосуботи од сонця й золота, що, здається, тече крізь вікно з недавно позолочених хрестів на Андріївській церкві. Якщо сонце вже височенько, хрести відбиваються на вицвілих стінах моєї кімнати і ледь помітно тремтять серед сріблястого хатнього пороху. Я дивлюся на хрести і уявляю собі, куди сягала їхня тінь, коли сонце тільки-но зійшло. А сягала вона, це я нещодавно бачив, аж на дальні, вкриті молоденькою зеленню приподільські кручі. На них з ранку до вечора гасає дівтора з м'ячем. Кручі ті найраніше зустрічають весну. Потім тінь усе коротшала й коротшала, доки не зникла поміж старовинними будинками на Узвозі, тихій вуличці, вимощеній бруківкою, мабуть, ще за руських князів.

(Григор Тютюнник)

Контрольні запитання і завдання

1. Доповніть вислів:

Прислівники, які вказують на ознаку дії, поділяються на такі розряди: способу дії, місця дії,....

2. Дайте обґрунтовану відповідь на запитання: Які фразеологічні сполучення є еквівалентами прислівників?

Відповідь проілюструвати прикладами.

3. Випишіть з тексту прислівники, поставити до них питання, визначити їх розряд. Від виділеного прикметника утворіть прислівник.

1. Не лякайся туманів – виїжджай у поле рано. 2. Аби сіяв вчасно, то і вродить рясно. 3. Узявся за плуг – не оглядайся назад. 4. Не щодня можна сіяти й збирати. 5. У нероби завжди неврожай. 6. Поганий жнець ніколи не має доброго серпа. 7. Коси, коса, поки роса, а як роса додолу, то й ми додому.

(Нар. творчість)

4. На які семантичні розряди діляться прислівники?

3. Способи творення прислівників

Прислівники походять:

Від прикметників – *зліва, вороже, голосно;*

Від іменників – *щоночі, кругом, напам'ять;*

Від числівників – *по-перше, двічі, утьрьох;*

Від займенників – *зовсім, нащо, потому, потім, по-моєму;*

Від дієслів – *нехотя, навпомацки;*

Від прислівників – *кудись, назавжди, дотепер, позавчора.*

Спосіб творення	Приклади
1. Префіксальний	за: <i>темно - затемно</i>

	не: <i>багато - небагато</i> ні: <i>скільки - ніскільки</i> при: <i>чому - причому</i>
2. Суфіксальний	-ісіньк-: <i>чисто - чистісінько</i> -сь-: <i>коли - колись</i> -о: <i>дбайливий - дбайливо</i> -чі: <i>два - двічі</i>
3. Префіксально-суфіксальний	з- у: <i>далекий - здалеку</i> за- о: <i>темний - затемна</i> на - у: <i>верх - наверху</i>
4. Перехід інших частин мови в прислівник	<i>жаль - іменник чол. роду</i> <i>жаль - прислівник</i> <i>гаряче - прикметник сер.роду</i> <i>гаряче - прислівник</i>
5. Складання слів, однакових чи близьких за змістом	<i>ледве - ледве - ледве</i> <i>тяжко - тяжко-тяжко</i>
6. Злиття основ слів	<i>праворуч</i>

Завдання

Вправа 113. Прочитайте текст. Випишіть з нього прислівники, поставте до них питання. Визначте спосіб творення виділених прислівників. У першому реченні визначити синтаксичну роль прислівників.

Перший український лікар

*Часто зародження вітчизняної медицини ми пов'язуємо з іменем одного з перших ченців, що жив **колись** у Києво-Печерській Лаврі, святого Агапіта Печерського. Середньовічна збірка оповідань про початок Печерського монастиря розповідає, що Агапіт завжди без запрошення йшов туди, де потрібна була його допомога, **ніколи** не брав з хворого грошей – чи князь то був, чи просто жебрак.*

(З календаря)

Вправа 114. Прочитайте у якому рядку всі прислівники утворено префіксально-суфіксальним способом? Оберіть правильну відповідь.

1. Виключно, абсолютно, важко, дбайливо.
2. Попідтинню, наввипередки, наопашки, спідлоба.
3. По-козацьки, замолоду, здалеку, невимовно.

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 115. Прочитайте, які з наведених прислівників утворено способом злиття основ. Оберіть правильну відповідь.

1. Інакше
2. Попідвіконню.
3. Тутечки.
4. Спідлоба
5. На світанку
6. Хтозна-де.

Відповідь:

- а) 1 і 5; б) 2 і 4; в) 3 і 6.

Вправа 116. Випишіть з поданого переліку слів прислівники, утворені префіксально-суфіксальним способом, визначте їх твірну основу.

Здалеку, багряно, беззупинно, верхи, тричі, по-іншому.

Вправа 117. Які з наведених прислівників утворено шляхом переходу з інших частин мови? Оберіть правильну відповідь.

1. Безпомилково.
2. Поночі.
3. Низом
4. Вечором.
5. Знестямки.
6. Ненароком.

Відповіді:

- а) 1 і 2; б) 3 і 4; в) 5 і 6.

Вправа 118. У якому рядку всі прислівники утворено шляхом складання слів, однакових чи близьких за змістом? Оберіть правильну відповідь.

1. Зблизька, сповна, завидна, досуха.
2. Передовсім, потому, внічию, наодинці.
3. Неждано-негадано, ледве-ледве, давним-давно.

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Диктант

Надворі була розлита така розкіш, така свіжість, що нікому не хотілось вставати й лагодитись у дорогу. Усі чекали, поки зійде місяць.

І ось здоровий, як діжа, червоний місяць викотився на чорне небо. Він котився все вище та вище. Ясне плесо ширшало й довшало і незабаром простяглося по хвилях довгою срібною стежкою. Дніпро виступив з темряви, невиразно й неясно обмежований берегами.

З чорного бору вискочила рання зірка й застрягла в небі над чорною смугою в імлі. Вона потягла за собою з бору рожевий тонесенький та прозорий серпанок. Замиготіла сріблом та діамантами, неначе кліпала заспаними очима. Повний місяць висів серед неба й лив жовте золотисте світло.

Усе стоїть облите зелено-жовтим сяйвом, зачароване й окам'яніле, неначе намальоване на полотні.

(За І. Нечуєм-Левицьким)

Контрольне завдання

Допишіть у кожний стовпчик по два прислівники відповідного способу творення.

Префіксальний

Суфіксальний

Злиття основ

набагато

тричі

вперемішку

зависоко

раненько

навприсядки

ніколи

десь

запанібрата

4. Ступені порівняння прислівників

Прислівники, які дають якісну характеристику дії, стану, відповідають на питання як? (*гарно, сумлінно, погано,*

холодно, розумно), можуть мати ступені порівняння. Вони утворюють форми вищого і найвищого ступенів порівняння.

Вищий ступінь утворюється:

а) за допомогою суфіксів *-ш(е)*, *-іш(е)*: *голосно - голосніше; тонко - тонше;*

Суфікси *-к-*, *-ек-*, *-ок-* випадають при утворенні вищого ступеня: *швид-к-о - швидше; дал-ек-о - далше;*

б) від різних коренів: *гарно - краще; погано - гірше.*

Увага!

Суфікс *-к-* змінюється на *-щ-*: *високо - вище: -г-, -ж- - на-жч-: дорого - дорожче: дуже - дужче.*

Найвищий ступінь утворюється від прислівників вищого ступеня за допомогою префікса *най-*: *найдорожче, найнижче.*

Для підсилення значення найвищого ступеня вживаються префікси *що-*, *як-* або обидва ці префікси одночасно: *щонайближче, що якнайближче.*

Увага!

Форми вищого і найвищого ступенів порівняння можуть бути складеними: вищий ступінь – поєднується зі словом *більш (менш)*: *більш глибоко;* найвищий ступінь – поєднується зі словом *найбільш (найменш)*: *найбільш глибоко.*

З прислівниками вищого та найвищого ступенів можуть уживатися підсилювальні слова: *трохи, значно, багато, куди* та частки *що-, як-*:

краще – значно краще;

спокійніш – куди спокійніше;

найзручніше – набагато зручніше.

Увага!

Прислівники, утворені від іменників, прикметників чи займенників, що вказують спосіб дії, не утворюють ступенів порівняння. Наприклад: *по-нашому, уперек, уздовж*. Це стосується і таких прислівників, як *удвічі, забагато, замало та ін.*

Завдання

Вправа 119. Прочитайте. Випишіть речення, у якому вжито форму вищого ступеня порівняння прислівників.

1. *Легше поранити, ніж вилікувати.*

2. *Скрипливе колесо більше витримає, ніж добре.*

3. *Тяжко хворому терпіти, а ще тяжче над хворим сидіти.*

(Нар. творчість)

Вправа 120. Випишіть прислівники, від яких можна утворити форму найвищого ступеня порівняння. Утворіть і запишіть ці форми.

Коли-небудь, зроду-віку, погано, ліворуч, близько.

Вправа 121. Прочитайте. Виберіть прислівники, від яких можна утворити форму найвищого ступеня порівняння.

Завидна, погано, високо, нарешті, сьогодні.

Вправа 122. Від яких прислівників можна утворити ступені порівняння? Оберіть правильну відповідь.

1. *Спересердя.* 2. *Рано.* 3. *Здалеку.*

4. *Зазвичай.* 5. *Давно.* 6. *Коли-небудь.*

Відповіді:

а) 1 і 3; б) 2 і 5; в) 4 і 6.

Диктант

Ліс вночі

Трохи вбік, за оселею, тягнеться ліс. Він обривається чималою галявиною, за якою, мов струшений на землю шматок неба, голубіє грабовий гай. Отут, біля грабини, і залишилася неширока мережка дивовожно буйних кленів.

Ось на одному розсохатому окоренкові ще недавно красувалися два клени-брати. Але хтось зрізав один стовбур. Широкий зріз його, мов луска, іскриться в краплинах паморозі. А другий височить аж десь біля самого неба, і кілька зірок тремтить в сітці його гілля.

Місяць поволі скочувався у лісову гущавину, а навколо, міцніше сплітаючись, більше повиповзало тіней. Поміж ними почали важчати, братися жовто-зеленими тонами розкреслені смуги снігів. А в глибині неба, руйнуючи легкість ночі, неясним маревом вимережувалось павутиння чи то хмарин, чи то передсвітанку.

(За М. Стельмахом)

Контрольні запитання і завдання

1. Чи від усіх прислівників можна утворити ступені порівняння?

2. Які морфологічні зміни відбуваються при ступенюванні?

3. Допишіть правило.

Проста форма вищого ступеня порівняння твориться за допомогою ..., а складна – за допомогою додавання до прислівників вищого ступеня слів

4. У якому реченні вжито вищий ступінь порівняння прислівників?

1. Сонце піднялось високо в небі і пригрівало чимраз дужче (Ю. Опільський).

2. *Ярина суворо глянула на Кривоноса (П. Панч).*

3. *Сонце на всіх однаково світить (Нар. творчість).*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

5. Наголос у прислівниках

1. У прислівниках із суфіксом *-ма* наголос може бути або на кінцевому складі, або на основі: *дарма, тайкома, жартома, лігма* або *лігма*.

2. У прислівниках прикметникового походження наголос ставимо на корені: *свіжий - свіжо; глибокий - глибоко*.

3. Наголошеним може бути і префікс:

– у прислівниках з префіксом *на-*, утворених від збірних числівників: *натроє, надвоє*;

– у прислівниках з частками *аби-, -де*, утворених від прислівників: *деяк*.

– у прислівниках на *-о* з префіксами *на-, за-*: *наново, заново*.

4. Наголос на префікс *ні-* падає тоді, коли його можна замінити словом *немає*. В інших випадках префікс *ні-* не наголошується. Наприклад: *І вгору глянути ніколи (немає часу)*. Але *ніколи в світі*.

Завдання

Вправа 123. Прочитайте прислівники, поставте в них наголоси. Розберіть їх за будовою. Поясніть способи творення прислівників.

Ввечері, зранку, наполовину, затемно, дбайливо, на-

полегливо, чистісінько, тричі, швиденько, по-батьківськи, гаряче, тишком-нишком, часто-густо, ліворуч, праворуч.

Диктант

Свіжий, з холодком, березневий вечір густіше садив на небі зорі. За глибиною прогалин мерехтіла червона пороша, і на її полотнищі з-під самої землі вимальовувався місяць. Тихо і славно навкруги.

Звершечка дуба спросоння зірвалася якась птиця. Злякано пискнула, залопотіла, чіпляючись крильцями за стовбур, і знову злетіла на вершечок. Збоку по-качиному озвався бурчак: “Вуть-вуть-вуть”. Поспішаючи до Бугу, він співав неголосну, але переможну пісню весни.

Стежина, сяючи клаптями снігу, веде й веде в глибінь темних заворожених дерев, що ждуть не діждуться свого свята. У полохливій вечірній красі раптово розкрилась галявина. Чіткий обрис хати... Біля обори стоїть віз. А коло нього, ремигаючи, дивляться на місяць посивілі важкі воли. На їхніх полірованих рогах тьмяно переливається зоряне світло.

(За М. Стельмахом)

Контрольне завдання

Підготуйте повідомлення на тему: “Наголос у прислівниках”. Проілюструйте повідомлення прикладами.

6. Правопис прислівників. *Н і НН у прислівниках*

У прислівниках пишеться стільки *н*, скільки їх було у прикметниках та дієприкметниках, від яких вони утворені:

гуманний – гуманно, щоденний – щоденно, широченний – широченно, захоплений – захоплено, безмежний – безмежно.

З двома *n* пишуться прислівники *спросоння, попідтинню, зрання, попідвіконню.*

Завдання

Вправа 124. Доповніть кожен рядок трьома прислівниками з суфіксами *-nn-* чи *-n-* відповідно.

Гуманно, безпричинно

Вражено, неприховане....

Вправа 125. Прочитайте прислівники. Які з них пишуться з *-nn-*? Оберіть правильну відповідь.

1. *Совісн...о.*

2. *Старан...о.*

3. *Негадан...о.*

4. *Недоречн...о.*

5. *Незрівня...но.*

6. *Невимовн...о.*

Відповіді:

а) 1 і 3;

б) 2 і 5;

в) 4 і 6.

Вправа 126. Від прикметників утворіть прислівники.

Пояснити написання *n* і *nn* у прислівниках.

Бездоганний, відмінний, холодний, невпинний, сильний, якісний, стриманий, безперервний, вільний, велитний, немічний, корисний, безкоштовний.

Диктант

У неділю та в свята дівчата вбираються в стрічки. Вибравши одну найкращу стрічку, дівчина обв'язує її навколо голови, а до кінців, що звисають на спину, пришпилює всі інші стрічки. Поверх стрічки одягається вінок.

По всій Україні серед хлопців існував старий добрий звичай дарувати дівчатам стрічки та намисто. Такі подарунки робилися тричі на рік: на Меланки, перед Новим

роком, на перший день Великодня та на Зелені свята. У народних піснях про це співається:

*Ой, по росі, сивий коню, по росі, по росі –
Від милого дарунок: стрічка у косі...*

Ми, українці, не захоплюємося яскравими кольорами. Нам більш подобаються спокійні барви. Тому над Дніпром парубки співають про дівчину, що у неї

*Руса коса до пояса,
в косі стрічка голуба...*

(За О. Воропаєм)

7. Правопис **НЕ** і **НІ** з прислівниками

Не з прислівниками пишеться разом:

а) коли прислівник без **не** не вживається: *ненаро-ком, незабаром*;

б) якщо прислівник з **не** утворює нове слово, яке можна замінити близьким за значенням: *важко - неважко (легко)*.

Не з прислівниками пишеться окремо, коли **не** у словосполученні є не префіксом, а часткою.

Як правило, у таких реченнях є або передбачено протиставлення. *Не довго довелося чекати весни (М. Коцюбинський)*.

Ні з прислівниками пишеться разом тоді, коли виступає у ролі префікса: *ніде, нікуди, ніяк*.

Ні пишеться з прислівниками окремо:

а) коли повторюється: *ні холодно ні жарко*;

б) в усталених словосполученнях: *ні туди, ні сюди*.

Завдання

Вправа 127. Прочитайте. Випишіть той рядок, у якому всі прислівники з *не* написані правильно.

1. *Недобре, невесело, неухильно, непривітно.*
2. *Не нароком, не забаром, не щодавно.*
3. *Недобре, а погано; нелегко, а важко.*

Вправа 128. У якому реченні *не* з прислівником треба писати разом. Оберіть правильну відповідь.

1. *(Не)сподівано занедужавши, Чалий два тижні почувався зовсім зле.*
2. *Уже й Різдвяні свята, (не)забаром пора б додому рушати та не можна.*
3. *Зажадав губернатор привести (не)гайно з Савраш рашківську залогу.*

(З тв. М. Сиротюк)

Відповіді:

- а) тільки у першому; б) тільки у другому; в) у всіх.

Вправа 129. Запишіть по п'ять прислівників

- з *не*: а) разом; б) окремо;
з *ні*: а) разом; б) окремо.

Диктант

Зима в Україні, як відомо, жартувати не любить. Тому ще з давніх-давен, готуючись до зими, мешканці України шийть кожухи. “Завірюха – треба кожуха”.

Носити зимою кожуха – це старовинний український звичай. Вже у літературі XII століття знаходимо згадки про кожух.

В період козаччини кожух був основним одягом козаків зимою. “Козак – муха без кожуха”, – говорили козаки самі про себе.

Кожухи переважно були домашнього виробу, саморобні,

що шилися з вичинених овечих шкір. Українські кожухи бувають довгі, чи власне кожухи, та короткі, що зветься кожушанками.

Найкращим кольором кожуха для жінок вважався білий. Особливо красиві кожухи, коли вони ще розшиті кольоровими шнурками та барвистим сап'яном.

Чоловічі кожухи, крім білих, були ще червоні та чорні.

(За О. Воропаєм)

Контрольне завдання

Дописати правило і навести три приклади.

Не з прислівником пишеться окремо, коли прислівник у реченні є ... , наприклад

8. Написання прислівників разом, окремо і через дефіс

Дефіс у прислівниках

Через дефіс пишуться прислівники, утворені:

– злиттям прийменника з числівником: *по-друге, по-четверте*;

– злиттям прийменника **по** із займенником на *-ому*: *по-нашому, по-їхньому*;

– злиттям часток *будь-, казна-, хтозна-, небудь-* з прислівником: *казна-де, де-небудь, будь-коли*;

– повторенням тих самих основ: *далеко-далеко, врешті-решт*;

– повторенням основ, які з'єднуються службовою часткою мови: *хоч-не-хоч, як-не-як*;

– поєднанням прийменника з прикметником на *-ому, -й*: *по-українському, по-людськи*;

– з двох прислівників: *сяк-так; десь-інде*.

Увага!

Через дефіс пишуться ще деякі прислівники: *по-латині, на-гора*.

Написання прислівників разом і окремо

Прислівникові сполучення	
Окремо	Разом
1. Прислівники, утворені за допомогою прийменника <i>в: в цілому, в основному</i>	Деякі прислівники, які є винятками з правил: <i>врешті, всмак, додому, наостанку, насилу, навесні, нінащо</i>
2. Прислівникові сполучення, в яких іменник як складова частина не втратив свого іменникового значення: <i>без черги, до відома, з боку, за рахунок, на вибір, по честі, у поміч, на зразок</i>	

Написання прислівників разом і окремо

Разом пишуться складні прислівники, утворені:

- від прикметників: *пізній – допізна, молодий – змолоду*;
- від числівників: *вдруге, усімох, потричі*;
- від займенників: *почім, причому, внічию*;
- від словосполучень: *мимо ходити – мимохідь, на самий перед – насамперед, має бути – мабуть*;
- поєднанням прийменника з іменником: *навшпиньки, попідтинню*;

– поєднанням сполучника **що** з іменником: *щотижня, щодня, щогодини;*

– від злиття прийменника з прислівником: *назавжди, дотепер, відтоді;*

– від кількох основ (з прийменником чи без прийменника): *навпростець, воднораз, напризволяще;*

– від поєднання часток **аби-**, **де-**, **як-**, **ані-** з прислівником: *декуди, аніде, якомога, абикуди.*

Окремо пишуться складні прислівники, утворені:

– повторенням змінюваного слова в різних відмінках: (називний + орудний, називний + знахідний): *день у день, сам на сам, один одинцем;*

– злиттям прийменника з прислівником: *на потім, на завтра, до завтра, на коли, на відмінно;*

– від числівників з прийменником: *по двоє, по троє, по четверо, по п'ятеро, по одному.*

Завдання

Вправа 130. Запишіть прислівники, разом, окремо чи через дефіс.

Не/раз, зроду/віку, час/від/часу, що/сили, казна/звідки, будь/де.

Вправа 131. Прочитайте прислівники. Випишіть із них ті, які треба писати через дефіс?

1. *На/показ.*
2. *У/двох.*
3. *Будь/де*
4. *Казна/що.*
5. *Аби/де.*
6. *Чим/дуж.*

Вправа 132. Складіть речення, в яких би сполучення на *пам'ять, в останнє, по вашому, в край, до волі, на віки* писалися як окремо, так і разом. Поясніть явище.

Вправа 133. Визначте, які з наведених прислівників треба писати разом? Оберіть правильну відповідь.

1. (Без)кінця.
2. (До)вподоби.
3. (До)побачення.
4. (Спокон)віків.
5. (За)панібрата.
6. (Не)раз.

Відповіді:

- а) 1 і 2; б) 3 і 4; в) 4 і 5.

Вправа 134. Складіть і запишіть речення, в яких би слова *по-нашому* і *по нашому*, *вперше і в перше*, *втрьох і в трьох*, *не сьогодні-завтра* і *не сьогодні, а завтра* були написані разом, через дефіс і окремо.

Вправа 135. Прочитайте і визначте словосполучення, у якому рядку слово по-осінньому пишеться через дефіс? Яка з відповідей правильна?

1. *Одягнувся (по)осінньому.*
2. *(По)осінньому небу.*
3. *Йшов (по)осінньому саду.*

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 136. Прочитайте речення. Визначте, як пишеться виділений у реченні прислівник? Яка з відповідей правильна?

*Болить душа, душа болить **сто/крат**: свої ж таки, слов'яни не погани (Л. Горлач).*

Відповіді:

- а) разом; б) окремо; в) через дефіс.

Вправа 137. Прочитайте і запишіть прислівники і прислівникові сполучення, знімаючи риси, поясніть їх правопис.

/На/двору, без/вісти, за/разом, на/про/весні, за/очі, з/віку, босо/ніж, що/Місяця, на/пере/бій, с /під /лоба, в /одно /сталь, віч/на/віч, день/за/днем, куди/небудь, будь/де, ні/

*коли, на /відмінно, один/в/один, на/диво, на/відріз, стрім/
голов, на/впростець, не/Здогад, ні /звідки, куди/небудь, за /
для, темно /темно, до /пуття.*

Диктант

Магія слова

Слово, якщо воно мовлене неложними устами, має особливу цінність. Спокон віків його магічність прирівнювалася до найвищих людських якостей. Недарма ж, якщо хотіли у давнину ствердити непорушність істини, то привселюдно присягалися: “Слово честі!”

Це вже у наш час втрачено зміст цього вислову, бо нерідко він став словесною іграшкою в людей легковажних і словоблудних. Відтак ми перестали вірити в істинність цієї шляхетної присяги.

Між тим традиційна мораль ґрунтувалася на авторитеті слова, його високій місії і незаперечності. Особливо це стосувалося родинного етикету. Та пріоритет незаперечно належав главі сім'ї – батькові. Батькове слово було не тільки законом – воно повчало, об'єднувало і утверджувало моральні устої. Разом з тим пошана до батькового слова вимагала від останнього особливої відповідальності й життєвських чеснот. Батьків приклад, батькове слово, наказ були законом, нормою виховання. Не випадково казали: “Не навчив батько – не навчить і дядько”.

(За В. Скуратівським)

Контрольне завдання

Спишіть прислівники. Поясніть їх правопис. Сформулюйте правила написання прислівників.

Невтомно, назовсім, хоч-не-хоч, раз у раз, віднині, давним-давно, до речі, на жаль, тим часом, не з руки, згори, під гору,

по-перше, вщент, зопалу, по троє, в цілому, вручну, до сьогодні, по-тернопільськи, додола, врозтіч, по суті, рано-вранці, назавсім, всього-на-всього, досхочу.

9. Правопис И та І у кінці прислівників

1. У кінці прислівників після **г, к, х** завжди пишеться **и**: *трохи, пішки, по-товариськи.*

2. Після **ж, к, ч** у кінці прислівників може писатися **и** або **і**: **и** пишеться у кінці прислівників з префіксом **по-** після **к, ж, ч**: *по-вовчачи, по-дівочи*; **і** пишеться в усіх інших випадках: *тричі, опівночі, вночі, двічі.*

Завдання

Вправа 138. Прочитайте і спишіть прислівники. Поясніть їх утворення.

Невдогад, недалеко, будь-як, невтямки, по-грузинськи, бігом, напоказ, анітрохи, учетверо, надміру, наостанок, до лиця, коли-не-коли, щосили, врівні, до пари, без кінця-краю, на ходу, по-домашньому,

Вправа 139. Прочитайте текст. Випишіть прислівники, поставте до них запитання, визначте їх розряд, спосіб творення і поясніть правопис.

З давніх-давен виготовляли барвники з багатьох компонентів живої природи – кори дерев, листя, коріння, плодів та квітів. Особливих канонів дотримувались повсюди при заготівлі трав – тут, як вважають знавці своєї справи, багато залежало на яку фазу місяця, в який день, навіть годину зібрано барвникове зілля. Скажімо, материнку і мокринку, з котрих готували червону фарбу, збирали лише

вдосвіта на день Луки (5 травня). Особливо ужитковим для українських селян був коричневий колір. Ним фарбували переважно свити.

(За В. Скуратівським)

Вправа 140. Спишіть прислівники. Поясніть правопис кінцевих голосних.

Навшпиньки, навкруги, навіки, анітрохи, завжди, безвісти, верхи, тричі, вночі, восени, мовчки, поночі, по-заячи, поволеньки, надворі, по-українськи.

Диктант

Рання весна

Дві жовтогрудки веселенько вицвірінькують у припошеному гіллі. Вони вже чують весну. Допитливо схиливши голівки набік, дивляться зверху, а потім, осмілівши, злітають на сніг. А сонце – молоде, весняне – аж сурмить над степом. Чорні смуги землі курять мінливими відпарами, ламають обриси хаток та дерев. А по ярках та байраках білі косинці снігів як помах білої хустини... Далеко попереду блиснула під сонцем вузька блакитна смужка води і знову зникла. Повітря стало прохолоднішим, запахло вологою. Внизу під кручею билися хвилі. Шелестіла, обсипаючись цівками, червона жорства, й піна від неї при березі теж була червона. А за Дніпром купалися в мареві села й куріли димки над садками. Скоро городи копати почнуть, дерева підбілювати, хати...

(За Гр. Тютюнником)

Контрольне завдання

Запишіть 10 прислівників з кінцевим голосним **и**.

Дієслово

Література

1. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія /* За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук.думка, 1969. – С. 296–311.
2. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови. Морфологія. – К. : Либідь, 1993. – С. 157–179.
3. *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова. – К. : Наук. думка, 1971.
4. *Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І.* Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. – К. : Вища шк., 1989. – С. 121–127.
5. *Сучасна українська літературна мова /* За ред. А. П. Грищенко. – К. : Вища шк., 1997. – С. 403–407, 434–439.

1. Дієслово як частина мови

Загальне значення

Дієсловом називається самостійна частина мови, яка означає дію або стан предмета і відповідає на питання **що робити? що зробити?**

Наприклад: *чистити, прочитати.*

Морфологічні ознаки

Дієслово має три часи: **минулий, теперешній і майбутній.**

У теперешньому і майбутньому часі дієслова змінюються за особами і числами, а в минулому часі – за родами (в однині) і числами.

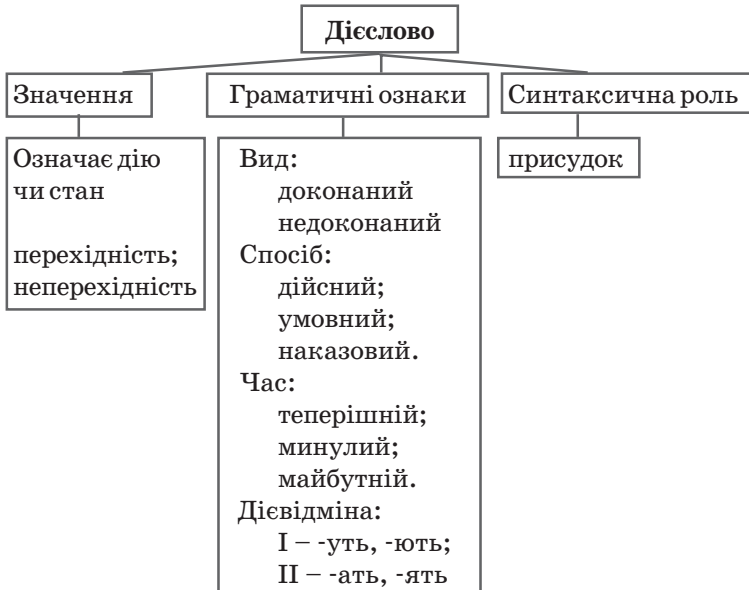
Синтаксична роль

У реченні найчастіше дієслово буває **присудком** і узгоджується з підметом (має те саме число, а в минулому часі однини – і той самий рід).

Лексичне значення дієслова

Дієслово може означати

1. Фізичну дію – *писати, шити*.
2. Стан особи чи предмета – *стояти, мріяти*.
3. Емоції – *любити, ненавидіти*.
4. Бажання – *хотіти, прагнути*.
5. Процеси мовлення, мислення – *думати, повідомити*.
6. Становлення предмета – *рости, сохнути*.

Завдання

Вправа 141. Прочитайте і спишіть вірш, підкресліть у ньому дієслова, з'ясуйте їх лексичне значення.

Слово

*Ватра, вогнище, багаття
А вогонь один? Та ні
Різні назви, різні плаття,
Різні лики вогняні.*

*Срібна, злотна, пурпурова
грань-жарина спалахне,
Доки вимовиш три слова,
Вибираючи одне.*

*Звісно, всі три слова добрі,
Але ти своє знайди –
Дух печеної картоплі
В ньому залишив сліди.*

*Пахне слово те журбою
Димом осені в полях,
І між матір'ю й тобою
В ньому – найкоротший шлях.*

(Д. Павличко)

Вправа 142. Прочитайте, визначте і запишіть, у якому рядку всі дієслова мають однакові граматичні значення часу і виду?

а) Бракуватиме, стоятиму, буде стерегти, гаситимеш, везтимуть;

б) повернуться, ждуть, стежать, вибореш, обминатимуть;

в) теши, стверджувати, врахуєш, запливеш, вип'ють;

г) загартуєтесь, зморишся, зніматиме, заглибитись, друкувати.

Вправа 143. Прочитайте визначення і оберіть те, яке визначає категорію способу дієслова?

- а) дію, яка є цілком реальним фактом;
- б) ставлення дії до дійсності й визначається особовими закінченнями дієслів;
- в) відношення дії до дійсності;
- г) відношення дії до дійсності з точки зору того, хто говорить.

Диктант

Дієслово відзначається великою силою. Здатне тримати на своїх раменах багато іменників. Та й не тільки їх. Через те його можна порівняти з Гераклом – героєм давньогрецької міфології, у якого була неймовірна фізична сила.

Граматична сила дієслова найбільше виявляється у його зв'язках з іменниками. Воно регулює кількість іменникових членів речення. Наприклад: Андрій привезе внучку бабусі машиною з міста у село. Дієслово “привезе” керує аж шістьма іменниками!

Дієслово наділене не тільки силою. В реченні воно виконує найскладнішу роботу. Дієслово, наче талановитий диригент оркестру, надихає цей оркестр своєю невтомністю. Добирає учасників і дає ролі кожному. Бо ж дієслово відповідає за всі граматичні дії у реченні. Воно докладає усіх сил, щоб інші члени речення найкраще виконали чарівну мелодію думки.

(За І. Вихованцем)

Цікаво знати

Термін “дєслово” вперше використано у “Практичній граматиці нємацкого языка”(1862). Трапляється він і в “Методичній граматиці языка малоруского” Пилипа

Микитовича Дячана (1865), хоча паралельно вживався й синонім “глагол”. Часто автори старих граматики дієслово ще іменували “часівник”.

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть значення і граматичні ознаки дієслова. Наведіть приклади.

2. Наведіть приклади 15 дієслів, складіть та запишіть з ними речення.

2. Форма дієслова

Форма дієслова

Назва форми	Загальне значення	Відповідає на питання	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
Неозначена форма (інфінітив)	Дія, стан як процес	що робити? що зробити?	Вид, перехідність /неперехідність	Будь-який член речення
Власне, або особове дієслово	Дія, стан предмета	що роблю? що зроблю? що зробив?	Вид, перехідність/неперехідність Спосіб, час, число, особа або рід	Присудок
Дієприкметник	Ознака предмета за дією	який? яка? яке? які?	Активний/пасивний, вид час Число, рід, відмінок	Означення, частина складеного присудка Обставина

Дієприслівник	Додаткова дія, обставина, ознака дії	що роблячи? що зробивши?	Вид	
---------------	--------------------------------------	--------------------------	-----	--

Завдання

Вправа 144. Прочитайте. Випишіть рядок, у якому всі дієслівні форми є незмінними.

- а) милуватися, скопано, готуватися, знехтувати, принісши;*
- б) сміятись, розгорнути, зростаючи, зростаючи, вимитий;*
- в) помити, помиті, здолавши, беручи, творити;*
- г) рвати, зараховано, зараховані, перемігши, стерти.*

Вправа 145. Прочитайте твердження. Від яких дієслівних основ творяться дієслівні форми. Визначте, яке з них правильне.

- а) від основ теперішнього, минулого і майбутнього часу;*
- б) від основи інфінітива і основи теперішнього часу;*
- в) від основи інфінітива та структурних класів дієслів;*
- г) від основ дієвідмінюваних і недієвідмінюваних форм.*

Диктант

Природи рідної багатство і краса

Весна йде. Скресла крига, потанув сніг. Із стріх закрапало, а з гір струмочки покотилися. Сонечко гріє з-за весняних хмарок. Вітерець дрімливий та теплий якийсь пашисть. Вже веснянки заспівали. Йдуть дівчата слободою й співають.

Весна йде та йде. Ось вже і небо голубе та чисте, і вода голуба, прозора. Сонечко блищить і горить. Гаї розвиваються, садки зацвітають. Увечері десь тьохнув соловейко

на клені. Кує зозуля на високій березі. Гуде бджола, мигтять білі метелики понад молоденькою травичкою. Хрущі літають гучливі. Якийсь гомін, гук якийсь чи з-під землі, чи з води, чи з неба!..

Авечері ледве сяють місяцеві роги. Тихо усе. Тільки чути, як млин меле та вода в береги плескає.

(За Марком Вовчком)

Цікаво знати

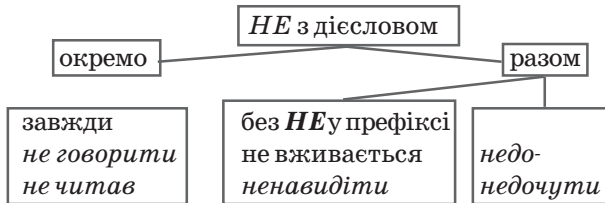
За частотою вживання дієслово займає друге місце після іменника і має вдвічі менше, ніж іменник, слів.

Контрольні запитання і завдання

1. Доведіть наявність розгалуженої системи дієслівних форм.
2. Наведіть приклади на кожную з форм дієслова.

3. НЕ з дієсловами

Запам'ятайте!

Алгоритм

НЕ з дієсловом

Завдання

Вправа 146. Прочитайте і визначте, у якому реченні дієслова з часткою *не* написані правильно. Оберіть правильну відповідь.

1. *Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів* (Т. Шевченко).

2. *Півень ранку криком незакличе* (Нар. творчість).

3. *Не хтував півень просом і лишився з носом* (Нар. творчість).

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 147. Прочитайте і визначте, які з поданих дієслів написані з часткою *не* правильно? Оберіть правильну відповідь.

1. *Неволити* 3. *Невитрачати* 5. *Невпорядковувати*.

2. *Не навидіти*. 4. *Незчутися*. 6. *Не притомніти*.

Відповіді:

а) 1 і 4; б) 2 і 6; в) 3 і 5.

Диктант

Доводилось вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? Міряли ви її безмірні шляхи зелених та рівних степів? Там ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вишир, і впоперек. Одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське. Нагадують про бої та чвари, хижацькі заміри та криваві січі. Синє небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне безмірно-високе, безодньо-глибоке шатро. І тоне ваш погляд у безкрайому просторі. Тоне у безмірній безодні того світу та сяйва, синьої глибини та сизо-прозорої далечини. Якщо вашим очам доводилося хоч раз бачити все те, то не забути вам того довіку.

(За Панасом Мирним)

Контрольні запитання і завдання

1. Розкажіть про написання не з дієсловами.
Відповідь проілюструйте прикладами.
2. Напишіть 10 дієслів з *не* окремо і 10 дієслів з *не* разом.

4. Неозначена форма дієслова (інфінітив)

Неозначена форма дієслова (інфінітив) – це початкова форма дієслова, яка не виражає ні часу, ні числа, ні особи, ні роду, а називає тільки дію і відповідає на питання *що робити?* або *що зробити?*

Закінчується на *-ти* (рідше *-ть*).

Між коренем і закінченням неозначеної форми *-ти*

можуть бути суфікси: *-й-, -а-, -ну-, -ува-, -юва-*, та ін. Наприклад: *робити, майструвати*. Після закінчення *-ти* може стояти *-ся (-сь)*: *умити-ся, сердити-сь*.

Завдання

Вправа 148. Визначте, які граматичні категорії властиві інфінітиву?

- а) вид і спосіб;
- б) перехідність/неперехідність і час;
- в) спосіб і вид;
- г) вид і перехідність/неперехідність.

Вправа 149. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть у них неозначену форму дієслова.

1. Гідність – це здатність тримати себе в руках (В. Сухомлинський). 2. Не заживає рана від лихого слова (Нар. творчість). 3. Будьте добрими дітьми для своїх батьків (В. Сухомлинський).

Вправа 150. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть у ньому дієслова у неозначеній формі. Яка з відповідей правильна?

Не знаю, що робити: чи лягати, чи стелити (Нар. творчість).

Відповіді:

- а) одне; б) три; в) чотири.

Диктант

Співають солов'ї у лузі. По цей бік їх чути глухіше, наче з глибокого провалля. Пісні їхні зливаються в одну і плинуть, плинуть понад річкою, мовби весняна вода великим ровом.

Здавалось, що солов'їна повінь ота сягає тільки за Дніпро. А далі простилається така безмежна синя широчінь вод, що

й оком не зглянеш. І над нею – тиша та чайки падають з крила на крило...

А за Дніпром, немов далекі хмари в погожий день, бовваніють над водами гори. Та церкви, білі, золоті, сяють поміж ними. А в горах ліси гудуть споконвічні, і орли в небі кружляють. Та ходять присмерковими ущелинами люди в овечих шапках, з твердими синіми очима, під брови захищеними, та з мідними топірцями в руках.

(За Григорем Тютюнником)

Контрольні запитання і завдання

1. Що зближує інфінітив з іменником?
2. Розкажіть про неозначену форму дієслова.

5. Вид дієслова

Дієслова можуть бути доконаного і недоконаного виду.

Дієслова недоконаного виду означають незавершену дію і відповідають на питання що робити? що робив? що буду робити? що робитиму?

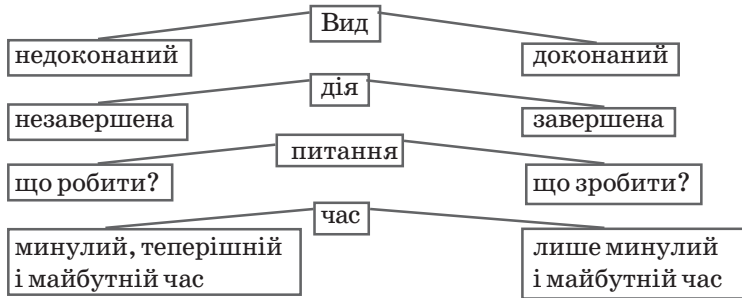
Дієслова доконаного виду означають завершену дію і відповідають на питання що зробив? що зроблю? що зробити?

Доконаний вид дієслова може утворюватися від недоконаного такими способами:

- за допомогою префіксів: *писати* – *написати*, *читати* – *прочитати*, *робити* – *зробити*, *питати* – *спитати* тощо;
- за допомогою суфіксів: *стрибати* – *стрибнути*, *стукати* – *стукнути*;
- за допомогою зміни наголосу: *викидати* – *викидати*, *виміряти* – *виміряти*;

– за допомогою чергування звуків: *скакати – скочити, допомагати – допомогти*;

– за допомогою різних основ: *брати – взяти, ловити – піймати*.

Види дієслів	Часи. Питання, на які відповідають
дієслова недоконаного виду (інф. – що робити? <i>читати</i>)	минулий – що робив? – <i>читав</i> теперішній – що роблю? – <i>читаю</i> майбутній (проста форма) – що робитиму? – <i>читатиму</i> (складена форма) що буду робити? – <i>буду читати</i>
дієслова докона- ного виду (інф. – що зробити? – <i>прочитати</i>)	минулий – що зробив? – <i>прочитав</i> майбутній – що зроблю? – <i>про- читаю</i>

Дієслова доконаного і недоконаного виду складають видові пари: *кохати – покохати, сіяти – засіяти*.

Видові пари відрізняються:

– суфіксами і префіксами:

скоротити – скорочувати

кликати – покликати

– мають різні основи:

брати – взяти

– наголосом:

вносити - виносити

Деякі дієслова видових пар не мають, а бувають

або тільки **доконаного виду**: *розкричатися, розморгатися, надуматися, розсперечатися, розговоритися, насидітися* та ін.,

або тільки **недоконаного виду**: *намагатися, погукувати, розмовляти, поважати* та ін.

Є дієслова, які при однаковій будові і звуковому складі поєднують значення обох видів – **двовидові дієслова** (їх вид розрізняється в контексті, це переважно дієслова іншомовного походження з суфіксом *-ува-*): *гарантувати, організувати, телеграфувати, сигналізувати*.

Завдання

Вправа 151. Прочитайте рядки дієслів. Випишіть той рядок, у якому всі дієслова мають однакове граматичне значення виду.

а) *вечеряти, білити, гойдати, пекти, каркати;*

б) *забалакатися, висадити, викувати, закричати, цвісти;*

в) *внести, спати, чистити, готувати, гукнути;*

г) *екзаменувати, афішувати, потребувати, знехтувати, піклуватись.*

Вправа 152. Прочитайте віршовані рядки. Випишіть з них дієслова, визначте їхній вид і час.

Я скучила за дивним зойком слова,

Мого народу гілочка тернова.

Гарячий лоб до шибки притулю.

Я вранці голос горлиці люблю...

(Л. Костенко)

Вправа 153. Прочитайте і визначте, у якому рядку всі дієслова мають форму доконаного виду?

1. Сходити, попереджати, надписувати, чарувати.
2. Жахатися, переконують, пильнує, мешкати.
3. Розмежувати, очолив, змарнує, заметушитись.

Вправа 154. Прочитайте речення. Визначте, скільки в ньому дієслів недокожаного виду. Яка з відповідей правильна?

На небі біліє, світить, а не гріє (Загадка).

Відповіді:

- а) одне; б) два; в) три.

Вправа 155. Прочитайте рядки дієслів. У якому з них всі дієслова двовидові?

а) яровизувати, цілувати, милувати, танцювати, делегувати;

б) гарантувати, електрифікувати, телеграфувати, сигналізувати, атакувати;

в) гордувати, формувати, мудрувати, мурувати, споруджувати;

г) зимувати, агітувати, планувати, телефонувати, виконувати.

Диктант

Тлумачний словник

Тлумачний словник – це зібрання слів із поясненнями, тлумачення їх значень. У такому словнику слова розташовують у алфавітному порядку. Найповніший серед сучасних словників, одинадцятитомний “Словник української мови”, охоплює близько 135 тисяч слів.

Жоден з українських словників за кількасотлітню історію словникарства, починаючи від знаменитого “Лексикона” Памви Беринди, не містив такого словесного багатства. Цей словник фіксує назви майже всіх предметів, дій, станів, якостей. Гортаючи сторінки одинадцяти томів видання, ми вчитуємося в історію народу, яку відбито в словах давніх. Читаємо ті слова, які засвідчують наше сьогодення: комп’ютер, лазер.

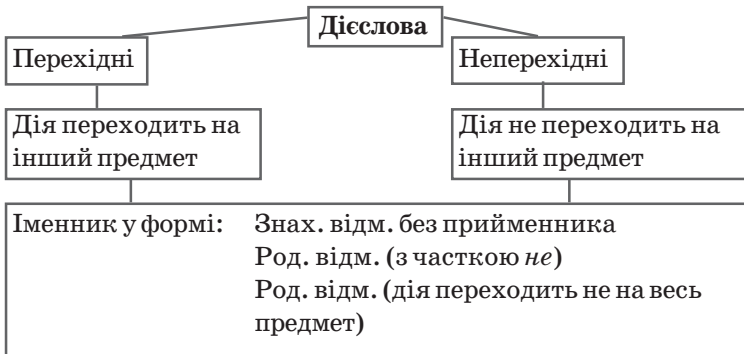
Кожна словникова стаття одинадцятитомника спрямована на стисле й вичерпне пояснення значення слова. Якщо вас зацікавить, що означає відповідне слово і коли його вживати, звертайтеся до тлумачного словника.

(За І. Вихованцем)

Контрольні запитання і завдання

1. Які головні ознаки розрізнення виду дієслів в українській мові?
2. Чи може наголос бути засобом розрізнення категорій виду дієслів?
3. Розкажіть про двовидові дієслова. Наведіть приклади.

6. Перехідні та неперехідні дієслова

Дієслова поділяються на **перехідні** та **неперехідні** залежно від свого значення і відношення до інших частин мови.

Перехідні дієслова означають таку дію, яка переходить на інший предмет.

Наприклад: *пошити сукню, слухати пісню.*

При перехідному дієслові іменник стоїть у формі знахідного відмінка без прийменника, тобто є прямим додатком: *вивчити поему.* Уменник при дієслові може стояти також і у родовому відмінку, якщо:

– дія переходить не на весь предмет, а на його частину: *накупити хліба.*

– дієслово вживається з часткою *не*: *не зробити уроки.*

Увага!

Перехідні дієслова можуть перетворюватися на неперехідні, якщо до них додати частку *ся*: *умивати – умиватися.*

Перехідні дієслова означають дію

– спрямована на предмет і викликає в ньому зміни; *намалювати картину;*

– не викликає змін в предметі, на який вона спрямована: *вивчити віри;*

– виявляє процеси мислення, відчуття: *слухати дзвони.*

Неперехідні дієслова означають дію, або такий стан який не переходить на інший предмет: *вірити, жити.*

Завдання

Вправа 156. Прочитайте і спишіть словосполучення. Підкресліть у одному з них перехідне дієслово. Яка з відповідей є правильною?

1. *Говорить про походження.*
2. *Жила у місті Богуславі.*
3. *Довірів ключі.*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 157. Прочитайте словосполучення. Запишіть той рядок у якому всі дієслова неперехідні.

а) вітати ювіляра, купатися у морі, сісти до столу, іти лугом, знати з досвіду;

б) принести соломи, насипати борщу, надрукувати статтю, відкрити дужки, не підписати листа;

в) гримати у двері, вкриватися від повені, знесилитись від вітру, ходити лісом, працювати мовчки;

г) не відчувати болю, купити зошити, полетіти у прірву, готуватися до іспитів, читати монографію.

Вправа 158. Прочитайте словосполучення. Випишіть той рядок, у якому всі дієслова перехідні.

а) читати книгу, дякувати матері, думати про батька, шити голкою, працювати з батьком;

б) чекати сестру, зрозуміти мене, бігти з братом, зруйнувати фортецю, нарвати квітів;

в) оволодівати позицією, насипати борщу, прагнути миру, вимагати спокою, порівнятися з другом;

г) визволити місто, налити молока, любити маму, не шити сукні, рятувати людину.

Вправа 159. Визначте, яких відмінкових форм вимагають перехідні дієслова. Яке з наведених тлумачень є правильним?

а) знахідного, місцевого;

б) знахідного, родового;

в) знахідного, родового (зі значенням частини від цілого або при запереченні);

г) знахідного, давального.

Вправа 160. Прочитайте речення, випишіть те, у якому підкреслене дієслово є перехідним? Яка з наведених відповідей є правильною?

1. *Розтьохкався соловей на калиноньці (П. Грабовський).*
2. *Садів рум'яних цвіт обсипався духмяно (В. Сосюра).*
3. *Вдалині гуркотів грім. Хмари затягли обрій (К. Гордієнко).*

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Диктант

Заєць

Один чоловік побачив на базарі, що мисливець продає живого зайця. Він купив його тільки через те, щоб ніхто не зарізав. Приніс його додому, посадив на лавці. Зайчик труситься, пильно дивиться на чоловіка, ніби хоче сказати: "Не ріж! Відпусти мене!" Чоловік погладив тварину, поклав перед зайцем листочок капусти, моркву. А сам думає, які ж нові небезпеки чекають на зайчика, коли він відпустить його. І лисиці, і вовки, і ті ж мисливці, і пастки – що ж робити?

Але, добре подумавши, він вирішив, що на волі зайчику буде краще, хоч і небезпечно. Чоловік добре нагодував його, виніс у садок і відійшов набік. Зайчик, ніби не вірячи, спершу не рухався, а далі, вдячно подивившись на свого рятівника, скочив у кущі і зник.

(За Я. Щоголевім)

Контрольні запитання і завдання

1. Що означають перехідні дієслова?
2. Що означають неперехідні дієслова?
3. Вкажіть умови перехідності.
4. Запишіть п'ять перехідних і п'ять неперехідних слів.

7. Часи дієслова

В українській мові дієслово має три форми часу: *теперішній* – читаю; *майбутній* – прочитаю, буду читати; *минулий* – прочитав.

Час	Коли відбувається дія	На які питання відповідає	До якого виду належить і які форми має	Як змінюється	Приклади
Минулий	до моменту розповіді про неї	що зробив? що робив	доконаний недоконаний	число рід (в однині)	<i>спекли</i> <i>косил</i>
Теперішній	у момент розповіді, постійно	що роблять?	недоконаний	число особа	<i>печу</i> <i>косять</i>
Майбутній	після розповіді про неї	що зроблю? що робитиму? що буду робити?	доконаний недоконаний проста складена	число особа	<i>спечу</i> <i>скосять</i> <i>пектиму</i> <i>коситиму</i> <i>буду</i> <i>пекти</i> <i>буду</i> <i>косити</i>

Теперішній час

Дієслова теперішнього часу означають дію, що відбувається в момент мовлення: *сиджу, читаю, малюю*; або дію, що відбувається постійно: *крига тане*.

Дієслова теперішнього часу змінюються за особами і числами.

Особа	Число	
	Однина	Множина
1-ша	<i>живу, мрію, мовчу, стою</i>	<i>живемо, мріємо мовчимо, стоїмо</i>
2-га	<i>живеш, мрієш мовчиш, стоїш</i>	<i>живете, мрієте мовчите, стоїте</i>
3-тя	<i>живе, мріє мовчить, стоїть</i>	<i>живуть, мріють мовчать, стоять</i>

Минулий час

Минулий час означає дію, що відбувалася або відбулася до моменту мовлення і відповідають на питання *що робив?*

Наприклад: *ходив, сидів, сіяв*.

У минулому часі дієслова змінюються за родами (в однині): *писав - писала – писало* і числами - *писали*.

Дієслова минулого часу бувають доконаного і недоконаного виду: *припинив - припиняв*.

Дієслова минулого часу утворюються додаванням до основи інфінітива суфіксів

-в (у чоловічому роді): *сидіти - сидів*;

-л (у жіночому, середньому родах і у множині): *сидіти - сиділа, сиділо, сиділи*.

Також можуть утворювати дієслова минулий час без суфіксів (дієслова чоловічого роду): *нести - ніс*.

Число	Рід	Суфікси і закінчення	Приклади
Однина	Чоловічий Жіночий Середній	-в □, □ -л \overline{a} -л \overline{o}	<i>розповідав</i> □, <i>ріс</i> □ <i>розповідал</i> \overline{a} , <i>росл</i> \overline{a} <i>розповідал</i> \overline{o} , <i>росл</i> \overline{o}
Множина	–	-л $\overline{и}$	<i>розповідал</i> $\overline{и}$, <i>росл</i> $\overline{и}$

Майбутній час

Дієслова майбутнього часу означають дію, що відбудеться або буде відбуватися після моменту мовлення. Наприклад: *напишу, писатиму, буду писати.*

Майбутній час має три форми:

– просту форму доконаного виду (дієслова мають такі закінчення, як дієслова теперішнього часу): *пиду, нагадаю, продумаю*;

– просту форму недоконаного виду (ця форма твориться додаванням до неозначеної форми суфікса $\overline{м}$ та особових закінчень): *говорити-м-у, писати-м-у.*

Дієслова мають такі закінчення:

- в однині *-у (-ю-), -еш (-єш), -е (-є)*;
- у множині *-емо (-ємо), -ете (-єте), -уть (-ють)*.
- складену форму недоконаного виду (утворюється сполученням неозначеної форми і допоміжного слова бути): *буду говорити, будеш писати.*

У майбутньому часі дієслова змінюються за особами і числами. У складеній формі змінюється тільки допоміжне слово.

Майбутній час

Число Особа		Вид, форма		
		Доконалий Проста форма	Недоконалий	
			Проста форма	Складена форма
Одні- на	1-ша <i>вивезу</i> <i>посаджу</i>	<i>возитиму</i> <i>садитиму</i>	<i>буду возити</i> <i>буду садити</i>	
	2-га <i>вивезеш</i> <i>посадиш</i>	<i>возитимеш</i> <i>садитимеш</i>	<i>будеш возити</i> <i>будеш садити</i>	
	3-тя <i>вивезе</i> <i>посадить</i>	<i>возитиме</i> <i>садитиме</i>	<i>буде возити</i> <i>буде садити</i>	
Мно- жина	1-ша <i>вивеземо</i> <i>посадимо</i>	<i>возитимемо</i> <i>садитимемо</i>	<i>будемо возити</i> <i>будемо садити</i>	
	2-га <i>вивезете</i> <i>посадите</i>	<i>возитимете</i> <i>садитиме</i>	<i>будете возити</i> <i>будете садити</i>	
	3-тя <i>вивезуть</i> <i>посадять</i>	<i>возитимуть</i> <i>садитимуть</i>	<i>будуть возити</i> <i>будуть садити</i>	

Завдання

Вправа 161. Прочитайте рядки дієслів. Випишіть той рядок, у якому всі дієслова мають граматичне значення часу.

- а) *згорів би, затихає, вечоріло, посаджу, завіз;*
 б) *писатимуть, схаменувся, сміються, спостерігаємо, досліджувати;*
 в) *дякував, розумієш, думалося, будете радіти, згадуватиму;*
 г) *гукнув, крикну, шумить, допоможи, пришию.*

Вправа 162. Прочитайте і запишіть віршовані рядки. Підкресліть в них дієслова теперішнього часу.

*Де йшла сотня косарів –
вийшло п'ять богатирів.
Косять, в'яжуть заодно
і молотять на зерно.*

(Нар. творчість)

Вправа 163. Прочитайте. Визначте, скільки у наведеному реченні дієслів минулого часу?

*У кишені лежав тільки жолудь один,
З-під хатини, де виріс козак,
Де між тихих вишень і веселих калин
Дуб самотній тужив, неборак.*

(В. Бичко)

Вправа 164. Прочитайте і спишіть дієслова. Підкресліть ті з них, які мають форму майбутнього часу. Яка з наведених відповідей правильна?

*1. Поривались. 3. Вживатимуть. 5. Скликав би.
2. Клонить. 4. Буде знати. 6. Запросила б.*

Відповіді:

а) 1 і 2; б) 3 і 4; в) 5 і 6.

Диктант з граматичним завданням

Замініть дієслова минулого часу теперішнім або майбутнім. Поясніть, як змінився відтінок розповіді.

Прийшла зима. Земля, скована морозом, покрилася білим снігом. Високе небо замазалося зелено-бурими хмарами, припало до землі, наче нагнітило на неї. Один вітер гуляв поволі, гудів та ревів, мов тужив. Темно-зелені ліси позбулись свого пишного одягу. Співучі пташки одлетіли. Тільки чорний крук надувся, жалібно закрякав з високої могили серед пустельного поля. Мов поскаржився він і на голод, і на холод.

(За Панасом Мирним)

Цікаво знати

Уперше термін “час” був використаний у неопублікованій праці Т. Глинського “Грамматика малоруського язика” (1845). Там же і вжито поняття “теперішній час”, яке згодом

повторив Омелян Осипович Патрицький у праці “Граматика руска для ужитку в школах людових” (1880).

Майбутній час як мовознавчий термін сталого значення набув після видання “Українського правопису” (1928).

Поняття “минулий час” у мовознавчий вжиток запровадив Євген Костянтинівич Тимченко у праці “Українська граматика” (1907).

Контрольні запитання і завдання

1. Що виражає граматична категорія часу дієслова?
2. З’ясуйте основні значення форм теперішнього, минулого, майбутнього часу?
3. П’ять дієслів запишіть у теперішньому, минулому і майбутньому часі.

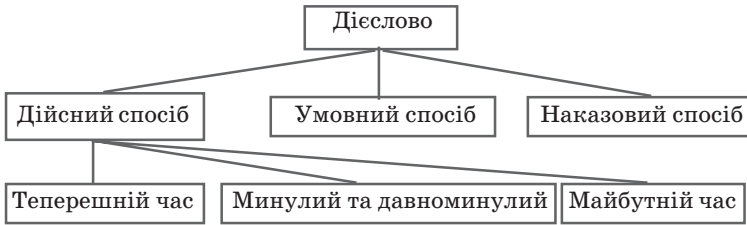
8. Способи дієслова

Способи дієслова

Дійсний спосіб виражає реальну дію, тобто дію, яка відбувалася, відбувається чи буде відбуватися. Дієслова дійсного способу змінюються за часами, числами та особами (в теперішньому і майбутньому часі) або родами (в минулому часі): *повідомив, говорить, складе*.

Умовний спосіб виражає можливість за певної умови або бажану дію. Дієслова умовного способу утворюються додаванням до форм минулого часу частки *би (б)* і змінюються за числами, а в однині – й за родами: *повідомив би, повідомила б, повідомило б, повідомили б*.

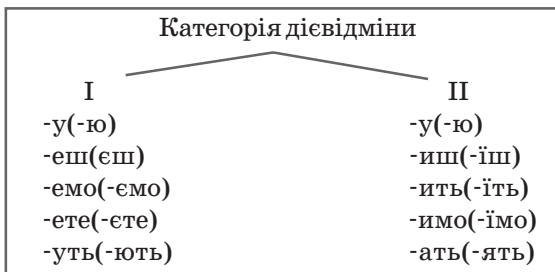
Наказовий спосіб виражає наказ, прохання, побажання, пораду, заклик до виконання дії. Дієслова наказового способу змінюються за числами й особами і мають в однині форму 2-ї, а в множині – 1-ї та 2-ї особи: *говори, говори́мо, говоріть*.

Дійсний спосіб

Минулий	Теперешній	Майбутній час		
		Проста форма доконаного виду	Проста форма недоконаного виду	Складена форма недоконаного виду
Чол.р. <i>ріс</i> жін. р. ... середн р. ...	1-ша ос. <i>росту</i>	Однина <i>виросту</i>	<i>ростиму</i>	<i>буду рости</i>
	2-га ос.
	3-тя ос.
<i>рости</i>	1-ша ос. <i>ростемо</i>	Множина <i>виростемо</i>	<i>ростимемо</i>	<i>будемо рости</i>
	2-га ос.
	3-тя ос.

Категорія часу –	Теперішній час
Категорія дієвідміни –	Дієвідміни (I;II)
Категорія виду –	–
Категорія особи –	Особові закінчення
Категорія роду –	–
Категорія числа –	однина і множина

Однина	
1 ос. іду	1 ос. бачу
2 ос. ідеш	2 ос. бачиш
3 ос. ідуть	3 ос. бачать
Множина	
1 ос. ідемо	1 ос. бачимо
2 ос. ідете	2 ос. бачите
3 ос. ідуть	3 ос. бачать

Дати, їсти, відповісти, бути	
1 ос. дам, їм, відповім	1 ос. дамо, їмо, відповімо
2 ос. даси, їси, відповіси	2 ос. дасте, їсте, відповісте
3 ос. дасть, їсть, відповідь	3 ос. дадуть, їдять, відповідать
бути -є (єсть, еси)	

Категорія часу –	Майбутній час
Категорія дієвідміни –	–
Категорія виду –	Вид доконаний і недоконаний
Категорія особи –	Особові закінчення дієслова бути
Категорія роду –	–
Категорія числа –	Однини і множини

Недоконий вид

1. Особові форми дієслова *бути* + інфінітив

Однина	Множина
1 ос. <i>буду малювати</i>	1 ос. <i>будемо малювати</i>
2 ос. <i>будеш малювати</i>	2 ос. <i>будете малювати</i>
3 ос. <i>буде малювати</i>	3 ос. <i>будуть малювати</i>

Однина	Множина
2. Інфінітив + яти	
1 ос. сидітиму	1 ос. сидітимемо
2 ос. сидітимеш	2 ос. сидітимете
3 ос. сидітиме	3 ос. сидітимуть

Доконалий вид

1. _____ + теп. ч. зроблю, зробиш, злітаю
2. _____ + теп. ч. гримну, ляжу, стукну

К.ч.	Минулий та давноминулий			
К. дв.				
К.в.	доконалий та недоконалий вид			
К.ос.				
К.р.	афікси роду (ж., ч., с.)			
к. числа	од. мн.			
	чол.р.	ж.р.	сер.р.	Давномин. час <i>брав був брала була брало було брали були</i>
	од. ↓ -в, ∅	↓ -ла,	↓ -ло	
	мн.	-ли		Дієс. мин.ч. + допом. слово <i>бути</i>
	<i>брав, ніс</i>			
	<i>брала, несла</i>			
	<i>брало, несло</i>			
	<i>брали, несли</i>			

Умовний спосіб виражає бажану дію, що може відбутися за певних умов, а не дію, що реально відбувається.

В умовному способі дієслова не пов'язані з поняттям часу, оскільки дія не пов'язана з реальністю. Умовний спосіб утворюється від форми дієслова минулого часу за допомогою умовної частки **би (б)**: *хотів би, бажала б, сталося б, прийшов би.*

Увага!

Дієслова умовного способу мають такі самі закінчення і суфікси, як і дієслова минулого часу дійсного способу.

Частка **би (б)** не завжди стоїть при дієслові.

Після приголосних вживається **-би**, після голосних — **-б**.

Умовний спосіб

К.ч.	Х
К.дв.	Х
К.в.	доконаний та недоконаний вид
К.ос.	особові закінч. III ос. одн. і мн.
К.р.	ч. ж. с.
К. числа	одн. та мн.
	1 ос. одн. + б: <i>співала б</i> ; 2 ос. одн. + би: <i>співав би</i> ; 3 ос. одн. <i>танцював би</i> <i>танцювала б</i> <i>танцювало б</i> 3 ос. мн. <i>танцювали б</i>

Наказовий спосіб виражає спонукання до дії, прохання або наказ її виконати. Наказовий спосіб теж має справу не з реальною дією, а з такою, що має відбутися: *напиши, прочитай, зроби*.

Різні відтінки, як то: наказ, прохання, заклик, передаються різними інтонаціями.

Форми наказового способу утворюються від основ теперішнього часу. Але форми наказового способу можуть утворюватися не для всіх осіб (в однині це тільки друга особа, в множині – перша і друга особи).

Творення форм наказового способу

Особа	Основа теперішнього (майбутнього часу)	Однина	Множина
1-ша	<i>везти - вез(уть)</i>	<i>хай сяду</i>	<i>вез-імо</i>
	<i>сісти - сяд(уть)</i>		<i>сядь-мо</i>
	<i>сідати - сіда(ють)</i>		<i>сідай-мо</i>
2-га	<i>вез(уть)</i>	<i>вез-и</i>	<i>вез-іть (-іте)</i>
	<i>сяд(уть)</i>	<i>сядь</i>	<i>сядь-те</i>
	<i>сіда(ють)</i>	<i>сідай</i>	<i>сідайте</i>
3-тя	<i>везти - везе, везуть</i>	<i>хай везе</i>	<i>хай везуть</i>

Зверніть увагу!

Форми першої особи однини та третьої особи однини і множини творяться описово – поєднанням дієслів теперішнього або майбутнього часу в цих особових формах із частками *хай, нехай*: *хай (нехай) гляну, хай (нехай) іде, хай (нехай) скажуть*

Дієслова у наказовому способі мають такі закінчення:

Особа	Однина	Множина
1 особа	-імо,	-мо
2 особа	-и, або чиста основа	-іть (-іте), -те
3 особа	(нехай)-е(є) (нехай) -ить (-іть)	-ать (ять), -уть (ють)

Наказовий спосіб

К.ч.

X

К.дв.

X

К.в.

доконаний та недоконаний вид

К.ос.	Ос. закін: 2 ос. одн., 1 ос. 2 ос. мн.
К.р.	X
К. числа	одн. і мн.
	<div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block;">2 ос. одн.: -и,</div> <i>ти – бери, неси, пробуй, сип, грай і т.д.</i>
	<div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block;">1 ос. мнж.:</div> -мо: <i>берімо, несімо, фарбуймо, сипмо, граймо</i>
	<div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block;">2 ос. мнж.:</div> -те: <i>беріть(е), фарбуйте, сипте, грайте</i>

Інфінітив
 Неозначена форма дієслова,
 на -ти: *фарбувати, сипати, грати*

Якщо треба передати наказ або прохання у третій особі, вживаються частки хай, нехай і форма третьої особи дійсного способу.

Наприклад: *нехай робить, нехай пише, хай читає, хай думає* тощо.

Дієслова одного способу можуть вживатися в значенні іншого

Н-Д: *А вона візьми та й спитай (спитала) про торішні обіцянки.*

Н-У: *Знай (знав би) ти про це вчора, ми б усе встигли.*

Д-Н: *Пішли (ходімо) додому!*

У-Н: *Лягли б ви (ляжте) спочити!*

Завдання

Вправа 165. З поданого поетичного тексту випишіть дієслова, визначте спосіб кожного дієслова. Поясніть особливості творення і правопису способових форм.

*Я не на те, слова, ховала вас
 і напоїла кров'ю свого серця,*

*щоб ви лилися, мов отрута млява,
і посідали душі, мов іржа.*

*Промінням ясним, хвилями буйними,
прудкими іскрами, летючими зірками,
палкими блискавицями, мечами
хотіла б я вас виховать, слова!
Щоб ви луну гірську будили, а не стогін,
щоб краяли, та не труїли серце,
щоб піснею були, а не квилінням.
Вражайте, ріжте, навіть убивайте,
не будьте тільки дощиком осіннім,
палайте чи паліть, та не в'яліть!*

(Леся Українка)

Вправа 166. Як змінюються дієслова умовного способу?
Оберіть правильну відповідь.

- а) за часами і родами;
- б) за числами і в однині за родами;
- в) за особами і числами;
- г) за особами, числами і родами.

Вправа 167. Як змінюються дієслова наказового способу?
Яка з відповідей правильна?

- а) за часами і числами;
- б) за числами і особами;
- в) за числами і родами;
- г) за часами, числами і особами.

Вправа 168. Прочитайте. Випишіть дієслова наказового способу і утворіть від них всі можливі особові форми наказового способу.

*...Піди до криниці,
Поки півні не співали,
Умийся водою.*

(Т. Шевченко)

Вправа 169. Прочитайте речення. У якому з них дієслово вжито у наказовому способі?

1. *А хатина ж у розквітлому городі, як у віночку ховається.*

2. *Їж пиріг з грибами, тримай язик за зубами (Нар. творчість).*

3. *Якби мені черевики, то пішла б я на музики (Нар. творчість).*

Вправа 170. Прочитайте речення. Випишіть з них дієслова дійсного та умовного способів.

Коли ми могли б повернутися в глибину віків і подивитися, що сіяли тоді люди, ми не побачили б багатьох культурних рослин. Не було б там ні кукурудзи, ні жита, ні картоплі, ні соняшнику. А пшеницю вирощували і збирали на нашій землі ще за три тисячоліття до нашої ери.

(А. Коваль)

Диктант

Як гарно на квітучому лузі раннього літа! Зачаровано вбираєш зором багатобарв'я кольорів: і ніжну зелень трав, і переливне буяння квіту, і казкові бризки сонця. У серці зринає спів красі рідної природи і... сум. Як зберегти оцю красу, нерідко отак ненароком і бездумно понищену?! Бо людині необхідний зв'язок із богинею-природою. Подивіться на чари буйноквіття, почувте волення трави і дерев. І все зробіть, щоб нащадкам усміхалася і ростила вічну духовність наша найпрекрасніша на світі земля. Щоб квітувала вона могуттям кольорів. Долучала до нашої неперевершеної пісні й до рідного мелодійного слова пахощі зела і високість неба. Долучала щедрість праці і ніжність серця.

(За І. Вихованцем)

Контрольні запитання і завдання

1. Розкажіть про способи дієслова. Наведіть приклади.
2. Які особові форми має наказовий спосіб дієслова?
3. Доберіть із художньої літератури приклади вживання одних способових форм у значенні інших або складіть самі (не менше 6 речень).

9. Дієвідмінювання

Дієвідмінюванням називається зміна дієслів за особами, числами і часами.

У дієслів визначають першу і другу дієвідміну в залежності від того, який звук знаходиться в особових закінченнях дієслів теперішнього часу.

В основному розрізняють I та II дієвідміни по закінченням 3-ої особи множини теперішнього часу.

Дієслова першої і другої дієвідміни

Перша дієвідміна	Друга дієвідміна
3-тя особа <i>-е (-є), -уть(-ють)</i> <i>киже, знає;</i> <i>кажуть, знають</i>	3-тя особа <i>-ить(-іть), -ать(-ять)</i> <i>біжить, клеїть;</i> <i>біжать, клеять</i>
Неозначена форма: однокладова основа: <i>мити, лити</i>	Неозначена форма:
суфікси, що не випадають <i>-ува-, -ну-, -і-, -а:</i> <i>літувати, сохнути,</i> <i>червоніти, читати</i>	суфікси, що випадають в особових формах, <i>-й-, -і(-ї).</i> <i>сидіти, гоїти</i> <i>-а-</i> після шиплячих та <i>[й]: лежати, стояти</i>
основа на приголосний: <i>пекти, нести</i>	
основа на <i>-оро-, -оло:</i> <i>бороти, полоти</i>	
Дієслова <i>хотіти, іржати</i> <i>ревіти</i>	Дієслова <i>спати, бігти</i> та ін.

Зміна дієслів

Осо- ба	Теперішній час		Майбутній час		Минулий час	
	одни- на	множи- на	однина	множи- на	однина	множи- на
1-ша	читаю	читаємо	читатиму	читати мемо	читав (-ла, -ло)	читали
2-га	читаєш читали	читаєте	читатимеш	читати мете	читав, читала, читало (-ла, -ло)	
3-тя	читає	читають	читатиме	читати- муть	читав (-ла, -ло)	читали

При відмінюванні дієслів недоконаного, виду у май-
бутньому часі не розрізняються закінчення I та II дієвідмін.

У минулому часі дієслова змінюються за родами: *писав, писала, писало; їв, їла, їло; хотів, хотіла, хотіло.*

Закінчення дієслів I та II дієвідміни

Особа	I дієвідміна		II дієвідміна	
Однина				
1 особа	-у,	-ю	-у	-ю
2 особа	-еш	-єш	-иш	-їш
3 особа	-е	-є	-ить	-їть
Множина				
1 особа	-емо	-ємо	-имо	-їмо
2 особа	-ете	-єте	-ите	-їте
3 особа	-уть	-ють	-ать	-ять

Зверніть увагу!

У 3-й особі однини дієслова з часткою **-ся** мають закінчен-
ня **-еть (-єть)**:

пиш[е] – пиш[еть]ся, ку[е] – ку[еть]ся.

Дієслова *бути, їсти, дати, доповісти* в теперішньому і
майбутньому часі мають відмінні від інших дієслів форми.

Наприклад:

Однина		Множина
1-ша	<i>їм, поїм, дам</i>	<i>їмо, поїмо, дамо</i>
2-га	<i>їси, поїси, даси</i>	<i>їсте, поїсте, дасте</i>
3-тя	<i>їсть, поїсть, дасть</i>	<i>їдять, поїдять, дадуть</i>

При творенні особових форм дієслів теперішнього і майбутнього простого часу доконаного виду в дієсловах першої відміни перед усіма особовими закінченнями відбувається чергування приголосних:

- [г], [з] – [ж]: *могти – можу, може; в'язати – в'яжу, в'яже;*
 [х], [с] – [ш]: *дихати – дихає, дише; писати – пишу, пише;*
 [к] – [ч]: *кликати – кличу, кличе* та ін.

У дієсловах другої дієвідміни під час утворення форм першої особи однини чергуються приголосні:

- [д] – [дж]: *водити – воджу;*
 [т] – [ч]: *світити – свічу;*
 [з] – [ж]: *лазити – лажу;*
 [с] – [ш]: *косити – кошу;*
 [ст] – [шч]: *мастити – мащу;*

губні [б], [п], [в], [м], [ф] – губний і [л'], і в третій особі множини:

- ловити – ловлю, ловлять;*
вабити – ваблю, ваблять.

Є	лише таку форму в усіх особах і числах теперішнього часу має дієслово БУТИ
Архаїчні (давні) форми:	<i>єсмь, єсьмо</i> (1-ї ос.) <i>єси, єсте</i> (2-ї ос.) <i>єсть, суть</i> (3-ї ос.)
вживаються у художній літературі зі стилістичною метою	

Чергування приголосних при дієвідмінюванні

г//ж <i>стерезти – стережу</i>	зд//ждж <i>їздити – їжджу</i>
х//ш <i>дихати – дишеш</i>	п//пл <i>топити – топлю</i>
с//ш <i>просити – прошу</i>	в//вл <i>ловити – ловлю</i>
т//ч <i>крутити – кручу</i>	б//бл <i>любити – люблю</i>
ст//щ <i>мостити – мощу</i>	ф//фл <i>графити – графлю</i>
к//ч <i>пекти – печу</i>	м//мл <i>ломити – ломлю</i> (але ламаю)

Група архаїчних дієслів, які зберегли давню систему відмінювання

Особа	Однина	Множина
1-ша	<i>їм дам доповім</i>	<i>їмо дамо доповімо</i>
2-га	<i>їси даси доповіси</i>	<i>їсте дасте доповісте</i>
3-тя	<i>їсть дасть доповість</i>	<i>їдять дадуть доповідять</i>

Дієслова на -вісти без префікса не вживаються.

У сучасній мові форми *доповідять, розповідять* вживаються рідко.

Частіше вживаються описові форми *дадуть відповідь, зроблять доповідь, розкажуть*.

Складовою частиною багатьох дієслів є частка *-ся (-сь)*, яка стоїть після закінчення.

У дієсловах на *-ться* вимовляється звук [ц':].

діждеться [дец':а], *одягнуться* [нуц':а].

У дієсловах на *-шся* вимовляється звук [с':]:

звешся [ес':а], *схилишся* [иес':а].

Буквосполучення *-ться* у дієсловах завжди пишеться з м'яким знаком.

Завдання

Вправа 171. Прочитайте дієслова. Які з них не належать до жодної з дієвідмін? Оберіть правильну відповідь.

1. Подарувати. 3. Дати. 5. Стукати.
2. Їсти. 4. Боротися. 6. Вітати.

Відповіді:

- а) 1 і 4; б) 2 і 3; в) 5 і 6.

Вправа 172. Прочитайте і спишіть речення. Яка з відповідей правильна? Підкресліть у ньому дієслова і відміни.
Якщо я вже тобі не раджу, то знаю, що кажу.

(П. Загребельний)

Відповіді:

- а) одне; б) два; в) п'ять.

Вправа 173. Прочитайте рядки дієслів. У якому рядку всі дієслова належать до II дієвідміни? Яка з відповідей правильна?

1. Водити, мовчати, летіти, палахкотіти.
2. Починати, тривати, запроваджувати, лізти.
3. Дошкуляти, звернутися, дозрівати, бежкетувати.

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 174. Прочитайте рядки дієслів. У якому рядку всі дієслова належать до I дієвідміни? Яка відповідь правильна?

1. Співати, супроводжувати, бити, рости.
2. Спати, бігти, радити, походити.
3. Робити, побачити, летіти, мовчати.

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Диктант

Сонце піднялося. Туман розходився по лісу, осідав на траву золотю росю. Повітря ставало прозорим. Поміж золотим морем сонячного світла темними плямами лежали тіні на землі. Роса на тих місцях, наче срібло, білила. Ставок унизу, мов скло, блищав.

У чистому ранковому повітрі тонув садок. Зверху лилася на нього золота сонячна хвиля. Знизу знімалася сиза тінь. Там, між гущавиною молодого гілля, серед нового листя, навперейми одна другій щецбетали пташки. Горлиці в кущах жалібно туркотіли. Зозулі, перелітаючи з деревини на деревину, мов найнялися кувати. Іволги завели таку белькотняву, наче лаялися і з серця не поспівали слів вимовляти. Одні бджоли сумно гули, перелітаючи з квітки на квітку.

(За Панасом Мирним)

Контрольні запитання і завдання

1. Що називається дієвідмінюванням?
2. Розкажіть про дієслова першої і другої відміни.
3. Прокоментуйте закінчення дієслів I та II дієвідміни
4. З'ясуйте особливості поділу дієслів на дієвідміни.

10. Безособові дієслова

Безособовими називають дієслова, що означають дію без відношення до дійової особи, дію як процес, що відбувається сама по собі, без чиеїсь участі.

Безособові дієслова виступають головним членом речення в односкладних реченнях з відсутнім підметом.

Безособові дієслова можуть бути різними за своїм значенням. Вони, наприклад, можуть означати:

- явища природи: *холоднішає, вечоріє, розвиднюється, морозить, пече* тощо;
- стихійні явища: *вигоріло, спалило, залило* тощо;
- фізичний стан людини та відчуття: *морозить, колотить, нудить, коле, пахне, тхне, болить*;

- психічні переживання або психічний стан людини: *хочеться, заманулось, спитьсья* тощо;
- буття, існування чи їх заперечення: *настало, минулося* тощо;
- випадковість явища по відношенню до особливостей людини: *везе, щастить, не везе* тощо.

Завдання

Вправа 175. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть безособове дієслово.

1. *Тихе світло заграло на верхах дубів (І. Нечуй-Левицький).*
2. *Небо палахкотить зорею (В. Сухомлинський).*
3. *Вже трохи розвиднілось (М. Коцюбинський).*

Вправа 176. Прочитайте визначення. Серед них оберіть те, яке визначає, які дієслова називаються безособовими.

- а) що означають явища природи або психічний стан чи переживання людини;
- б) що означають психічний стан людини, стихійні явища, незалежність їх від волі особи;
- в) при яких немає додатка;
- г) що означають дію саму по собі, яка не належить будь-якій особі.

Диктант

Вже давно сонце сіло. Небо нап'ялось темно-синім наметом, що по ньому розсипано безліч ясних зірочок, наче блискучих цвяшків. Зелені луки, польові лани, гори – все те закуталось в темряву ночі. Повний місяць викотився з-за

лугу. Одкидає від себе круглі плями білуватого світла. Ось одна з нього іскорка впала на темну річку. Закрутилася зверху по воді та й опустилася на саме дно. Мов навздогін за нею стрілою летить ясна смужка. Черкнулася об воду, заіскрила, заграла і зникла, наче втопилася в глибині. А трохи згодом з самого споду водяної темряви з'явився повновидий місяць, глянув, усміхаючись, на свого брата, що на небі. Безмірний стовп ясного світла поєднав їх. Захитавшись трохи по темному склу річки, він так і не сходив вже з її сонної хвилі.

(За Панасом Мирним)

Цікаво знати

Дієслівна категорія особи відома ще з 1845 року із згадуваної вже неопублікованої граматики Т. Глинського. Пізніше поняття особи використав Я. Головацький (1849).

Контрольне завдання

З'ясуйте семантичні й граматичні особливості безособових дієслів.

11. Способи творення дієслів

Дієслова творяться від дієслів, іменників, прикметників, деяких числівників, займенників префіксальним і суфіксальним, рідше префіксально-суфіксальним способами.

При творенні дієслів використовуються префікси *у-* (*в-*), *ви-*, *з-* (*с-*, *із-*, *зі-*), *об-*, *над-*, *під-*, *при-*, *про-*, *раз-*, *по-*, *за-* та ін.

Суфіксальним способом творяться дієслова за допомогою суфіксів *-й-, -і- (-ї-), -а- (-я-), -ува- (-юва-), -ну-*.

Творення дієслівних форм	
<p>основа інфінітива (відкинути суфікс <i>-ти</i> <i>писа-ти, лежа-ти, нес-ти,</i> <i>коло-ти, ми-ти</i>)</p> <p>1. Форми минулого часу : <i>хова-в, хова-л-а...</i></p> <p>2. Форми умовного способу: <i>хова-в би, хова-л-а б...</i></p> <p>3. Активні дієприкметники минулого часу: <i>хова-в, писа-в</i></p> <p>4. Пасивні дієприкметники минулого часу: <i>сказа-н-ий, знес-ен-ий</i></p> <p>5. Дієприслівники минулого часу: <i>торкну-вши, відда-вши</i></p>	<p>основа теперішнього часу (відкинути закінчення <i>-уть</i> (<i>-ють</i>). <i>-ать (-ять)</i> 3-ї ос. мн. теперішнього або майбутнього часу: <i>ри-ють, леж-ать, пиш-уть, сид-ять</i>)</p> <p>1. Форми теперішнього часу: <i>вед-у, хова-ю (ховай-у); вед-еш, хова-єш (ховай-еш)...</i></p> <p>2. Форми майбутнього часу (простого, від дієслів доконаного виду): <i>привед-у, привед-еш, схова-ю (сховай-у) схова-єш</i></p> <p>3. Форми наказового способу: <i>вед-и, ховай; вед-імо, ховай-мо... посивіл-ий, зрос-л-ий</i></p> <p>4. Активні дієприкметники теперішнього часу: <i>хова-юч-ий (ховай-у ч-ий), вед-уч-ий, сид-яч-ий</i></p> <p>5. Дієприслівники - теперішнього часу: <i>вед-учи, хова-ючи (ховай-учи)</i></p>

Завдання

Вправа 177. Прочитайте дієслова. У якому рядку допущено помилку в правописі особових закінчень дієслів?

- а) бачимось, говориш, сиплеш, дасиш, колються;
б) одужаєш, стеляться, стелишся, борються, стежиш;

- в) відпорюють, стругаєш, завадиш, збіжать, їси;
г) крають, іржуть, спізнишся, розіллєш, доповіси.

Вправа 178. Прочитайте дієслова. Визначите спосіб творення дієслів. Запишіть дієслова у три колонки, у першу – дієслова, утворені префіксальним способом; у другу колонку дієслова, утворені суфіксальним способом; у третю колонку – дієслова, утворені префіксально-суфіксальним способом.

Виписувати, з'їдати, зробити, заливати, вигадую, недо-читую, пропонувати, об'єдную, роз'яснюю, спостерігати, віднайти, кидати, кінчати, закінчити, в'язати.

Диктант

Вишневі гостини

Вишенька приймала гостей. Рій бджілок з білих чашечок пив солодкий напій. Жовтокрилі метелики кружляли в таночку. Вишенька махала їм білими руками, на крильця сипала золотий пилок.

Джміль на гостину спізнився і дуже розсердився. Штовхав бджілок, густим басом лякав метеликів і в кожну чашечку пхав свою волохату голову.

На світанку налетів вітер. Вишенька його не запрошувала, але він прилетів непроханий. Зірвав з красуні біле вбрання й поніс на запилені дороги.

Вранці рій бджіл обминув вишеньку. Джміль полетів на жовтий цвіт кульбаби і посварився там з осами. Метелики гостювали у яблульки.

Але вишенька не залишилася сама. У садок прийшло сонце. Воно висушило сльози, обігріло, обцілювало кожну гілочку. І вишенька зацвіла знову.

(За Р. Пелехом)

Контрольне запитання

Які особливості творення дієслів?

Дієприкметник

Література

1. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія* /За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 408–419.

2. *Гнатюк Г. М.* Дієприкметник в українській літературній мові. – К. : Наук. думка, 1982. – 238 с.

1. Дієприкметник

Дієприкметник — це особлива форма дієслова, яка поєднує в собі ознаки дієслова і прикметника, має ознаку предмета за дією, яку предмет виконує або яка на нього спрямована, і відповідає на питання: *який? яка? яке? які?*

Наприклад: *співаючий, написаний, стомлений.*

Прикметникові ознаки дієприкметників:

- відносяться до іменника: *пахнучий хліб*;
- відмінюються за родами, числами і відмінками;
- відповідають на питання *який? яка? яке? які?*
- мають прикметникові закінчення;
- відмінюються як прикметники твердої групи;
- мають синтаксичну функцію прикметників – означення, присудок.

Дієслівні ознаки дієприкметників:

- називають дію: *вимитий* – *вимити*;
- мають дієслівний вид:
 - доконаний – *прочитана книга*;
 - недоконаний – *читана книга*;
- мають активний чи пасивний стан:
 - активний (від неперехідних дієслів):
лежачий камінь – *лежати* (неперехідне дієслово);
 - пасивний (від перехідних дієслів) — *спиляне дерево*
(*спиляти* – перехідне дієслово);
- мають час:
 - теперішній: *чорніючий*;
 - минулий: *почорнілий*.
- можуть мати залежні слова (іменник, займенник, прислівник): *працюючий на фабриці*.

Завдання

Вправа 179. Прочитайте. Які з наведених слів є дієприкметниками? Яка з відповідей є правильною?

1. *Гірський*
2. *Усміхнений*
3. *Лінивий*
4. *Вечірній*
5. *Вмитий*
6. *Домашній*

Відповіді:

- а) 1 і 3; б) 2 і 5; в) 4 і 6.

Вправа 180. Прочитайте речення. У якому з них виділене слово є дієприкметником?

1. *Тільки сир відкладений добрий.*
2. *У закритий рот муха не залетить.*
3. *Лежачий плуг ржавіє, ледача людина хворіє.*
(Нар. творчість)

Вправа 181. Записати наведені дієприкметники у дві колонки. В одній активні дієприкметники, а в другій – пасивні.

Зникаючий, неоцінений, почутий, підвищений, обгорілий, жеврїючий, витрачений, злинялий.

Диктант

Дієприкметник немовби “позичив” дещо від дієслова і дещо від прикметника. Він спирається на дві частини мови. Наприклад, у приказці “під лежачий камінь вода не тече” дієприкметник “лежачий” має такі дієслівні ознаки: значення дії, теперішній час, недоконаний вид, активний стан. Прикметникові ознаки: відмінок, рід, число.

Звичайно, дієприкметники утворюються тільки від дієслів. Але не менш сильні також їх прикметникові особливості: позначення ознаки предмета, наявність морфологічного роду, числа та відмінка, синтаксична функція – означення. Напевно, не потрібно надавати перевагу ні дієслівним, ні прикметниковим характеристикам дієприкметника. Логічніше було б виділити дієприкметник як окрему частину мови, яка поєднує в собі дієслівні і прикметникові ознаки.

(За Ю. Вихованцем)

Контрольні запитання і завдання

1. З’ясуйте місце дієприкметника в системі частин мови.
2. Розкрийте подвійну природу дієприкметника.
3. Запишіть три речення з дієприкметниками.

2. Дієприкметниковий зворот

Дієприкметниковий зворот – це дієприкметник із залежними від нього словами. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, то він виділяється на письмі комами. У реченні дієприкметниковий зворот має функцію означення.

Наприклад: *Садочки, залиті місячним сяйвом, спускалися до річки.*

(І. Нечуй-Левицький)

Завдання

Вправа 182. Прочитайте речення, у якому з них правильно виділені дієприкметникові звороти?

1. *Степ і степ, а над ним неосяжний простір неба, сповнений жайворонкового співу (А. Шиян).*

2. *Попереду всіх мчав розпалений боєм Богдан Хмельницький (В. Кулаковський).*

3. *Через яблуні та вишні блищала ясно-зелена трава, як килим, розстелений на крутих горах (І. Нечуй-Левицький).*

Вправа 183. З наведених слів складіть просте речення з дієприкметниковим зворотом після пояснюваного слова.

Калини, на, постать, з-поміж, лісу, визирала, одягненого, у, парубка, кущів, окраїні, вишиту, сорочку.

Вправа 184. Запишіть речення, вставляючи з дужок звороти?

З гори видно темно-зелену долину, і гори, і луки. (Огорнена горами, покритий лісом, порізані синьою річкою).

Диктант

Серед моря стоїть турецька галера, ніби скеля стримить у темряві. Кругом галери козацькі чайки. На човнах сидять рядками козаки з довгими вусами, загорілі, з дужими плечима. На галері ряди невільників-козаків, прикованих до ключин. Між ними турки стоять в пишних уборах. Все стоїть і не ворухиться.

*Слава не поляже,
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі;*

*Чия правда, чия кривда
І чії ми діти!*

Цілий хор дужими голосами підхопив пісню. І картина ніби ожила. Човни рушили до галери. Козаки заворушились. От вони вже на галері. Блискають шаблі, миготять криві турецькі ятагани, ніби блискавка миготить по галері. Впали турки. Розковані вже невільники. “Наша дума, наша пісня не вмре, не загине!” – гукають козаки. Їх очі блищать.

А урочиста пісня ллється, переливається. Чути силу України в тих дужих мотивах, силу велику, незламну.

(За І. Нечуєм-Левицьким)

Контрольне запитання

1. Що називається дієприкметниковим зворотом?
Наведіть приклади.

3. Відмінювання дієприкметників

Дієприкметники, як і прикметники, відмінюються за родами (в однині), числами і відмінками. Вони мають такі самі закінчення, як і прикметники твердої групи. Щоб визначити відмінкове закінчення дієприкметника, треба визначити рід, число і відмінок іменника, від якого залежить дієприкметник.

Відмінювання дієприкметників

Однина		Множина
Чоловічий і середній рід	Жіночий рід	
Н. <i>навантажений</i> , <i>навантажене</i>	<i>навантажена</i>	<i>навантажені</i>

Р. <i>навантаженого</i>	<i>навантаженої</i>	<i>навантажених</i>
Д. <i>навантаженому</i>	<i>навантаженій</i>	<i>навантаженням</i>
З. <i>навантажений, навантаженого, навантажене</i>	<i>навантажену</i>	<i>навантажені</i>
О. <i>навантаженням</i>	<i>навантаженняю</i>	<i>навантаженнями</i>
М. (на) <i>навантаженому, навантаженням</i>	(на) <i>навантаженій</i>	(на) <i>навантажених</i>

У відмінкових закінченнях дієприкметників чоловічого і середнього роду та множини *і* вимовляється як [й], і пишеться буква *и*. Буква *і* пишеться в одній з форм місцевого відмінка однини дієприкметників чоловічого роду в давальному і місцевому відмінках жіночого роду та в називному відмінку множини.

Завдання

Впр. 185. Запишіть закінчення дієприкметників чоловічого, середнього та жіночого родів у вказаному відмінку.

Чоловічий рід Середній рід Жіночий рід
Давальний
відмінок

Впр. 186. Поставте дієприкметники у родовому, орудному відмінку однини і множини. Утворені дієприкметники запишіть.

Пожовтіле, накреслений, застосований, спітніле, витісняючий, сидячий, посаджена.

Диктант

Сонце грає промінням. Марєво дрижить над городами,, над вербами. Соняшники сяють, наче пучки сонячного проміння, густо розкидані по зеленому морі. І над тим зеленим морем синє- синє, чисте небо, неначе напнутий намет з тонкого синього шовку. В траві, в коноплях, на левадах тріщать коники. Соловейки в вербах аж ляцять. Бджоли гудуть в пасіках, на соняшниках, на квітках.

Нижче од ставка річка розійшлася на дві течії. Між ними розлігся довгий острів. Кругом острова скрізь густі верби, неначе хто оповив його зеленим густим вінком.

В леваді над річкою розрісся густий садок, як ліс. Старі яблуні, сливи, вишні та черешні вибігли над саму Роставицю. Спинились над берегом, змішались до купи з високими вербами, неначе намагались заглянути крізь верби в швидку воду прозорої річки.

(За І. Нечуєм-Левіцьким)

Контрольне запитання

Розкажіть все, що ви знаєте про відмінювання дієприкметників.

4. Активні і пасивні дієприкметники

Дієприкметники бувають активні й пасивні.

Активні дієприкметники мають ознаки того предмета, який сам щось робить або робив: *атакуючі бійці* (*бійці атакують*), виступають у формах теперішнього і минулого часів.

Пасивні дієприкметники мають ознаки того предмета, з яким щось роблять або робили: *прочитаний вірш*. Пасивні дієприкметники завжди мають ознаку минулого часу.

Завдання

Вправа 187. Випишіть з наведених слів спочатку дієприкметники активного стану, а потім – пасивного.

*Зелений, зеленіючий, позеленілий, зеленіти, зелень;
руйнувати, руйнівний, руйницький, руїна;
завірити, вірний, завірений, вірність;
молодий, моложавий, омолоджений, омолоділий.*

Вправа 188. Прочитайте. У якому рядку є активні дієприкметники? Яка з наведених відповідей правильна?

- 1. Лежачий, сплячий, замерзлий, змарнілий.*
- 2. Напосний, загорнений, надуманий, привезений.*
- 3. Покинутий, вкритий, перешитий, змитий.*

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Диктант

Квіти всі гарні. Нема переваги одної над другою. Кожна квітка має свій вигляд, фарбу, запах, душу...

Сміється калина сонячними світанками, зодягнена у цвіття біле. Неначе живі метелики, тремтить воно від весняного леготу. А в спеці літа красується вона червоними кетягами.

Квіти говорять без слів, і мова їх проста, коротка. Тішаються. Дякують Богові за дар роси та сонця. Говорять ніжними пелюстками, всміхаються блідими відтінками, посилають у дарунок солодкі, мрійливі пахоці своїх келихів. Однаково та різно чарують нас.

У кожній з них своя мова. Дрібна фіалка ховається поміж

зелене листя та згущує на землі всю небесну блакить. Червоні маки палають у житі й нагадують, що літній жар носить у собі бурю. Гордовита конвалія загортається у своє листя, щоб сховати там чарівний свій солодкий запах.

Всі вони живуть окремим, тихим і мовчазним своїм життям.

(За У. Кравченком)

Контрольні запитання і завдання

Випишіть з тексту дієприкметники, визначте їх стан. Останнє речення перебудуйте так, щоб дієприкметниковий зворот треба було виділити комами.

Килина була прегарна сімнадцятилітня дівчина-красуня. Високий стрункий її стан обіймала тісно ткана опинка, підперезана широким поясом. Поверх узорчатої, білої, мов сніг, білої сорочки висіло на шиї багате намисто з буришину, срібних талярів та золотих дукатів. На чолі над рівними, мов шнуручки, бровами звисали у золоті бляшки оправлені перли.

(Ю. Опільський)

5. Творення дієприкметників

Активні дієприкметники утворюються від перехідних і неперехідних дієслів.

Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від дієслів теперішнього часу за допомогою суфіксів **-уч (ий)**, **-юч (ий)**, **-ач (ий)**, **-яч (ий)**, **-л (ий)**.

До дієслівної основи дієслів **I дієвідміни** теперішнього часу додаються суфікси **-уч (ий)**, **-юч (ий)**: **-уть = -уч (ий)**: *ідутъ – ідучий*, **-ють = -юч (ий)**: *бажають – бажачий*.

До дієслівної основи дієслів **II дієвідміни** теперішнього часу додаються суфікси **-ач (ий), -яч (ий): -ать = -ач (ий): лежать – лежачий, -ять = -яч (ий): сидять – сидячий.**

Активні дієприкметники минулого часу утворюються від інфінітивної основи неперехідних дієслів доконаного виду з префіксами за допомогою суфікса **-л (ий): позеленіти – позеленілий, змерзнути – змерзлий.**

Якщо у неозначеній формі дієслова є суфікс **-ну-**, то він замінюється на суфікс **-л (ий): зів'янути – зів'ялий.**

Пасивні дієприкметники утворюються від основ інфінітива перехідних дієслів і передаються формами минулого часу доконаного і недоконаного виду.

Пасивні дієприкметники минулого часу утворюються за допомогою суфіксів:

-и (ий) – від інфінітивних дієслівних основ на **-а(-я-): бажати – бажаний; діяти – діяний; купати – купаний; віяти – віяний;**

-ен (ий), -єн (ий) – від інфінітивних дієслівних основ на приголосний та з основами на **-и, -і- (-ї-): привезти – привезений; повідомити – повідомлений; напоїти – напоєний;**

-т (ий) – від односкладових дієслівних основ на: **-ї (-і) – бити – битий; нагріти – нагрітий; -а (-я) – прати – пратий; взяти – взятий; -у – взути – взутий; -ер- – подерти – подертий.**

Увага!

У суфіксах дієприкметників пишеться одна літера **н:** показаний, сіяний, відгаданий, прочитаний, овіяний.

У творенні пасивних дієприкметників за допомогою суфікса **-н-** суфікси основи **-и-, -і-** змінюються на **-е- (-є):** бачити – бачений, напоїти – напоєний.

Завдання

Вправа 189. Випишіть дієслова, від яких можна утворити дієприкметники активного стану. Утворені активні дієприкметники, запишіть.

Марніти, згоріти, молодіти, приїхати, умовити, старіти, тремтіти, підняти.

Вправа 190. Випишіть дієслова, від яких можна утворити пасивні дієприкметники. Утворені дієприкметники пасивного стану, запишіть.

Виховати, зеленіти, порадіти, розвинути, загоїти, біліти, перекласти, пороти.

Вправа 191. Запишіть суфікси, за допомогою яких створюються активні й пасивні дієприкметники.

Активні

Пасивні

Вправа 192. Які з наведених слів є дієприкметниками активного стану минулого часу? Яка з відповідей правильна?

1. Розколотий. 2. Прикрашений. 3. Крокуючий.
4. Копаючий. 5. Змарнілий. 6. Перегорілий.

Відповіді:

- а) 1 і 2; б) 3 і 4; в) 5 і 6.

Диктант

Хата наша, батьківська й дідівська, старовинна, плетеним бовдуром і без віконниць, стояла над шляхом, що веде з Полтави до Гадяча. Стояла при самій греблі вся у вербах, берестах, жовтій акації та бузині. Одразу ж з глухою стіною, мало не від призьби й до самої річки, лежав родючий низовий сінокіс. Трава на ньому виганяла ледь не по очкур косареві. По весні, коли розливалася повінь, каламутні груньські води підступали аж до хати.

Хата була простора, як загін. Стояли в ній жовта нефарбована лава, стіл, високий чорний комод, побитий шашелем, і дерев'яне ліжко душ на чотири. Під ним ішов димохід від грубки. Взимку її топили на ніч, щоб спати було тепліше. Крім великої хати, були ще хатка й комора.

(За Гр. Тютюнником)

Контрольні завдання

Розкажіть про творення дієприкметників в українській мові.

6. *Н* у дієприкметниках та *НН* у прикметниках дієприкметникового походження

В українській мові дієприкметники можуть втрачати дієслівні ознаки і переходити у прикметники, називаючи постійні ознаки предмета, наприклад: *квашена* капуста, *спілий* кавун, *парене* молоко.

Як розрізнати дієприкметники і прикметники

Дієприкметники	Прикметники
1. Дієприкметники називають ознаку, зумовлену дією, їх можна замінити дієсловом, при них бувають залежні слова:	1. Прикметник не можна замінити дієсловом: <i>мочене яблуко</i> <i>намочена мамою білизна (намочити)</i>

<p>2. У дієприкметниках наголос здебільшого на корені: <i>пéчений</i> (ий). Прикметники дієприкметникового походження з префіксом <i>не</i>-та з наголошеним суфіксом <i>-енн</i>-, <i>-анн</i>- пишуться з двома <i>н</i>, вказують на можливість чи неможливість дії, а також найвищий ступінь ознаки:</p> <p>3. Дієприкметники мають ненаголошені суфікси <i>-ен</i>-, <i>(-ен-)</i>: <i>пéчений</i>, <i>напéбний</i></p>	<p>2. У прикметниках наголос здебільшого падає на суфікс: <i>печéний</i>, <i>свячéний</i></p> <p><i>невблагáнный</i>, <i>нездолáнный</i>, <i>невпізнáнный</i>, <i>смирєнный</i>, <i>здоровєнный</i></p> <p>3. Прикметники мають наголошені суфікси <i>-енн</i> (ий): <i>письмéнный</i>, <i>бездоганний</i></p>
---	---

У прикметники переходять дієприкметники, вжиті в переносному значенні: *зібрані думки*.

Дієприкметники можуть переходити в іменники – позначати особи або предмети, набуваючи граматичних ознак, властивих іменникам (у реченні перебувають у ролі підмета або додатка, мають рід), наприклад: *лежачого (кого?) не б'ють*.

Завдання

Вправа 193. Прочитайте і запишіть слова. Які з них треба писати з одним *н*, а які з двома *-н*? Визначте, до якої частини мови належить кожне слово.

1. Нескінченний. 2. Невблаганний. 3. Несказаний.
4. Незрівняний 5. Незлічений. 6. Нездіснений.

Вправа 194. Прочитайте та запишіть дієприкметники та прикметники дієприкметникового походження. Поясніть вживання **-н** та **-нн**. Поставте наголос.

Прочитаний, оновлений, зроблений, насипаний, бездоганний, неоцінений, нездоланий, незлічений, неоцінений, нездоланий, незлічений, благословений.

Диктант

Дмитро Вишневецький

Оспіваний українським народом невмирущий Байда – історична постать. Це козацьке прізвисько князя Дмитра Вишневецького. Ім'я Дмитра Вишневецького вперше згадується в документах 1550 року.

А 1564 року Дмитро Вишневецький востаннє виступив проти Оттоманської імперії. З армією в чотири тисячі чоловік він зайшов до Молдавії, де якраз точилися міжусобні чвари. Але тут його захопили в полон і відправили до Стамбула на страту.

Козацького ватажка скинули з фортечного муру в Галаті на крюк. Він провисів на ньому три дні, доки турки, обурені прокльонами, спрямованими проти мусульманської віри, застрелили його з луків. Багато істориків, зокрема Микола Костомаров та Дмитро Яворницький, погоджуються з такою версією. Вони вважають, що розповідь про загибель Вишневецького лягла в основу славетної народної української пісні про “Байдю-козака”.

(За М. Шудрею)

Контрольні запитання і завдання

1. Як можна відрізнити дієприкметник від прикметника дієприкметникового походження?

Відповідь проілюструйте прикладами.

2. Випишіть спочатку дієприкметники, а потім – прикметники. Вставте, де необхідно, ще одне *-н-*,

Невблаган.ий, поранен.ий, струн.ий, пташин.ий, обговорен.ий, неказан.ий, незрівнян.ий, виплекан.ий.

7. НЕ з дієприкметниками

НЕ пишеться з дієприкметниками разом:

1. Коли при дієприкметнику немає пояснюючого слова:
Синьо-рожева хмарка вгорі пливла самотньо над немірним степом (Ю. Яновський).

2. Коли дієприкметник без *не* не вживається: *Нечувана радість прийшла на їх землю (Ю. Яновський).*

НЕ пишеться з дієприкметниками окремо:

1. Коли при дієприкметнику є пояснюче слово.

*Мені поля задумливо шептали
свої ніким не співані пісні (В. Симоненко).*

2. Коли заперечення підсилюється протиставленням:

*Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет нещасний,
Тільки мав талант до віршів,
Не позичений, а власний (Леся Українка).*

3. Коли дієприкметник виступає присудком.

*Толока не орана, вівці не лічені, пастух рогатий (Нар.
творчість).*

Завдання

Вправа 195. Прочитайте і спишіть речення. Поясніть правопис *не* з дієприкметниками.

1. *На лугах ще трава не кошена, у полях красуються жита (П. Воронько).* 2. *Лише мох вкриває оте віковічне, ніким не займане каміння (А. Шиян).* 3. *Мав поет талант до віршів не позичений, а власний (Леся Українка).* 4. *Якщо бажаєш стати заможним, у праці будь непереможним (Нар. творчість).* 5. *У льотчиків серце несхитне й тверде (М. Бажан).*

Вправа 196. Прочитайте і спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть речення, у якому *не* з дієприкметниками треба писати разом?

1. *Надворі був сонячний день, сповнений (не)вгамовного пташиного щебетання і гудіння бджіл (О. Донченко).* 2. *Ніким (не)сходжені нас ждуть путі (Ю. Ющенко).* 3. *Кличуть в путь планети ще (не)знані (В. Сосюра).*

Вправа 197. Прочитайте і спишіть речення. У якому з них частка *не* з дієприкметником написана неправильно? Виправте помилку.

1. *Дівка заплетена, а хата не метена.*
2. *Молов батько невіяне жито, пекла мати несіяний хліб.*
3. *Не об'їждженого коня в дорогу не бери.*

Вправа 198. Прочитайте словосполучення. Випишіть з них ті, у яких дієприкметники з часткою треба писати разом.

(Не)створений роман, (не)визначений дослідником час, ці квіти (не)политі, поле (не)зоране трактором, (не)сказане слово.

Вправа 199. Прочитайте словосполучення. Доповніть кожний рядок одним прикладом, щоб **не** з дієприкметником писалося окремо.

Не сплетений матір'ю, ніким не скошена,....

Квіти не політі, поле не зоране,....

Не в'язаний, а пошитий; не заплаканий, а заспаний;...

Вправа 200. Прочитайте текст. Випишіть з нього спочатку активні дієприкметники, а потім – пасивні. Дієприкметник з часткою **не** випишіть разом із залежними словами. У дужках пояснити, чому він написаний з **не** окремо.

З-за дверей визирнуло сухе, ніби обтягнуте шкірою лице, на якому виділялися тернини жвавих і гарячих очей... На плечі його був накинута вицвілий, дбало випраний кафтан ... З різких рухів брів і посмикування щік Лаврентій упізнав колишнього молодика, баченого у Львові, звісно, постарілого, прив'ялого, зате не приборканого життєвими завірюхами.

(За Г. Книшем)

Диктант

Класична українська література, починаючи від Шевченка чи навіть ще й від Котляревського, показала нам приклад того, як треба ставитись до народної мови, цього ясного і справді цілющого для художника джерела. Гоголь, захоплено відкриваючи красу фольклору, колись висловив думку, що саме народні пісні, може, навіть більше, ніж праці історико-документальні, розповідають нам про справжню, не поверхову історію народу, розвиток його моралі, психології, глибинні процеси духовного життя.

Це ж можна сказати й про творчість народу в царині мови, у довготривалій розбудові тієї найскладнішої сфери, яка, мовби володіючи безліччю живих нервових закінчень,

не перестав дивувати нас своєю чутливістю, незрівнянною здатністю вловлювати весь гомін світу.

Коли йдеться про майстерність письменника, про його професійну підготовленість до нелегкої й відповідальної творчої праці, коли хочемо визначити справжність таланту, що йде в літературу, то неодмінною ознакою тут буде, мабуть, саме це: вміння душею сприймати й відчувати народне слово, його інтонаційні відтінки, всю його багатогранність, розмаїття, красу, часом глибоко приховану. Бо ж і у тім-то й місія майстра, щоб цю красу видобути, викресати зі слова навіть найбуденнішого, створивши йому відповідне сусідство, надавши слову таке місце у творі, де б воно само оновилося, набуло свіжості, сяйнуло, розквітло!

Не було випадку, щоб видатний твір літератури був написаний сірою мовою, щоб вдалось його вибудувати словами зужитими, знебарвленими до пересічності, до нудної стерпості п'ятака. Ставитись до мови творчо, сміливо, але й з безмежною відповідальністю – це чудово вміла робити наша класична література.

(О. Гончар)

Контрольне запитання і завдання

Розкажіть, коли **не** пишеться з дієприкметниками разом, а коли – окремо. Відповідь проілюструйте прикладами.

8. Безособові форми на **-НО**, **-ТО**

В українській мові досить поширені невідмінювані дієслівні форми на **-но**, **-то**:

*Хай буде все небачене **побачено**.*

*Хай буде все пробачене **пробачено**.*

*Хай буде вік **прожито** як належить.*

(Л. Костенко)

Дієслівні форми на **-но, -то**:

- називають дію або стан, незалежно від особи;
- підкреслюють результат дії, а не саму дію;
- *утворюються від пасивних дієприкметників минулого часу на -ний, -тий, перевірений – перевірено, закритий – закрито*;
- не змінюються;
- можуть мати іменник, який у реченні є прямим додатком;
- у реченнях з формами на **-но, -то** підмета не буває, тому що ці форми на особу не вказують;
- вживаються у значенні присудка самостійно або зі словами *було, буде*.

Завдання

Вправа 201. Прочитайте дієслова. Випишіть з них ті, від яких можна утворити безособові форми на **-но, -то**. Запишіть через риску.

Сказати, збити, кликати, бродити, губити, написати, затвердити, вчитися, вірити.

Вправа 202. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть ті, у яких вжито безособові форми на **-но, -то**?

1. *І здавалось – життя задрімало, завмерло, заблукало в безмежжі неміряних нив (В. Симоненко).*

2. *Хай буде все небачене побачено. Хай буде все пробачене пробачено. Хай буде вік прожито, як належить (Л. Костенко).*

3. *В степових колодязях помітно меншало води (О. Гончар).*

Вправа 203. Прочитайте дієслова. Утворіть від них пасивні дієприкметники, а від дієприкметників – предикативні

форми на *-но, -то*. Дієслова і утворені форми запишіть. Зі словами на *-но, -то* складіть п'ять речень (усно, на вибір).

Зорати, відправити, убити, наказати, скосити, спекти, визнати, принести, побилити, наварити, покращити.

Диктант

Літо на Васильківщині

Які пишні левади та городи у Васильківщині з початку літа! І по долині над довгим ставом, і по обидва береги річки Роставиці – скрізь розляглися левади та городи, неначе зелене море. Роставиця звивається та шумить між зеленими вербами, а потім ховається між двома зеленими вербовими стінами.

Сукупні левади та городи, не перегорожені тинами, ледве-ледве піднімаються вгору й зеленіють попід садками. Яка пишна та буйна зелень скопилась на тих городах! Там темніють довгі смуги картоплі, обсіпані білим цвітом, неначе потрушені сніжинками. Там виблискують червоно-зелені буряки, а поряд зеленіють смуги попелястого, дрібчастого маку. Нанизу, попід вербами, мріють темно-зелені смуги кучерявих конопель, а подекуди на левадах сизіють жита. І на це зелене, бадиллясте, соковите та блискуче море неначе зверху впав дощ з жовтих соняшників.

(За І. Нечуєм-Левицьким)

Контрольне запитання

Чому безособові форми на *-но, -то* мовознавці виділяють окремо, а не відносять їх до безособових дієслів?

Відповідь проілюструйте прикладами.

Дієприслівник

Література:

1. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія* / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 419–423.
2. *Сасинович Є. С.* Дієприслівники в сучасній українській мові. – К. : Рад. шк., 1963.
3. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. – К. : Вища шк., 1972. – С. 368–370.
4. *Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І.* Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. – К. : Вища шк., 1989. – С. 153–156.
5. *Сучасна українська літературна мова* / За ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 287–288.
6. *Леонова М. В.* Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К. : Вища шк., 1983. – С. 239–241.

1. Дієприслівник

Дієприслівником називається незмінювана форма дієслова, яка означає додаткову дію, що супроводить головну, і відповідає на питання: *що роблячи? що зробивши?*

Наприклад: *Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло.*

(М. Коцюбинський)

Діє + прислівник поєднує ознаки	
дієслова	прислівника
вид – доконаний: <i>допомігши, замріявшись –</i> недоконаний: <i>бачачи, затишаючи</i> перехідність неперехідність <i>піднімаючий співаючи</i> (кого? що?)	незмінний: <i>відкидаючи,</i> <i>переповівши</i> У реченні є обставинами: <i>не</i> <i>спитавши броду не</i> <i>лізь у воду</i> (<i>не спитавши</i> <i>броду – обставина</i>) (<i>Нар. творчість</i>)
час теперішній або минулий <i>знаючи знавши</i> зберігає зворотне значення дієслова <i>зібратися – зібравшись</i> може мати залежні слова: <i>підготувати відповідь –</i> <i>підготувавши відповідь</i>	

Окремі дієприслівники можуть переходити в прислівники, коли вони втрачають у реченні здатність керувати залежними словами: *Раділи люди встаючи* (прислівник).

(Т. Шевченко)

У реченні дієприслівник є обставиною, пояснює присудок і відповідає на питання: *як? коли? чому? за якої умови?*

Завдання

Вправа 204. Прочитайте і спишіть віршовані рядки. Підкресліть в них дієприслівники і проаналізуйте їх.

*І. Вони, рятуючи від пастки та наруги,
На шлях Прекрасного скеровують мене.
Смерть прославляючи, горить їх волоконце,
А ви ж співаєте Пробудження душі.*
(Д. Павличко)

*ІІ. Ні, не помру я непомітно, просто,
Не полишивши спогадів у вас.
Так викосив косар довкола мене,
Лишаючи мене на пустирі.
І ви в тяжкій журбі здіймете вгору руки
І, вдаривши чолом, заплачете: «Прости!»
Як фіалка, розцвівшись у краплях роси,
Вже ввечером плаче по втраті краси...*
(П. Карманський)

Вправа 205. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть в них дієприслівники.

1. *Ість за вола, а робить за комара.*
2. *Зробив на п'ятак, а зіпсував на гривеник.*
3. *Івши гріється, а робивши мерзне.*

(Нар. творчість)

Вправа 206. Прочитайте слова і визначте, скільки серед них дієприслівників? Яка з відповідей правильна?

Обговорити, обговорений, обговорюючи, обговоривши, обговорення.

Відповіді:

- а) жодного; б) два; в) п'ять.

Диктант

Є слова з примхливою вдачею, їх захищують то до одної частини мови, то до іншої. Здається, що вони й самі іноді сумніваються: хто ж вони? Це дієприкметники і дієприслівники. Навіть у назвах просвічується їх цікава природа.

Дієприслівники, безперечно, якоюсь мірою подібні до дієприкметників, бо поєднують у собі ознаки двох частин мови. Проте вони вирізняються своєю незмінністю. Дієслівні і прислівникові особливості дієприслівника творять неповторний граматичний сплав. Порівняно з дієприкметником, дієслівні прикмети представлено в ньому незначною мірою. Значення дії до того ж послаблене обставинним значенням. Дієприслівник просякнуто також прислівниковими ознаками: морфологічною незмінністю, прислівниковими значеннями і обставинною синтаксичною функцією. Все це дає право твердити, що дієприслівник є окремою частиною мови, у якій органічно поєднуються ознаки дієслівні і прислівникові.

(За І. Вихованцем)

Контрольні запитання і завдання

1. З поданих речень випишіть дієприслівники, з'ясуйте їх значення, морфологічні ознаки і синтаксичну функцію.

1. Тут я зустрівся з музою своєю. І, взявши в руки ліру й срібний лук, Пливу, як тінь, по морю снів за нею. 2. І радо п'є, здригаючись од щастя, Земля краплини свіжі та сріблясті... 3. Солодкою стрілою пізній цвіт, Скрадаючися, приморозок раниць. 4. Покинувши красу, невловну і незриму, звертаю знову я на вулиці земні. 5. Тут, виростаючи із зерна мрії, Висока дума, мов пшениця, зріє, Тут слово воля гарт дає серцям. 6. Сонце, розгулявшись надміру, Палило у жорстокому теплі. 7. А я під буками, де сходяться дороги, Простоту радісну узявши за закон хатинки виліпив.

(З тв. М. Рильського)

2. Яку стилістичну функцію виконує дієприслівник у художньому тексті? Відповідь проілюструйте прикладами. Яке твердження є правильним?

Дієприслівник у реченні є:

1. Обставиною.
2. Присудком.
3. Означенням.

2. Вид дієприслівника

Дієприслівники недоконаного виду (*що роблячи?*) творяться від дієслівної основи недоконаного виду теперішнього часу за допомогою суфіксів *-учи, -ючи* для I дієвідміни: *несуть – несучи; використовують – використовуючи; -ачи, -ячи* для II дієвідміни: *кричать – кричачи; вірять – вірячи*.

Дієприслівники доконаного виду утворюються від основи інфінітива на приголосний за допомогою суфікса *-ши*: *перебіг(ти) + ши – перебігши; принес(ти) + ши – принісши*; і від основи на голосний за допомогою суфікса *-вши*: *сказа(ти) + вши – сказавши; перелази(ти) + вши – перелазивши*.

Дієприслівники доконаного і недоконаного виду творяться також і від дієслів, які закінчуються на *-ся (-сь)*: *домовитися – домовившись*.

Вид	Що означають	На які питання відповідають	Як утворюються
недоконаний	незакінчену додаткову дію	що роблячи? <i>несучи, літаючи, бачачи, крутяча</i>	основа теперішнього часу + <i>-учи, -ючи, -ачи, -ячи</i>
ноконаний	завершену додаткову дію	що зробивши? <i>прочитавши, занісши, прилігши</i>	основа інфінітива + <i>-івши, -ши</i>

Завдання

Вправа 207. Прочитайте. Які з наведених дієприслівників є доконаного виду? Яка з відповідей правильна?

1. Відрекомендувавшись.	4. Перемігши.
2. Намагаючись.	5. Тремтячи.
3. Навчаючи.	6. Згуртовуючи.

Відповіді:

- а) 1 і 4; б) 2 і 5; в) 3 і 6.

Вправа 208. Прочитайте. Випишіть речення з дієприслівниками, визначте їхній вид. Утворити від виділених дієслів дієприслівники, зазначити біля них вид.

Кожух краще новий, а приятель старий.

Заблукавши до чужої кишені, витягнеш дулю в жмені.

Не хвались, ідучи на торг, а хвались, ідучи з торгу.

Дай, Боже, жартуючи, не плакати.

Немає такої хустки, щоб зав'язати людям уста.

Зазіхаючи на чужий кожух, свого позбудешся.

(Нар. творчість)

Вправа 209. Прочитайте дієслова. Від яких з них можна утворити дієприслівники недоконаного виду? Пари слів запишіть.

1. Принести.	2. Поглянути.	3. Викопати.
4. Почути.	5. Слухати.	6. Читати.

Вправа 210. Доповніть кожну колонку трьома дієприслівниками із вказаними суфіксами.

-уч-	-юч-	-ш-
ріжучи	палаючи	перебігши
мажучи	вітаючи	піднісши

Диктант

“Наша дума, наша пісня не вмре, не загине”

Навряд чидесь по інших країнах співають так гарно й голосисто, як у нас на Україні. Пишеться це не з бажання виставити свій рід перед світом, а в ім'я реалізму, з чим усі, хто співає, згодяться одноставно.

А що є на світі більш радісного й приємнішого, ніж добра робота? Що може бути миліше, як по довгому дні косовиці повертати на заході сонця з веселого луку додому? Тіло в тебе так приємно мліє, тиша в душі...

Ідеш отак у доброму косарському товаристві і бачиш, ідучи, й вечірнє небо, і ясну зорю. Ідеш і слухаєш і чуєш рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом і медом, а й думками, піснями і звичаями.

(За О. Довженком)

Контрольні запитання і завдання

1. Запишіть, за допомогою яких суфіксів творяться дієприслівники доконаного та недоконаного видів. Наведіть і запишіть приклади.

Док. вид Недок. вид

2. Від яких дієслів можна утворити дієприслівники недоконаного виду? Оберіть правильну відповідь. Запишіть пари слів.

1. Полювати. 2. Прийти. 3. Поглянути.

4. Збудувати. 5. Розуміти. 6. Закричати.

Відповіді:

а) 1 і 5; б) 2 і 6; в) 3 і 4.

3. Прочитайте текст. Випишіть з нього дієприслівники, поряд дописати твірну основу. Визначте вид. Спишіть останнє речення підкресліть у ньому члени речення.

У давнину в арабів і персів халат був найціннішим подарунком, який міг зробити халіф або шах. Одержавши халат, можна було сподіватися підвищення сану. Коштовні халати шили великі майстри, прикрашаючи їх перлами й дорогоцінними каменями, вишиваючи золотом. Коли дарували халат, то це був обов'язково лише халат, а цілий набір речей, куди входили і сорочка, і черевики, і шапка, і жилет, і навіть кінь. І все це був халат! Слово і одяг потрапили до руських князів від татар. Вони привозили халати, укладаючи вигідні для себе угоди.

(За А. Коваль)

3. Дієприслівниковий зворот

Дієприслівники з пояснювальними словами називаються **дієприслівниковим зворотом** і на письмі виділяються комами.

Наприклад: *В туман загорнувшись, далекі тополі в душі вигрівають мінорну гаму.*

(П. Тичина)

Завдання

Вправа 211. Прочитайте і спишіть речення. У якому з них є дієприслівниковий зворот? Яка з відповідей равильна? Дієприслівниковий зворот підкресліть.

1. Нарешті, здійнявши після себе густу буро-жовту хмару курави, орда рушила на південь. 2. Теплий вітер, настояний на сонці, розчісував його волосся. 3. Порадившись, сотники наказали козакам відкотитись ще на кілька десятків кроків (В. Кулаковський).

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 212. Прочитайте і спишіть речення. У якому реченні є два дієприслівникові звороти? Підкресліть їх.

1. Склавши руки довкола уст, козак тричі обізвався совою (Ю. Опільський).

2. Івасів буланій кінь, не маючи жодного тягару на собі, випередив карого і гнав навпростець, задерши хвіст угору (А. Чайковський).

3. Охоплений жахом, сидів Запара перед штурманом, слухаючи оповідання (М. Трублаїні).

Вправа 213. Прочитайте текст. Випишіть з нього речення з дієприслівниковим заоротом, підкреслити у ньому члени речення. Від виділених дієслів утворіть дієприслівники, дібрати до них залежні слова.

З давніх-давен в Україні були відомі два типи штанів, а саме: власне штани, вузькі та широкі шаровари. Старовинні шаровари шилися з чотирикутною вставкою ззаду, що об'єднувала собою дві широкі штанини. Ось чому ті козацькі шаровари були такі широкі, як "Чорне море".

Гуцули носили вузькі штани при чоботах, ховаючи їх в халяви. Шили такі штани з білого домотканого полотна.

(За О. Воропаєм)

Диктант

Природа рідної землі

Місяць, підводячись вгору, мов у чорну воду, пірнає в загустілу хмару. А вже через якусь часинку вибивається на сине плесо веселим і срібним.

В бережках неждано прокинувся вітерець. Зашарудів у торішній осоці, вивіяв на лід кілька округлих вільхових листків, і вони закружляли у рівному колі. Потім це коло розірвалося і листки блискавично, мов горобці, пурхнули кудись угору. У веселому місячному сяйві спокійно погойдується димчаста тінь очеретини, з якої і зимові вітри не зуміли видутти рожевого пуху й насіння.

Далеко десь з-понад самого Бугу сірою грудочкою покотив-

ся у село заєць. Ось він зупинився, прислухався до іскристої тиші. І потім знову покотився тим лагідним клубочком, який завжди нагадує дитинство, зимову казку чи той найсмачніший сухий шматок хліба, що колись мати приносила з поля “від зайця”.

(За М. Стельмахом)

Контрольні запитання і завдання

1. Яке твердження є правильним?

Дієприслівниковий зворот –

1. Це сам дієприслівник.
2. Це кілька дієприслівників.
3. Це дієприслівник разом із залежними словами.

Відповіді:

а) перше; б) друге; в) третє.

2. Дайте обґрунтовану відповідь на запитання:

Які важливі моменти треба пам’ятати, будуючи речення з дієприслівниковим зворотом? Відповідь проілюструйте прикладами.

3. Чому дієприслівникові звороти у реченні відокремлюються комами? Відповідь проілюструвати прикладами.

4. Як виділяються дієприслівникові звороти, коли вони є однорідними членами речення? Відповідь проілюструвати прикладами.

4. Правопис дієприслівників.

НЕ з дієприслівниками

Не з дієприслівниками пишеться, як правило, окремо: не спитавши, не глянувши, не поспішаючи.

Не з дієприслівниками пишеться **разом** лише у тих випадках, коли без *не* дієприслівник не вживається: *недобачаючи, ненавидячи*.

Завдання

Вправа 214. Запишіть дієприслівники, розкриваючи дужки. У якому рядку всі дієприслівники з *не* треба писати разом? Яка з наведених відповідей правильна?

1. (Не)спитавши, (не)запізнюючись, (не)зберігши.

2. (Не)стримуючи, (не)доповнюючи, (не)розібравшись.

3. (Не)хтуючи, (не)навидячи, (не)вгаваючи.

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 215. Прочитайте і запишіть дієприслівники, розкриваючи дужки. Підкресліть серед них ті, які пишуться з *не* окремо?

1. (Не)хтуючи.

4. (Не)збиткуючись.

2. (Не)навидячи.

5. (Не)дописавши.

3. (Не)вгаваючи.

6. (Не)бешкетуючи.

Вправа 216. Прочитайте і спишіть рядки дієприслівників. У якому рядку *не* з дієприслівниками написано правильно? Виправте помилку.

1. Не гаячи, не скориставшись, недооцінюючи, неволячи.

2. Не навидячи, не дочуваючи, не повернувшись, не знаючи.

3. Недозволяючи, не викопавши, не добачаючи, не хтуючи.

Вправа 217. Прочитайте дієслова. Утворіть від них дієприслівники, розкриваючи дужки. Пари слів запишіть.

(Не)вгавати, (не)дбати, (не)спромогтися,

(не)дооцінювати (не)дочувати, (не)дозволяти.

Диктант

В Україні існує вірування, що ходити під відкритим небом з непокритою головою гріх для чесного чоловіка. В народі виробилося прислів'я: “Без шапки, мов злодій, ходить.” В хаті ж, навпаки, переступаючи поріг, треба скинути шапку.

Гарна шапка колись була гордістю козака. З малюнків, описів і експонатів, які дійшли до нас від Запоріжжя, бачимо, що козаки мали таку велику різноманітність шапок, що важко встановити якийсь єдиний тип запорізької шапки. Справжній запорізький шлик, або краще сказати, горішня його частина, суконний мішок, що становить дно шапки і звішується з голови, був справжнім головним укриттям у запорожців. Висота самої шапки змінювалася відповідно до моди або до смаку запорожця. Добрими шапками особливо любила чепуритися козацька старшина.

(За О. Воропаєм)

Контрольне запитання

У якому реченні є слово з орфограмою “**не** з дієприслівником”? Яка з відповідей правильна?

1. Не мовчанка буває нудна, а пуста балачка.
2. Не питаний – мовчи, не битий – не кричи.
3. Не спитавши броду, не лізь у воду.

(Нар. творчість)

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

5. **И** у суфіксах дієприслівників

У кінці дієприслівників завжди пишеться буква **и**: *вірячи, бачачи, спитавши.*

Увага!

Дієприслівники треба відрізняти від близьких за звучанням активних дієприкметників у називному відмінку множини, які, на відміну від дієприслівників, мають закінчення **-і**:

Світить річка, блукаючи (що роблячи?) заплавами, зникаючи (що роблячи?) у маревах небосхилу. (О. Гончар). Око знов ваблять блукаючі (які?) вогні й рухливі тіні. (М. Коцюбинський).

Дієприслівники відповідають на питання **що роблячи?** (сидячи, літаючи); дієприкметники - на питання **які?** (сидячі, літаючі).

Завдання

Вправа 218. Прочитайте і спишіть пари слів, вставляючи пропущені букви **и** або **і**. З дієприслівниками складіть речення, де вони були б обставинами.

Палаюч... вогнища, палаюч... вогнем, знаюч... учні, знаюч... урок, тремтяч... вуста, тремтяч... від холоду.

Диктант

Високі, стрункі, мов стрілки, здіймаються в чисте небо чотири тополі зелені. Балакають з вітром, вітаються з сонцем, без вітру ж шепчуться поміж собою. А темної тихої ночі співучеє море гукає до них приятельсько. А тополі шумлять та гойдаються, листочками грають.

Ось сонце сідає. З червоного неба приймає його в обійми широке хвилясте море. І сонце останній свій погляд ласкаво спинило на тих гостроверхих тополях. І вітер, прощаючись

з ними, ще раз на добраніч промчав по верхів'ях. Безладно хитнулося гілля, зашуміло сердито, а він вже понісся, пугуючи, далі...

Аж ось з-за гори випливає місяць ясний та приємний. Усе усміхнулось, усе просіяло. І сивий полин на горі заблищав, наче срібло. В прозорім повітрі тополі, мов тії черниці, стоять темноризі та тихо шепочуть.

(За Дніпровою Чайкою)

Контрольні запитання

1. Розкажіть про правопис и у суфіксах дієприслівників. Наведіть приклади.

2. Що спільного і відмінного між дієприкметниками і дієприслівниками?

Службові частини мови

Прийменник

Література

1. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія* / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 474–500.
2. *Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 23–30.
3. *Вихованець І. Р.* Прийменникова система української мови. – К. : Наук. думка, 1980.
4. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови. Морфологія. – К. : Либідь, 1993. – С. 274–298.
5. *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – Ч. II. – К., 1964. – С. 131–152.
6. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. – К. : Вища шк., 1972. – С. 370–384.
7. *Сучасна українська літературна мова* / За ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1997. – С. 455–469.

8. *Сучасна українська мова* / За ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – С.200–208.

9. *Український правопис*. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 43–44.

1. Прийменник як частина мови

Службові частини мови – це **прийменники, сполучники, частки**. Вони – не називають предметів, явищ, ознак, кількості, дій; не бувають членами речень; не відповідають на питання.

Прийменник – це службова частина мови, яка призначена для зв'язку між словами у словосполученні та в реченні. Разом з відмінковими формами іменників, числівників, займенників прийменники можуть означати:

- простір – *підійшли до моря*;
- час – *зроблю за день*;
- причину – *сміється з радості*;
- мету – *ішов за правду*;
- спосіб дії – *погодився з радістю*;
- кількість – *років з кілька*.

За будовою прийменники бувають:

- прості: *на, за, у, в*;
- складні (утворені поєднанням кількох простих прийменників): *поруч, з-за, з-під*;
- складені (утворені поєднанням прийменника з повнозначним словом): *залежно від, незважаючи на*.

Завдання

Вправа 219. Складіть речення з прийменниками, які б означали:

- а) мету дії; б) причину дії; в) спосіб дії.

Вправа 220. Прочитайте і визначте у якому рядку всі слова належать до службових частин мови?

- а) з-поза, тому що, приблизно, авжеж, досхочу;
- б) заради, ку-ку, ані, лишень, про те;
- в) няв, з-поміж, чи не, аби, хто;
- г) наче, бодай, але, щоб, з-тід.

Вправа 221. Які з наведених прийменників утворено шляхом переходу з інших частин мови? Яка з відповідей правильна?

- 1. Біля. 2. Наперекір. 3. Коло.
- 4. Без. 5. З-поміж. 6. Від.

Відповіді:

- а) 1 і 4; б) 2 і 3; в) 5 і 6.

Вправа 222. Прочитайте текст. Випишіть з нього прийменники з іменниками, до яких вони належать. Визначте спосіб творення виділеного прийменника і з яким відмінком його вжито.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило й луною розкочувався гук над хмарами по широких небесних просторах. А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба, як із-під каміння у млині борошно на кіш, дрібний, як роса, холодний дощ.

Тихо шуміла трава під бризками, захлинаючись ковтала воду суха земля, пирскало й плюскотіло віття на дереві. Вип'яли лани проти хмар широкі груди і занімили: сипте, хмари, давайте, до живого промочіть моє жагуче серце...

(С. Васильченко)

Диктант

Маленькі слова є в багатьох мовах. Вони допомагають більшим словам сполучатися і виражати в реченнях потрібну думку. Тільки при поєднанні із звичайними словами малюки набувають справжнього звучання. Вони постійно бігають із речення в речення. Боїх у мові найменше, а роботи – найбільше. А звичайних слів велика-велика кількість, і маленькі слівця мають завжди встигнути допомогти їм у побудові речень. Хіба можна без них обійтись, коли малюкам знані всі таємниці граматичних доріг і вони безпомилково ведуть більші слова у відповідне речення?! Ці слівця недаремно називають словами службовими. Вони вірно слугують мовцям на складних шляхах формування думки. Міцно скріплюють слова в речення. За свою сумлінну і натхненну працю маленькі слівця заслуговують на шану.

В українській мові найменшими словами бувають прийменники, сполучники і частки.

(За І. Вихованцем)

Контрольні запитання і завдання

1. Чим відрізняються службові слова від самостійних?
2. Чому прийменник належить до службових частин мови? У чому полягає його службова функція?

2. Непохідні й похідні прийменники

За походженням прийменники поділяються на:

- непохідні (первинні) – *без, біля, у (в), для, до, з (із, зі, зо), за, над, під, через* і т.ін.;
- похідні (вторинні) – *поруч, коло, подібно, поперед, навкруги, відповідно* тощо.

Утворюються:

- а) поєднанням двох або кількох прийменників – *з-поміж, з-за, з-під*;
- б) шляхом переходу з інших частин мови
 - з іменника (*край, коло, круг*);
 - з прислівника (*навпроти, поряд, неподалік*);
 - з дієприслівника (*незважаючи на*).

Завдання

Вправа 223. У якому рядку всі прийменники є похідними? Яка з відповідей правильна?

- 1. *Замість, вслід, поруч, попереду.*
- 2. *Поверх, кругом, край, навколо.*
- 3. *В інтересах, за винятком, з приводу.*

Відповіді:

- а) тільки у першому; б) тільки у другому; в) у всіх.

Вправа 224. У якому рядку всі прийменники є синонімічними. Яка відповідь правильна?

- 1. *Серед, слідом, в напрямі до, через.*
- 2. *Біля, близько, близько від, поруч.*
- 3. *Попереду, поперек, посередині.*

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 225. Прочитайте і запишіть прийменники. Підкресліть серед них ті, які утворені з двох непохідних прийменників?

- 1. *Довколо.* 2. *Вздовж.* 3. *Опріч.*
- 4. *Задля.* 5. *Понід.* 6. *Назустріч.*

Вправа 226. Доповніть кожен рядок двома похідними прийменниками.

- Поміж, поза,
- Коло, близько,

Вправа 227. Прочитайте текст. Випишіть з нього прийменники у дві колонки: в одну – похідні, в другу – непохідні. Визначте спосіб творення виділеного прийменника.

*На обрії показалась хмара. З кожною хвилиною вона виринала з сивої імлі і ніби наливалась свинцем. Занімили птахи, вітер ушух, і хоч світило ще сонце, але на землю вже лягла мертва тінь. Максим Кривоніс озирнувся довкола: **обабіч** дороги зеленіла ліщина, дикі груші і терни; за переліском тяглися луки понад річкою Стугоною.*

Припавши до грив, вершники вилетіли на пагорбок. Злякана стайка куріпок пурхнула з-під копит і опустилась у високих бур'янах. Попереду вершників на зеленому килимі, як коровай на столі, лежав у сизій млі замок.

(Петро Панч)

Диктант

У мові бувають слова незвичайні. Вони не називають предметів, ознак, дій і станів. Не хочуть виконувати роль членів речення. Не хочуть – і все! Мабуть, тому, що не мають ні кореня, ні суфікса, ні префікса, ні закінчення. Проте вони завжди націлені на речення. Це – прийменники.

За допомогою прийменників розрізнені іменники точно і безпомилково входять у відповідне речення. Давнім і новим прийменникам притаманна постійна звичка – стояти при іменниках. Прийменники є вірними помічниками іменника в багатьох граматичних справах.

А скільки ж існує прийменників? Можна з певністю сказати, що їх тепер понад двісті. У сучасній українській мові кількість прийменників поступово збільшується. Чому виникають нові прийменники? Бо вони покликані точніше передавати думку, чіткіше окреслювати зв'язки предметів і явищ. Вони воліють вічно стояти при іменнику. Через те й названі прийменниками – приіменниками!

(За І. Вихованцем)

Контрольні запитання і завдання

На які групи поділяються прийменники за своїм походженням? Наведіть приклади первинних і вторинних прийменників.

3. Правопис прийменників

1. Складні прийменники пишуться разом: *назустріч, внаслідок, заради, понад*.

2. Складні прийменники з першою частиною *-з (-зі)* пишуться через дефіс: *із-за, з-над, з-поміж, з-за*.

3. Прийменники, утворені від повнозначних слів, пишуться двома і більше словами: *під час, залежно від, незважаючи на*.

Завдання

Вправа 228. Прочитайте і спишіть прийменники. У якому рядку всі прийменники пишуться через дефіс?

- а) *із / за, з / під, з / попід, з / поміж, з / посеред;*
- б) *з / поза, з / за, по / при, за / для, за / ради;*
- в) *З / продовж, що / до, з / за, з / поміж, по / серед;*
- г) *згідно / з, з / понад, з / над, по / серед, із / за.*

Вправа 229. Прочитайте рядки прийменників. У якому рядку допущено помилку в правописі прийменників? Спишіть, виправивши помилку.

- а) *не зважаючи на, з метою, задля, посеред, з-поміж;*
- б) *внаслідок, з-перед, з-поза, з-поміж, заради;*
- в) *поміж, окрім, навкруги, поруч з, із-за;*
- г) *з-посеред, з-над, незалежно від, за винятком, з-попід.*

Вправа 230. Прочитайте. Випишіть сполучення слів, розкриваючи дужки залежно від того, як пишуться приймен-

ники: спочатку разом; потім – через дефіс; і, на-решті, ті, які пишуться двома і більше словами. Охарактеризуйте їх за будовою і походженням.

(За) ради миру, (на) перекір незгодам, з (по) за хат, (із) за лісу, (на) зустріч бурі, (по) серед жита, (з) за дерев, (за) лежно) від обставин, (з) перед носа, (по) під вікнами, з (по) під воріт, у (напрямі) до мене, (під) час бою, (в) наслідок чвар, (з) під коліс, з (по) між гілля, (за) для вас, (на) прикінці роботи.

Диктант

В українській мові прийменники вступають у численні синонімічні зв'язки. Наприклад, прийменники біля, коло, побіля, близько, близько від, поблизу, неподалік, неподалік від, недалеко, недалеко від, при. З-поміж синонімів вирізнямо основний засіб. На цю роль претендує тільки прийменник біля. Він виражає загальну близькість до предмета.

Погляньмо на прийменники ще пильнішим оком. Які вони різні! Одні знані з давніх-давен, наприклад, в, з, на, над, о, по, при. Інші народилися недавно. Залишилися в мові навіть слова, від яких вони утворилися. Такими словами найчастіше бувають прислівники. У багатьох “молодих” прийменників виразно простежують їх прислівникове походження. До них належать прийменники близько, на-зустріч, наперекір, неподалік, услід і подібні.

(За І. Вихованцем)

Контрольне завдання

Запишіть по три приклади прийменників, які пишуться разом, окремо та через дефіс.

4. Вживання прийменників

Прийменники вживаються з одним або кількома відмінками. Без прийменників вживається лише називний відмінок. Місцевий відмінок завжди вживається з прийменниками.

З родовим відмінком вживаються такі прийменники:

*біля – біля університету;
у – у директора школи;
без – без знань життя сумне;
від – від рідного порогу;
од – од матері;
до – до хати;
з (зі) (із) – зі Львова, із шухляди;
за – вийти заміж за Андрія;
з-під – з-під хати.*

Із знахідним, орудним, місцевим відмінками використовують прийменники *в, у, ві, уві, з, зі, із, за, на, над, під, о, об, по, між, поміж, через.*

Цікаво!

Абсолютним чемпіоном за кількістю прийменників є родовий відмінок: у нього понад сто п'ятдесят прийменників.

Завдання

Вправа 231. Назвіть відмінки, з якими вживаються прийменники *в, за, перед, біля, до, завдяки, всупереч, край.*

Наведіть приклади словосполучень.

Зразок:

- з родовим: *вітер з моря;*
з зі знахідним: *розміром з яйце;*
з орудним: *кошик з квітами.*

Вправа 232. Прочитайте у якому словосполученні неправильно вжиті прийменники *у, в*? Яка відповідь правильна? виправте помилку і запишіть словосполучення.

1. *Залетів у вікно.*

2. *Прийшов в магазин.*

3. *Знайшов у кишені.*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 233. Прочитайте і спишіть словосполучення, виправляючи помилки у вживанні прийменників.

Будинок у п'ять поверхів.

Це ліки при всяких хворобах.

Я живу по вулиці Шухевича.

Вправа 234. Прочитайте і спишіть текст, розкриваючи дужки. Назвіть прийменники та відмінки, з якими вони вживаються.

А яке величезне, незбагненне й невимовне задоволення від ночівлі у (відкритий степ) або де-небудь у (широка й розлога балка) на (свіжоскошене й пахуче сіно)! А скільки можна віддати за те, щоб почути у (відкритий і незорий степ) яку-небудь могутню пісню, яка виливається із (могутні груди) цілої сотні могутніх козаків! (Д. Яворницький).

Диктант

Симпатії прийменників

Прийменники поєднуються не з іменниками взагалі, а з певними іменниковими відмінками. Прийменники не до всіх відмінків ставляться з однаковою прихильністю. Не поєднані вони з називним і кличним відмінками.

Найбільше любляють прийменники сполучатися з родовим відмінком. За кількістю прийменників родовий ви-

передив усі відмінки. Він став рекордсменом. Понад сто п'ятдесят прийменників забажали поєднуватися з ним!

Порівнюючи з родовим, протилежні якості виявляє місцевий відмінок. Він має найменше прийменників. Тільки п'ять: в, на, о, по, при. І без них тепер не вживається.

Прийменники залюбки поєднуються із знахідним відмінком. Таких прийменників аж двадцять вісім.

Допомагає прийменникам у граматичних справах і орудний відмінок. З ним сполучаються двадцять три прийменника.

У сучасній українській мові прийменники якось оминали давальний відмінок. Пізніше виявилось, що він також може знадобитися для вираження ряду значень. Упродовж нетривалого часу давальний відмінок заприятелював майже з десятьма прийменниками.

(За І. Вихованцем)

Контрольне запитання

З якими частинами мови вживаються прийменники?

Наведіть приклади. Чому прийменники не сполучаються з дієсловами, прислівниками?

Частка

Література

1. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія* / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 501–524.
2. *Медведев Ф. П.* Система сполучників в українській мові: Короткий нарис. – Харків: Вища шк., 1962.
3. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови. Морфологія. – К. : Либідь, 1993. – С. 300–318.
4. *Леонова М. В.* Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К. : Вища шк., 1983. – С. 252–260.
5. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. – К. : Вища шк., 1972. – С. 384–390.
6. *Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І.* Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис. – К. : Вища шк., 1989. – С. 173–179.
7. *Сучасна українська мова* / За ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – С. 208–217.
8. *Український правопис.* – К. : Наук. думка, 1990. – С. 44–48.

1. Частка як службова частина мови

Часткою називається службова частина мови, що надає окремим словам, словосполученням, реченням додаткових смислових та емоційних відтінків у значенні або використовується для творення деяких граматичних форм та нових слів.

Наприклад: *Нехай не знає втоми та рука, що добре зерно в добру землю сіє (М. Рильський).*

Від інших службових частин мови частки відрізняються тим, що не є засобом синтаксичного зв'язку. Основне призначення їх полягає у видозміні значень окремих слів, цілих речень.

Одні частки (*хай, ну, не, ні, давай*) можуть стояти перед словами, яких стосуються: *Хай шумить єдиним світлим шумом синій Дніпр і срібно-водна Вісла (М. Рильський);*

інші частки (*же, ж, бо, но*) - після таких слів: *Все так же над озером мріє калина, де юність моя протекла (В. Сосюра).*

За походженням одні частки є первісними, інші утворилися від різних частин мови:

від дієслів: *давай, би, було, хоч;*

від прислівників: *вже, лише, там, просто;*

від займенників: *воно, все, собі, то;*

від сполучників: *чи, та, і, а.*

Є частки, які складаються з двох слів: *що за, що то, та й, ну й, куди там.*

Завдання

Вправа 235. Прочитайте. У якому рядку всі слова – частки?

а) *і, в, не, ні, ані;*

- б) *чи, хіба, невже, лишень, справді;*
- в) *з, чи не, хай, мовляв, з-понад;*
- г) *із-за, щоб, що, мовби, ніби.*

Вправа 236. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть у ньому частки. Скільки часток у реченні?

Отже, уміння вислухати людину, все-таки зрозуміти її – неабияке мистецтво, тому під час ділової бесіди віддають перевагу лише тим співрозмовникам, які уважно сприймають точку зору й докази свого партнера (О.Корніяка).

Вправа 237. До поданих слів доберіть відповідні частки: *бо, -но, -то, -ж, -таки*. Запишіть слова з цими частками.

Подай, хотів, виростили, все, як, якимось, знай, гомоніли.

Вправа 238. Прочитайте і спишіть висловлення, доповнюючи його пропущеними словами.

Часткою називається службова частина мови, яка надає реченню чи окремим його членам ... або служить для ...

Диктант

Сонечко зійшло. Степ зеленіє. Трава припала росою. Над степом шугають орли. В небі співають жайворонки. В траві дзвенять коники, ворушаться ховрашки, миготять вушками. Гудуть бджоли на квітах. Отари овець сунуться по степу, неначе білі та чорні хмари.

Які пишні рідні степи! Ген-ген далеко в степу сунуться довга валка чумаків, і їх пісня ллється понад степом. А там далеко, край степу, мріє Чорне море. По ньому бігають золоті скалки сонця.

Не загинула давня Україна, не занапастилась її сила. Збереглася, заховалась в степах, в садках, в народі і ніколи не загине. А пісня ллється мелодійна, урочиста, виявляє дуже

силу України. Розлягається по тих степах, де колись тирса шуміла, де кров ворога текла, червоніла.

Розлита козацька кров за волю України полила степи. З неї вирости червоні степові тюльпани. Виросла й дужа пісня народна.

(За І. Нечуєм-Левицьким)

Контрольні запитання і завдання

1. Яка частина мови називається часткою? Оберіть правильне твердження.

а) службові слова, які надають словам або реченням емоційно-експресивних відтінків;

б) службові слова, які виражають додаткові смислові відтінки в реченні;

в) службова частина мови, яка надає окремим словам, словосполученням або реченням додаткових відтінків у значенні;

г) неповнозначна службова частина мови, яка підсилює висловлювану думку або виражає ставлення мовця до висловлюваного.

2. У якому рядку всі слова – частки?

а) *якраз, майже, проте, якщо, але;*

б) *саме, якраз, так, еге, би;*

в) *нехай, ой, ох, щоб, приблизно;*

г) *не, ні, ані, аби, ледве.*

2. Розряди часток за значенням

За значенням і вживанням частки поділяються на такі групи.

1. **Частки**, що надають словам, словосполученням, реченням різних **смислових відтінків**. До них належать:

- а) означальні: *якраз, саме, просто, ледве, власне, мало*;
- б) вказівні: *ось, он, от, то, це* та ін.;
- в) обмежувально-видільні: *лише, тільки, хоч, хоча, хоч би все* та ін.;
- г) підсилювально-видільні: *і, й, та, аж, таки, ж, бо, навіть* та ін.

2. Модальні частки – виражають ставлення мовця до висловленої думки:

- а) модально-вольові: *хай, нехай, б, би, по, годі та ін.*;
- б) заперечні: *не, ні ані*;
- в) стверджувальні: *отож, так, гаразд, еге*;
- г) порівняльні: *наче, мов, немов, начебто*;
- д) питальні: *чи, хіба, що за, невже*.

3. Емоційно-експресивні частки – призначені для вираження емоцій: *куди там, що, ну й, де там, все, куди, адже*.

4. Словотворчі частки:

- а) *би (б), же (ж)* – за допомогою яких утворюються сполучники *якби, аякже, щоб, ніби, атож*;
- б) частки *аби-, будь-, небудь-, -завгодно, казна-, хтозна-* для утворення займенників і прислівників (*будь-який, абищо, як-небудь, коли-завгодно*);
- в) частки *не і ні*, за допомогою яких утворюються слова різних частин мови (*невільний, неволити, ніхто, нівроку*).

5. Формотворчі частки:

- а) *би (б)* – утворюють форми умовного способу (*розповів би, розповіла б*);
- б) *хай, нехай* – утворюють форми наказового способу (*Хай живе вільна Україна*);
- в) *най-, як-, що-* – утворюють форми найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (*якнайкращий, щонайякшкравіше*);
- г) *-ся (-сь)* – утворюють зворотні дієслова (*сміятися, збираюсь*).

Завдання

Вправа 239. У якому рядку подано частки, які надають реченню відтінок підсилення? Яка відповідь правильна?

1. *Як, що за, що то за, та.*
2. *Давайте, годі, ну, же.*
3. *Осьде, он, от, оце.*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 240. Прочитайте і допишіть у кожному рядку по два приклади часток вказаного розряду.

Формотворчі: б, би,

Заперечні: ані,

Модальні (які вживаються для оформлення питання):
невже,

Вправа 241. Прочитайте віршовані рядки. Випишіть з них окремо частки, групуючи їх за розрядами: формотворчі, модальні, заперечні.

*Навіть на останнім рубежі
Промінь віри в нас ще не погас.
Боже, Україну збережи.
Господи, помилуй нас!*

(Т.Петриненко)

*Рятуйте, люди, пісню, рятуйте!
Хай пісня глушить ядерні громи,
Співайте, люди! Хто ж, коли не ми?*

(П.Перебийніс)

*Він так пішов, немов ріка в імлі, –
О, звідки та печаль душі береться?
Як є зв'язок від зірки до землі,*

*Так є зв'язок від серця і до серця.
Бринить постійно пам'яті струна,
Болить – немає болю без причини.
О рідний край! О рідна сторона!
О найсолодше слово Батьківщина!
(С. Пушик)*

Вправа 242. Прочитайте частки. У якому рядку всі частки служать для висловлення сумніву, непевності? Яка з відповідей правильна?

1. Так, еге ж, атож, аякже.
2. Саме, справді, точно, власне.
3. Мовляв, чи, наче, ніби.

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 243. Прочитайте частки. Які з них є формотворчими? Оберіть правильну відповідь.

1. Не.	2. Хай.	3. Наче.
4. Би.	5. Лишень.	6. Майже.

Відповіді:

- а) 1 і 3; б) 2 і 4; в) 5 і 6.

Вправа 244. Прочитайте. У якому рядку всі частки модальні?

- а) навіть, б, невже, наче, лишень;
- б) ні, ані, тільки, майже, чи;
- в) так, хай, невже, бодай, мовби;
- г) як, годі, бодай, мовляв, егеж.

Диктант

Усілякі є на світі дійства. Той малює, той співає, а той пише вірші чи пісні. Частка ж чинить чародійство, творить у реченнях дива.

Диво перше розпочнемо. У реченнях часто порядкує частка не. Вона надає висловленню протилежного змісту.

Друге диво вривається до спокійних ритмів мовлення тоді, коли хочемо від розміреного плину розповіді поринути у світ питальних речень. І завжди до наших послуг питальна частка чи.

Диво третє роблять частки хай, нехай – перетворюють звичайне речення на спонукальне.

Учетверте ж частки забажали здивувати нас своєю прекрасною орієнтацією у просторі. Ви тільки погляньте, що творять частки ось, он, ген. Ось вказує на предмети, які перебувають на невеликій відстані, а он, ген – на віддалені предмети.

А як треба підсилити слова, виділити їх, то настає п'яте диво. І до нього теж причетні частки. Ось вони: навіть, тільки, лише, ж.

І диво з див – емоційні частки як, що, за, який. У них бринить наше захоплення красою світу.

(За І. Вихованцем)

Контрольні запитання і завдання

1. Яка роль часток у мові?
2. На які групи поділяються частки за значенням?
3. Які частки називаються формотворчими, а які – словотворчими? Відповідь проілюструйте прикладами.
4. Від яких частин мови утворюються похідні частки?
5. Назвіть частки, визначте їх розряди.

1. Ну що б, здавалося, слова? (Т. Шевченко). 2. Онде зірка палає, мов промінь. 3. Що ж! Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (Леся Українка). 4. Закучерявились діброви весною золотою і похилилися гіллям аж ген над водою (П. Усенко). 5. Та де б не був, в які б долини мене судьба не завела – палка любов до України у серці юному жила (В. Сосюра). 6. Слово Шевченкове і Франкове хай стане

для вас взірцем (О. Гончар). 7. Гуляв би я понад Дніпром по веселих селах та співав би свої думи, тихі, невеселі (Т. Шевченко).

3. Правопис часток

Частки пишуться окремо, разом або через дефіс.

Разом пишемо	
1. <i>Аби-, де-, съ-, ані-, ні-, що-, чи-, чим-, як-</i> , із займенниками, прислівниками та іншими частинами мови	<i>абихто, дехто, дедалі хтось, аніхто, ніщо, щодня, щонайкраще, чималенький, чимдуж, якраз</i>
Через дефіс пишемо	
1. Частки <i>будь-, -небудь, казна-, хтозна-</i> у складі займенників і прислівників	<i>будь-що, де-небудь, казна-як, хтозна-який</i>
2. Частки <i>-бо, -но, -таки, -от, -то</i> з іншими словами	<i>зробіть-бо, тільки-но, все-таки, як-от</i>
3. Іншомовні частки <i>екс-, віце-</i>	<i>екс-чемпіон, віце-адмірал</i>
Окремо пишемо	
1. Частки <i>саме, лиш, хоч, навіть, невже, аж, тільки, ну, ще, просто</i>	<i>лиш тобі, аж завтра, ну й диво</i>
2. Частку <i>що</i> , коли вона стоїть після слова	<i>тільки що, але що-небудь</i>
3. Частку <i>таки</i> , коли вона стоїть перед словом	<i>таки дійшли</i>
4. Якщо між часткою і словом, до якого вона належить, стоїть інше слово	<i>будь з ким, ні в якій мірі</i>
5. Частки <i>би (б), же (ж), то, он, ось</i>	<i>ось де воно, адже ж, он воно що, як же, підтримав би</i>

Завдання

Вправа 245. Прочитайте і спишіть словосполучення, вставляючи помилки у написанні часток.

Розповід-би, хай-відпочине, як от, все таки, скиньте но, таки-відбилися, глянь жено, бодайже.

Вправа 246. Прочитайте і спишіть словосполучення з відповідним написанням часток: разом, окремо чи через дефіс. У якому рядку всі частки пишуться через дефіс?

а) такі/то, як/от, скиньте/но, розповідай/бо, взяв/таки;

б) таки/зробили, ну/й, вдарили/ж/таки, якость/то, коли/не-будь;

в) нарвали/б, наче/б, так/то, будь/як, те/ж;

г) саме/це, навряд/чи, колись/то, та/й, аби/хто.

Вправа 247. Прочитайте і запишіть слова, знімаючи риски. Підкресліть частки, написані через дефіс.

Хоча/б, ато/ж, нехай/вгамується, ось/де, защебетали/б ні/се ні/те, все/ж/таки, підійди/но.

Вправа 248. Прочитайте і випишіть слова, які з частками пишуться через дефіс.

Слухай/же, з чим/би ти не/прийшов, поспати/б, стягни/бо прийди/но, все/таки, дай/же/но, як/от, глянь/же, таки/вибрав.

Вправа 249. Прочитайте і випишіть слова, які з частками треба писати окремо.

З чим/би, познайомтеся/ж, все/ж/таки, знайди/но, все/ж/но, звідки/бо, / взялося, дай/но, якость/то, тим/то, хай/візьме.

Вправа 250. Прочитайте. Запишіть три можливі варіанти наведеного речення, щоб у кожному частка стояла після іншого слова. У дужках подайте варіант можливого продовження речення.

Хай лише він про це розповідає.

Зразок:

Тільки ти мені можеш допомогти (а не хто інший). Ти мені **тільки** можеш допомогти (а не зробити роботу за мене). *Ти можеш допомогти тільки мені (а не комусь іншому).*

Диктант

*Частки **хіба, чи, невже** виражають питання. **Авжеж, еге, отож, так** – ствердження. **Як, що, за** служать для оформлення окличних речень та надають їм відтінку радості, захоплення, здивування. **Мабуть, може, ледве, чи, навряд** виражають сумнів, невпевненість. **Тільки (б), хоч, лише (лиш)** служать для виділення чого-небудь. **Аж, ж, же, таки, все-таки, навіть, ну (й)** – для підсилення сказаного. **Бо, но, то** – для пом'якшення наказу або прохання.*

(За А. Коваль)

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть основні правила правопису часток.
2. Прочитайте і запишіть правильно слова з частками, виправляючи помилки.

Еге-ж, ато ж, спіймав-би, нехай-спить, ніриба нім'ясо не-раз, саме-тому, таки виконав, схаменіть-ся ж/бо, встань-но.

4. НЕ і НІ з різними частинами мови

Окремо частка **НЕ** пишеться.

1. З дієсловами, коли є залежні (пояснювальні) слова:
не доспівана мною пісня.

2. Коли наявне протиставлення: *не принесені, а привезені книжки.*

3. Коли дієприкметник з часткою не є присудком:
уроки не вивчені.

Якщо не виступає часткою – то пишеться окремо, якщо префіксом – то пишеться разом.

Разом частка **НЕ** пишеться.

1 У складі префікса недо: *недовихований, недобачений, недовірливий.*

2. Якщо слово без *не* не вживається: *недільний, неугавний.*

3. З дієприкметниками, якщо вони використовуються у якості означень і не мають при собі пояснювальних слів:
недоспівана пісня, незібраний урожай.

4. З частинами мови, якщо утворені нові слова можна замінити синонімами: *несвітлий (темний), невеселий (сумний).*

Частка **НІ** вживається для підсилення заперечення, вираженого часткою *не*.

Наприклад: *Ні, не стоять, мов у долину біжать за поїздом вогні (М. Нагнибіда).*

НІ пишеться окремо.

1. Якщо є часткою або сполучником.

2. У заперечених займенниках, якщо після **ні** вживається прийменник: *не було ні дощу, ні снігу; ні до чого; ні з ким.*

НІ пишеться разом.

1. Якщо є словотворчим префіксом у заперечних займенниках або прислівниках.

2. Якщо слово без **ні** не вживається: *ніякий, ніщо, нівроку, нікчемний.*

Основна функція часток не-, ні- – виражати заперечення.

Наприклад: *Коли ти маєш вчинити щось погане, сім разів подумай – і не вчини, а добро роби не думаючи (М. Рильський).*

Завдання

Вправа 251. Прочитайте і спишіть слова, знімаючи риси.

У якому рядку всі слова з часткою **не** пишуться окремо?

а) *не/міг, не/має, не/зчутися, не/щастя, не/один;*

б) *не/веселий, не/мовля, не/мов, не/мовчати, не/можна;*

в) *не/треба, не/той, не/читаючи, не/виправлена учнем помилка, не/кричав;*

г) *не/дбалий, не/абияк, не/гайно, не/вірив, не/наче.*

Вправа 252. Прочитайте і запишіть слова, знімаючи риси.

Не/мов/би/то, ні/трохи, ялось/то, нехай/міцніє, хтозна/де був/таки, все/таки, тільки/що, ні/се ні/те.

Вправа 253. Допишіть правила написання частки **ні**.

Ні пишеться окремо, якщо... Наприклад:

Вправа 254. Прочитайте і спишіть рядки слів. У якому рядку допущено помилку в правописі частки **не**? Виправте помилку і поясніть написання.

а) *не прочитав, нерівна, не потрібно, не мій, незчутися;*

б) *нещастя, недовгий, не до вподоби, не від нього;*

в) ледве не, необихто, не завершена ним робота, невесело;

г) трохи не, не швидко, а повільно, не лікуючи, не дослідити, робота незавершена.

Вправа 255. Прочитайте і спишіть рядки слів. У якому рядку всі слова з часткою *не* пишуться разом?

а) не/міч, не/читаючи, не/підготовлена робота, не/добачати, не/ук;

б) не/той, не/зчутися, не/хотя, не/жаль, не/малий;

в) не/здужати (хворіти), не/абияк, не/абихто, не/хотя, не/міч.

Контрольне завдання

Прочитайте. Які слова з часткою *не* написані неправильно? виправте помилку, запишіть, поясніть правопис.

1. Не міг.

2. Не собі.

3. Не раз.

4. Невиконуючи.

5. Не зразок.

6. Незавдяки.

Сполучник

Література

1. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія* / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 501–524.
2. *Медведев Ф. П. Система сполучників в українській мові: Короткий нарис.* – Харків: Вища шк., 1962.
3. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія.* – К. : Либідь, 1993. – С. 300–318.
4. *Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія.* – К. : Вища шк., 1983. – С. 252–260.
5. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови.* – К. : Вища шк., 1972. – С. 384–390.
6. *Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис.* – К. : Вища шк., 1989. – С. 173–179.
7. *Сучасна українська мова* / За ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – С. 208–217.
8. *Український правопис.* – К. : Наук. думка, 1990. – С. 44–48.

1. Сполучник як службова частина мови

Сполучник – службова частина мови, яка призначена для зв'язку слів у реченні та речень: *Якщо втрачено все, залишається совість (Л. Первомайський). Даю тобі цей меч, дарма що ти не сильна (Леся Українка).*

Сполучники не мають самостійного лексичного значення і тому не є членами речення.

За походженням сполучники поділяються на **похідні** й **непохідні**:

– **непохідні** не співвідносяться з іншими частинами мови (*а, бо, і, але*);

– **похідні** походять від інших частин мови (*якщо, як, зате, що*).

Завдання

Вправа 256. Прочитайте текст. Назвіть у ньому сполучники. Поясніть їх роль у реченнях.

Мова народу – цвіт усього його духовного життя, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається. В ній втілюються небо вітчизни, її повітря, її поля, гори й долини, її ліси й ріки, її бурі й грози.

Проте в світлих, прозорих глибинах народної мови відбивається не тільки природа рідної країни, але й уся історія духовного життя народу. Мова є найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує минулі, теперішні та майбутні покоління народу. Коли зникає народна мова, народу нема більше!

Не тільки звуків вчить дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя й силу рідного слова. Воно пояснює їй природу, як не міг би пояснити її жоден природознавець. Воно

знайомить її з суспільством, його історією, як не міг би ознайомити жоден історик. Воно вводить її в народні вірування, в народну поезію.

(За К. Ушинським)

Вправа 257. Прочитайте. Які з наведених слів є сполучниками? Яка з відповідей є правильною?

1. Коло. 2. Але. 3. Перед.
4. Через. 5. Однак. 6. Від.

Відповіді:

- а) 1 і 4; б) 2 і 5; в) 3 і 6.

Вправа 258. Скільки сполучників у наведеному реченні? Яка з відповідей правильна?

Україна моя починається там, де доля моя усміхається, і, як небо, як даль солов'їна, – не кінчається Україна (П. Осадчук).

Відповіді:

- а) вісім; б) один; в) чотири.

Вправа 259. Прочитайте і спишіть речення. Вставте в них непохідні за змістом сполучники вказаного в дужках розряду.

Учні, ... виснажені і притомлені прогулянкою по місту, вирішили наступної неділі знову вирушити у похід (Допустовий сполучник). Всі слухали, ... заворожені. (Порівняльний сполучник).

Диктант

Затишної долини сани вихопились на височеньку греблю і зразу ж потрапили в шумовиння вітрів, що несли на своїх одволожених крилах подих весни. Вони налітали то з півдня, то з заходу. То проривалися знизу, від ставу, то шугали з хмар і враз відкрили сонце і голубу ополонку навколо

нього. Навкруги перекотилися тіні, заіскрилася долина. Здавалося, що на сніги одразу рясно випала золота роса.

В лісах теж відчувалася хода весни. Під деревами вже глибоко осів сніг. Інколи біля окоренків проглядали цупкі зелені хрещики барвінку. На тлі сірих замшених дубів перегойдувалося червоне мереживо березових гілочок. На них іще тільки намічалась крихітна сім'я веснянок, які потім аж накипають на кожному паростку.

(За М. Стельмахом)

Контрольні запитання і завдання

1. Яке висловлення є правильним?

1. Сполучник уживається у словосполученні для передачі підрядної залежності.

2. Сполучник уживається поза словосполученнями, між якими немає зв'язку граматичного, а лише логічний, тому він може пов'язувати незмінні слова.

3. Сполучник уживається у словосполученні для вираження граматичних відношень між словами.

2. Запишіть висловлювання, вставляючи замість крапок пропущені слова.

Деякі сполучники (*і, та, а, але, або* та ін.) можуть поєднувати як ... члени речення, так і частини ... речення.

Сполучники ... вживаються тільки для зв'язку частин ... речення.

2. Групи сполучників за будовою

За будовою розрізняють сполучники:

прості – *і, й, а, бо, та;*

складні (які складаються з двох або більше простих сполучників) – *якщо, якби, щоб;*

складені (які складаються з двох або кількох слів) – *через те що, тому що, для того щоб.*

Завдання

Вправа 260. Запишіть подані сполучники у три колонки: прості, складні й складені.

Також; тим-то; завдяки тому що; щоб; бо; а; притому; внаслідок того що; не зважаючи на те що; куди; як; й.

Вправа 261. Прочитайте і спишіть речення. У якому з них вжито простий сполучник? Яка з відповідей правильна?

1. *Вона починає щось палко доводити, а він поблажливо і докірливо хитає головою.*

2. *Дівчина була об тій порі, коли кожного манить щось загадкове, незбагненне і таємниче.*

3. *Ввічливі господарі не знали, де й посадити дорогих гостей.*

(З тв. В. Симоненка)

Відповіді:

а) тільки у першому; б) тільки у другому; в) у всіх.

Вправа 262. Прочитайте і спишіть сполучники. У якому ряду всі сполучники складені? Підкресліть складені сполучники.

а) *в міру того як, дарма що, тому що, через те що, якби;*

б) *дарма що, так що, якщо, однак, щоб;*

в) *для того щоб, з тим щоб, через те що, дарма що, після того як;*

г) *якщо, якби, коли б, так що, в міру того як.*

Вправа 263. Прочитайте. Які з наведених сполучників є простими?

1. Якби. 2. Хоч. 3. Як тільки.
4. Що. 5. Нібито. 6. В міру того як.

Відповіді:

- а) 1 і 5; б) 3 і 6; в) 2 і 4.

Вправа 264. Прочитайте. Які з наведених сполучників є складеними? Яка відповідь правильна?

1. Неначе. 2. Причому. 3. Завдяки тому що
4. Однак. 5. Тим-то. 6. Дарма що.

Відповіді:

- а) 1 і 5; б) 2 і 4; в) 3 і 6.

Диктант

Ранок був безвітряний. Тихо пролітала негуста пороша, і садок ніби відпочивав у рухливих її тенетах після нічної негоди. Жодна гілочка не ворушилася. Із заходу понад старим кукурудзищем майже над самою землею тягло хмари. Сонце в прогалинах між ними ледь прозирило крізь холодну імлу – жовте, похмуре, сліпе.

Я вийшов за садок. Гілля обторкало мої плечі та шапку, полишивши на них білі пухнасті квіти з снігу. Дивлюсь на дорогу. Он мріють дві колії і сходяться біля обрію клинцем. Там щось чорніє, рухається, віддаляючись, все меншає й меншає, аж доки не зникає геть на вістрі того клинця. Десять там Дніпро. Зараз він іще не скрес, то хоч і мосту немає, можна перейти на той берег по льоду.

(За Григором Тютюнником)

Контрольні запитання і завдання

1. Допиїть визначення.

Складними називаються сполучники, утворені....

Складені сполучники – це ті, які складаються ...

2. У якому рядку подано складені сполучники? Оберіть правильну відповідь.

1. *Якби, якже, проте, немовбито.*

2. *А, ні, та, або.*

3. *Тому що, у зв'язку з тим що, як тільки.*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

3. Сполучники сурядності й підрядності

За значенням і синтаксичними функціями у реченні сполучники поділяються на сполучники сурядності й підрядності.

Сполучники сурядності – це сполучники, які поєднують рівноправні члени речення або рівноправні частини складного речення.

Наприклад: *Праця чоловіка годує, а лінь марнує (Нар. творчість).*

Сполучники сурядності поділяються на три групи.

Єднальні (явища відбуваються одночасно чи послідовно): *і (й), (а)* (в значенні *і*), *також, ні-ні, як-так, не тільки, а й.*

Наприклад: *Ні птиці в повітрі, ні коника в траві; - Коню сивий, будь щасливий, а не спотикайся (А. Чубинський).*

Протиставні (явища протиставляються або зіставляються): *а, але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак.*

Сполучник *а* може бути як протиставним, так і зіставним.

Наприклад: *Федько вчився непогано, зате Дмитрикові доводилося допомагати (О. Довженко).*

Розділові (явища є несумісними або чергуються): *або, чи, то, хоч, то ... то, не то ... не то, хоч ... хоч, або ... або, чи ... чи.*

Наприклад: *То не риба в морі розгулялась, то не пави в небеса знялися, – розійшлися дівчати з граблями по сухих пахучих покосах (М. Рильський).*

Сполучники підрядності – це сполучники, які приєднують залежну частину до головної у складному реченні. Наприклад: *Зрадив, як сирота сонцю (Нар. творчість).*

За значенням сполучники підрядності поділяються на групи:

- **причинові:** бо, тому що, у зв'язку з тим що;
- **мети:** щоб, щоби, для того щоб, аби;
- **часові:** ледве, тільки, як, щойно, як тільки, після того як;
- **умовні:** якби, якщо, коли б, аби, як тільки;
- **допустові:** хоч, дарма що, незважаючи на те, що; хоч..., але;
- **порівняльні:** як, мов, наче, неначе, ніби, нібито, начебто, мовбито;
- **міри, ступеня:** аж, що аж, що й;
- **з'ясувальні:** що, як, ніби.

Завдання

Вправа 265. Прочитайте підрядні сполучники і запишіть їх у такому порядку: причини, мети, часу, умови, порівняння, наслідку, допустовості.

Щойно, аби, після того як, хоч, мов, так що, щоб, з тим що, оскільки, нібито, як, аж, поки, наче, відтоді як, у зв'язку з тим що, нібито, незважаючи на те що, так що, немов, як тільки, нехай, дарма що, коли б, начебто, якби, раз, тому що, якщо.

Вправа 266. Допишіть у кожному рядку по два сполучники вказаної групи.

Єднальні: *і, ні ... ні, ...*

Протиставні: *та, однак, ...*

Розділові: *чи... чи, або... або, ...*

Вправа 267. Які з наведених сполучників є підрядними умовними?

1. Тому що.	2. Щоб.	3. Як
4. Як тільки.	5. Якби.	6. Коли б.

Вправа 268. Прочитайте сполучники і запишіть їх у такій послідовності: єднальні, протиставні, розділові.

Лише, однак, а, і, або, чи то, та ще й, не то ... не то, й, ні... ні.

Вправа 269. Прочитайте і спишіть рядки сполучників. У якому рядку всі сполучники підрядні?

- бо, тому що, оскільки, якби, дарма що;*
- бо, то, коли, зате, як;*
- мов, як, однак, начебто, ніби;*
- хай, ні... ні, ледве, якщо, проте.*

Вправа 270. Прочитайте і визначте, у якому рядку всі сурядні сполучники є протиставними? Яка з відповідей правильна?

- Та, і, й, ні...ні.*
- Або, чи, коли не ... то, то...то.*
- Проте, однак, зате, а, але.*

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 271. Які з наведених слів є підрядними допустовими сполучниками? Оберіть правильну відповідь.

1. Щойно.	2. Коли б.	3. Дарма що.
4. Начебто.	5. Хоча.	6. Якби.

Відповіді:

- а) 1 і 2; б) 3 і 5; в) 4 і 6.

Вправа 272. Прочитайте і спишіть рядки сполучників.
У якому рядку всі сполучники порівняльні?

- а) *немовби, що, наче, хоч, неначе;*
- б) *начебто, мов, немов, ніби, нібито;*
- в) *як, ледве, мов, наче, аби;*
- г) *як, мов, оскільки, а, тому що.*

Вправа 273. При розподілі сполучників підрядності за групами припустилися помилок. Переставте сполучники відповідно до вказаних груп і запишіть правильно.

Причинові	Часові	Умовні
<i>бо</i>	<i>якщо</i>	<i>коли</i>
<i>боли б</i>	<i>через те що</i>	<i>як тільки</i>
<i>якби</i>	<i>тому що</i>	<i>після того як</i>

Вправа 274. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть у одному сполучник. Яка з відповідей правильна. У котрому реченні є порівняльний сполучник?

1. *І скрипіли ворота, ніби й вони плакали за козаками (Б. Лепкий).*

2. *Тільки Максим сам один стояв іще, мов дуб серед поля (І. Франка).*

3. *Знеможений, з ранами на тілі я волікся, як журавель з перебитим крилом (В. Бобинський).*

Відповіді:

- а) тільки у першому; б) тільки у другому; в) у всіх.

Вправа 275. У якому рядку подано сполучники сурядності? Оберіть правильну відповідь.

- 1. *Бо, тому, коли, де.*
- 2. *Як, звідки, наче, мов.*
- 3. *Та, але, чи, проте.*

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Диктант

Сполучник *трудиться* у синтаксичному царстві *на-тхненно*, об'єднуючи прості речення в складні. Одні сполучники виступають за рівноправність частин складного речення, інші роблять одну з частин підпорядкованою. Отже, поведінка сполучників *сурядних* і *підрядних* неоднакова.

Варто виділити три основні групи *сурядних* сполучників: *єднальні*, *протиставні* і *розділові*. *Єднальні* сполучники і (*й*), *та* об'єднують прості речення у складносурядні. *Протиставні* – *а*, *але*, *проте*, *зате* – протиставляють зміст частин складносурядного речення. *Розділові* – *або*, *чи*, *то-то* – передають чергування, несумісність явищ тощо.

Тепер про *підрядні* сполучники. Подивіться, як вишикувалися на старт *причинові* сполучники *бо*, *тому*, *що*. Сполучник *щоб* відповідає за функцію *мети*. *Прямують* у складне речення сполучники *якщо* і *якби*, *щоб* виразити значення умови. І *бринять* розмаїттям *відтінків* сполучники *як*, *мов*, *наче* і *подібні*. *Будь ласка*, вибирайте *будь-який*, коли потрібно порівняти явища.

Завжди сполучникам *хочеться* *трудитися* у складному реченні. *Бо це* основна їх *праця*.

(За І. Вихованцем)

Контрольні запитання і завдання

1. Доповніть висловлювання.

Сполучники *сурядності* вживаються для зв'язку... .

Сполучники *підрядності* вживаються для зв'язку частин...

2. Визначіть, за якими ознаками згруповано сполучники.

Запишіть назви трьох колонок.

<i>через те що</i>	<i>незважаючи на те що</i>	<i>немов</i>
<i>тому що</i>	<i>дарма що</i>	<i>як</i>
<i>затим що</i>	<i>хоч</i>	<i>нібито</i>

4. Вживання сполучників. Сполучники й однозвучні слова

За особливостями вживання розрізняють **сполучники** **одиничні, повторювані й парні**.

Одиничні сполучники й, і, а, поєднують однорідні члени речення або речення вираження замкненості.

Наприклад: *Ціле літо дід Данило живе на пасіці в лісах, а увесь рік пахне вощиною, медом і травами (М. Стельмах).*

Повторювані сполучники або - або, чи - чи, то - то, не то - не то, чи то - чи то, і - і, ні - ні вживаються при кожному однорідному членові або простому реченні.

Наприклад: *Чи в лісі, чи в хаті, чи в полі, чи на волі мені вас шукати? (Т. Шевченко).*

Парні сполучники складаються з двох частин: одна частина ставиться перед першим, а друга перед другим однорідним членом чи частиною складного речення: **не тільки ..., а й; не тільки..., скільки; хоч..., але; чим..., тим; як..., так і**.

Наприклад: *Чим далі заглиблювалися вони в гори, тим тихішим ставав відгомін бою (В. Собко).*

Увага!

Розрізняй сполучники і сполучені слова.

Підрядний сполучник	Сполучне слово
не буває членом речення	є членом речення
можна замінити лише іншим сполучником	можна замінити іншим сполучним словом
на нього падає логічний наголос	може вимовлятися з логічним наголосом

речення не можна перетворити на питальне	речення можна перетворити на питальне
Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (Тарас Шевченко).	Як би я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти (Леся Українка).

Сполучники *щоб, якби* слід відрізняти від однозвучних з ними займенників чи прислівників з частками *б, би, ж, же*

Сполучник	Однозвучні сполучення слів
О пісне! Від народу кров і плоть ти узяла, щоб лиш йому служити (М. Рильський).	Ще добре, хоч Ілько дома, а що б вона та сама вдіяла (А. Головка).

Сполучники *зате, проте* треба відрізняти від однозвучного займенника *те* з прийменниками *за і про*

Сполучник	Однозвучні сполучення слів
Леся замислилась, проте заговорила знову (О. Олійник).	Мені ввижається, як в тихім ріднім колі старий дідусь навчав своїх онуків, про давнину справдешні байки править, про те, що діялось на нашім світі (Леся Українка).

Завдання

Вправа 276. Охарактеризуйте наведені сполучники за структурою і способом уживання.

Та, проте, не тільки – але й, так що, а, для того щоб, якщо, але, чим – тим, бо, ні...ні, ледве, нібито, дарма що, чи...чи,

в міру того як, й, не то... не то, хоч, хоч – але, тому що, щоб, та, хай, подібно до того як, хоч...хоч.

Вправа 277. Прочитайте і спишіть речення. У якому з них вжито парні сполучники? Яка з відповідей правильна?

1. Як то вийде в них, і чи не доведеться тікати звідси самому, як наказали Іван і Павло, якщо їх викриють і схоплять (Ю. Хорунжий).

2. Як квіти поливає, то кожного ранку співає (Леся Українка).

3. Як ішла додому в житньому вінку, радо всі вітали дівчину швидку (П. Воронько).

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 278. Скільки сполучних слів вжито у наведеному реченні? Оберіть правильну відповідь.

Старі козаки, що з природи вміли читати, як з великої книги життя, заповідали такі морози, яких ще світ не бачив (Б. Лепкий).

Відповіді:

а) два; б) чотири; в) п'ять.

Вправа 279. Прочитайте і спишіть речення. Замість rischi сполучники запишіть разом чи окремо, поясніть їх написання. Підкресліть сполучники однією рисою, однозвучні з ними сполучення – двома.

1. Співай же за мною Про/те, як весною Усе відживається знов. 2. Як/би оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золоту арфу. 3. Як/би я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти (Леся Українка). 4. Що/б тих щасливих днів не загубити, потрібно працювати цілий рік (Д. Павличко). 5. Ну що/б здавалося слова?! (Т. Шевченко). 6. Хоч і знаю, що все скінчиться добре, а про/те не можу заспокоїтись (М. Коцюбинський).

Вправа 280. Прочитайте текст. Випишіть з нього спочатку сполучники сурядності, а потім – підрядності. Запишіть речення з парними сполучниками, діберіть до них синоніми.

*Коли батько рибалка, то й діти у воду дивляться.
Як не стане, то батько дістане, як не буде, то мати добуде.
Батькова й материна молитва з дна моря порятує, а проклін – у калюжі втопить. За гроші не купиш ні батька, ні матері, ні родини. Добре тому, хто має батька, бо в батька найтепліша хатка. І мій батько такий мався, і я в нього вдався.
Не потрібен і клад, коли у сім'ї лад.*

(Нар. творчість)

Диктант з граматичним завданням

Випишіть з тексту спочатку сполучники, а потім – сполучні слова. До виділеного сполучника доберіть синонім.

В народі склалася певна традиція провідів до армії, за якою вшановувався новобранець і його сім'я. На проводах їм виявляли громадське співчуття, висловлювали надію, що служба закінчиться благополучно й солдат щасливо повернеться до рідного дому. За традицією сім'я, яка випроводжала свого сина чи батька до армії, влаштовувала прощальний обід, на який гостей кликав сам новобранець.

Батьки, родичі, друзі бажали майбутньому солдатові швидкого повернення, здоров'я, терпіння, щоб він міг витримати важку солдатську муштру. На кінець обіду присутні обдаровували новобранця, а мати благословляла його образом і хлібом-сіллю.

(О. Кравець)

Контрольні запитання і завдання

1. Яка службова функція сполучника?
2. З'ясуйте функції сполучних слів. Які частини мови можуть уживатися як сполучні слова?

3. Допишіть визначення.
Повторювані сполучники складаються з ...

5. Правопис сполучників

1. Складні сполучники, утворені з кількох слів, пишуться разом: *щоб, ніж, якби, начебто, якщо*.
2. Перші дві частини пишуться разом у сполучниках: *незважаючи на те що, тимчасом як*.
3. У складених сполучниках кожна частина пишеться окремо: *дарма що, так що, для того щоб, в міру того як*.
4. Через дефіс пишуться сполучники з підсилювальними частками: *-бо, -но, -то: тільки-но, тому-то, якби-но*.

Завдання

Вправа 281. У якому рядку всі складені сполучники написані пра вільно?

1. Незважаючи на те, що; з того часу як.
2. Через те що; у зв'язку з тим що.
3. Внаслідок того що; подібно до того як.

Відповіді:

а) тільки у першому; б) тільки у третьому; в) у всіх.

Вправа 282. Прочитайте і запишіть сполучники, розкриваючи дужки.

Як(що), за(те), неначеб(то), тому(то), тим(то), дарма(що), хоч(би), замість того що(б).

Вправа 283. Прочитайте. Які з наведених сполучників потрібно писати через дефіс? Яка з відповідей правильна? Запишіть, знімаючи риси.

1. Як/що. 2. Ад/же. 3. Тому/то. 4. Тільки/но. 5. Як/би. 6. Що/б.

Відповіді:

а) 1 і 6; б) 3 і 4; в) 2 і 5.

Вправа 284. Прочитайте і спишіть речення. У якому з них *за/те* слід писати разом? Яка відповідь правильна?

1. Друзів люблю, *за/те* чванливих не терплю (Нар. творчість).

2. *За/те* ручився гетьман словом своїм і своєю особою (Б. Лепкий).

3. *Оце* тобі почну – *за* понеділок! – *За/те*, що в рясі не заштопав дірок! (Б. Стельмах).

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 285. Прочитайте і спишіть сполучники. У якому рядку всі сполучники слід писати через дефіс? Оберіть правильну відповідь.

1. Як/же, як/би, начеб/то, про/те.

2. Отож/то, тим/то, тільки/но, тому/то.

3. Так/що, дарма/що, тому/що, як/тільки.

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 286. У якому рядку всі сполучники написані неправильно? Яка правильна відповідь?

1. Як же, про те, неначе, тому-що.

2. Якщо, нібито, тому-то, так що.

4. Зате, якби, немовбито, якже.

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 287. Прочитайте і запишіть сполучники, знімаючи ризику. Умовні сполучники підкресліть.

*Або/ж, тільки/но, про/те, при/чому, замість того/що/
б, немов/ би/то, не/зважаючи/на/те/що, як/би, як/що,
коли/б.*

Диктант

Коли йдеться про майстерність письменника, про його професійну підготовленість до нелегкої й відповідальної творчої праці, коли хочемо визначити справжність таланту, що йде в літературу, то неодмінною ознакою тут буде, мабуть, саме це: вміння молодого митця вслухатися в мову народу, всією душею сприймати й відчувати народне слово, його розмаїття, красу... Бо ж у тім місія майстра, щоб цю красу видобути, викресати зі слова навіть найбуденнішого, створити йому відповідне сусідство, надавши слову таке місце у творі, де б воно само оновилося, набуло свіжості, сяйнуло, розквітло!

Не було випадку, щоб видатний твір літератури був написаний сірою мовою, щоб вдалось його вибудувати словами зужитими, знебарвленими до пересічності... Ставитись до мови творчо, сміливо, але й з безмежною відповідальністю – це чудово вміла робити наша класична література. Досвід її вчить, що найвища майстерність художника слова – у його вірності життєвій правді, яка вбирає в себе, зокрема, й правду народної мови, засвідчену в найрізноманітніших виявах – і в пісенному ліризмі, і в гуморі, і в згустках афористичної туги народної мислі.

(О. Гончар)

Контрольні запитання і завдання

1. Назвіть основні правила правопису сполучників.

2. Виправте помилки у написанні сполучників, запишіть їх правильно.

Уміру того-як, через тецо, ад же, неначеб-то, тому то, тим то, при-тому, не зважаючи нате що.

Вигук

Література

1. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія* / За ред. І. К. Білодіда – К. : Наук. думка, 1969. – С. 525–535.
2. *Мацько Л. І. Інтер'єктиви в українській мові.* – К. : Наук. думка, 1981.
3. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія.* – К. : Либідь, 1993. – С. 318–328.
4. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови.* – К. : Вища шк., 1972. – С. 393–396.
5. *Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис.* – К. : Вища шк., 1989. – С. 183–187.
6. *Сучасна українська літературна мова* / За ред. А. П. Грищенка – К. : Вища шк., 1997. – С. 480–487.

1. Вигук як особлива частина мови

Вигук – це особлива частина мови, яка виявляє почуття, волевиявлення мовця, не називаючи їх.

Наприклад: *ой! гей! а!*

Вигуки не належать ні до повнозначних, ні до службових

частин мови, тому що не мають предметного значення і не виконують у реченні ніяких функцій: *Ой, який же день багатий, бо прекрасне він несе (П. Тичина).*

Увага!

Вигуки не співвідносяться ні з предметами, ні з поняттями.

Вигуки не мають морфологічних ознак (роду, числа, відмінків, особи, часу, способу, виду тощо). Не є членами речення.

За походженням вигуки поділяються на:

– **первинні** (непохідні): *а! о! ах! ох! гей! ого! фу! ай! ух! на! ану! нумо! брр! га!*

– **вторинні** (похідні) – утворилися від повнозначних частин мови: *Слава! Гайда! Спасибі! Браво! Гвалт! Леле! Боже! Лихо! Отакої! Страх!*

– **вигуківі** фразеологізми: *Оце так! Здоровеньки були! От тобі й маєш! Барони Боже! Матінко моя рідна!*

За значенням вигуки поділяються на:

1. Емоційні – виражають почуття, переживання, настрий, здивування, іронію тощо: *тю! фа! ах! ой! ого! гм! от тобі і на! Ой, людині славно, вільно жить весною, з долею ріднитись юно-молодою (Г. Шпак).*

2. Спонукальні – виражають наказ, спонукання до дії: *Гей! агов! годі! киць-киць! геть! тпру! Гей ти, доле моя, хоч тепер обізвись! (В. Сосюра).*

3. Вигуки, що є словами ввічливості (мовний етикет) – виражають привітання, прохання, подяку, сподівання, побажання, прощання: *Добридень! Будь ласка! Добраніч! Дякую! Перепрошую! Ласкаво просимо!*

4. Звуконаслідувальні вигуки виражають акустичне уявлення людини про звуки, які зустрічаються в живому і неживому оточенні: *гав-гав! кукуріку! хрусь! цок-цок! ку-ку! ха-ха-ха! дзінь! тьох! Гу-гу-гу! – застогнав пугач серед лісу (Панас Мирний).*

Завдання

Вправа 288. Прочитайте вигуки. У якому рядку всі слова вигуки?

- а) би, хай, ой, годі, або;*
- б) ой, геть, б, нехай, бодай;*
- в) алло, цабе, фе, ой, марш;*
- г) прощайте, ех, нехай, перепрошую, хоча.*

Вправа 289. Прочитайте і спишіть речення. У якому реченні вжито вигук? Яка відповідь правильна?

- 1. Ні, сили на землі нема, і сили на землі не буде, щоб потягти нас до ярма (М. Рильський).*
- 2. Ой де ж ти, воле, ти зоре таємна? (Леся Українка).*
- 3. Чоловік без волі, що кінь на припоні (Нар. творчість).*

Відповіді:

- а) першому; б) у другому; в) у третьому.*

Вправа 290. Запишіть у кожному рядку по три приклади вигуків зазначених груп.

Емоційні:.... Волевиявлення: Звуконаслідувальні слова:....

Вправа 291. Допишіть у кожному рядку як називаються і що виражають вигуки.

Ех, ой, ого –

Агов, тпру, цить –

Бух, ку-ку, хляп, ме-е.

Вправа 292. Допишіть по два приклади вигуків, які виражають:

- почуття і переживання: ... ;*
- оклик, звертання, спонукання: ... ;*
- голоси тварин, звуки природи:*

Вправа 293. Прочитайте і спишіть речення. У якому реченні вигук виражає захоплення? Оберіть правильну відповідь.

1. *Ох, і батьку, батеньку. Суворий ти єси, крутий, хоч і справедливий.*

2. *О-й-ой, ціле десятиліття. За такий час у нашій армії можна вже капітаном, майором, або й підполковником стати.*

3. *О-го-го! Такий гість! І шабля при боці! (З тв. М. Сиротюка)*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Диктант

Особливі слова зовсім не схожі на інші, бо... кричать. Прислухаймося до крику й галасу маленьких слів. Що за диво? Це не просто крик. Слова і вигукують, і захоплюються, і сумують, і страждають, і лякаються, і докоряють, і прохають, і стверджують... У них уся гама переживань, почуттів і волевиявлень людини. За неспокійну вдачу ці слова й названо вигуками.

Вигуки передають наші почуття, переживання й бажання найстиліше. Тому й не диво, що деякі з них складаються тільки з одного звуку: а, о, у! Це маленькі-маленькі слівця. Далі йде чимала група вигуків, у яких поєднуються голосний і приголосний звуки: ай! ох! ой!

(А. Коваль)

Контрольні запитання і завдання

1. Чи можуть вигуки вступати в синтаксичні зв'язки з членами того речення, яке вони супроводжують? Відповідь проілюструвати прикладами.

2. Прочитайте і визначте, у якому рядку всі слова вигуки?
- а) ух, ой, ого, так, мовби;*
 - б) аж, хоча б, невже, прощайте, дзень;*
 - в) ку-ку, ціп-ціп, ой, геть, тпру;*
 - г) нехай, му-у-у, агов, марш, вйо.*

2. Правопис вигуків. Розділові знаки при вигуках

Правопис.

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться через дефіс: *ай-ай-ай! ку-ку! ха-ха-ха!* Через дефіс пишуться вигуки: *Їй-Богу, їй-бо, їй-право.*

Розділові знаки.

1. Після вигуку ставиться кома або знак оклику. Наприклад: *Ай-ай-ай-ай! Як же ви не знаєте, що таке крякуха? (Остан Вишня).*

2. Якщо при вигуках є знак оклику, коли вони стоять у середині речення, то з обох боків вони виділяються тире.

Наприклад: *Всі, у кого серце вірне сонцю нашої весни,
Сійте зерно - гей! - добірне
В нерозмежені лани.*

(М. Рильський)

3. Комами не виділяються:

– Слова *о, ой, ох, ну й*, якщо автор використовує їх у ролі підсилюючої частки.

Наприклад: *Ой дівчино чорноброва,
Будь здорова, будь здорова.*

(М. Вороний)

– Слова *ой, о*, які стоять перед звертанням. Наприклад: *Ой Музо! Ся пісня двосічна, мов зброя, і будить одвагу, й жалью завдає (Леся Українка).*

– Вигуки, що стоять на початку речення перед особовим займенником, після якого йде звертання.

Наприклад: *Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько - колюче терня?
(І. Франко)*

Завдання

Вправа 294. Прочитайте. У якому рядку допущено помилку в правописі вигуків? Запишіть, виправляючи помилку.

- а) ой-ой, їй-Богу, їй-бо, вйо, допобачення-*
- б) ку-ку, овва, добридень, ш-ш-ш агов-*
- в) ках-ках, цабе, ха-ха, тарах, ну-ну'*
- г) ляп-ляп-ляп, кру-кру, на добраніч, оце так, алло.*

Вправа 295. Складіть з вигуком **ой** три речення так, щоб у першому з них вигук виражав захоплення, у другому – біль, а в третьому – здивування.

Вправа 296. Складіть три речення з вигуком **ох!** Так, щоб у першому з них вигук виражав незадоволенням, у другому – сум, а в третьому – небажання.

Диктант

Постійне місце праці вигуків – у тексті. Упродовж віків у співпраці з нерозлучною інтонацією і сусідніми реченнями, мімікою та жестами вигуки поспішають розповісти, що їх схвилювало.

Саме знак оклику відмежовує вигуки від інших слів. Щоб не залишитися в мовленні непомітними і не загубитися серед інших слів, вигуки змушені постійно вимовлятися з видільною інтонацією. Це єдиний і найпереконливіший сигнал усім, що вони – повноправні речення. Інтонація – це та внутрішня життєдайна пружина, яка робить вигук вигуком.

Багатозначною стала або стає більшість вигуків. Наприклад, вигук ах! здатний передавати захоплення, пригнічений стан, втому, незадоволення, роздратування, досаду, раптовий здогад, спомин.

Отакі справи з вигуками. Це – слова-крикливці. Та ви їх не бійтеся. Вони вигукують, щоб розповісти нам про почуття людини та розмаїття світу.

(За І. Вихованцем)

Контрольні запитання і завдання

1. Розкажіть про особливості правопису вигуків.
2. Чи можна вигук віднести до службових або повнозначних слів?
3. Які функції вигуків у мові?
4. Назвіть розряди вигуків за значенням.
5. Охарактеризуйте вигуки за походженням.
6. Що таке звуконаслідувальні слова?
7. Чи завжди вигуки виділяються розділовими знаками?
8. Прочитайте і перекажіть.

Чому крикливі слова стали реченнями

Скажете: що за диво? Щоб слова та й кричали?! Не дивуйтеся. Маємо в мові і такі слова. Вони надто маленькі. Але найкрикливіші. Ніколи не бувають у спокої: вигукують, радіють, захоплюються, дивуються, «сахаються», бояться, зітхають, жураються, сумують, сердяться, оцінюють, тужать, співчують, уболівають, жаліють, схвалюють, вага-

ються, сумніваються, лякаються, лякають, скаржаться, хвалять, зневажають, зловтішають, докоряють, закидають, осуджують, обурюються, іронізують, глузують, стогнуть, бажать, болять, здогадуються, підтверджують, страждають, заперечують, велять, наказують, спонукають. І багато інших почуттів безпосередньо виражають ці слова. Передають усе, що пов'язане з переживаннями, почуттями, бажаннями, волею, спонуканнями людини. Ви, напевно, вже здогадалися, що ці слова – вигуки.

...Вигукування, крикливість – постійна ознака вигуків. Інші слова – витримані, дисципліновані... І граматику прийняла єдино правильну ухвалу. Послати вигуки в синтаксис. Хай будуть реченнями! Весь час нехай клопочуться у тексті. А там завжди інтонація, сусідство інших речень. Галасливість вигуків трохи уляжеться. І люди зрозуміють за допомогою інтонації і сусідніх речень, міміки і жестів, що схвилювало ці маленькі слова, що вони хочуть сказати нам. Ось так із давніх пір до нашого часу вигуки є і словами, і реченнями. У мовленні вони – справжнісінькі речення. Тому тримаються міцно за знак оклику. Це сигнал усім, що вони – речення.

(І. Вихованець)

Частина II

СИНТАКСИС

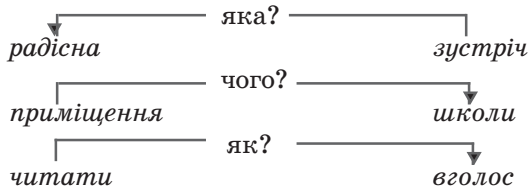
Література

1. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. – К. : Вища школа., 1972;
2. *Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І.* Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. – К. : Вища шк., 1989;
3. *Сучасна українська літературна мова* /За ред. М. Я. Площ. – К. : Вища шк., 1997.

Синтаксис – (у перекладі з грецької *syntaxis* – складання, побудова, зв’язок, з’єднання) – розділ граматики, що вивчає способи поєднання слів у словосполучення і речення, а також будову та типи цих одиниць.

1. Словосполучення

Словосполучення – синтаксична одиниця, що утворюється поєднанням двох або більше слів (головного і залежного) за допомогою підрядного зв'язку.

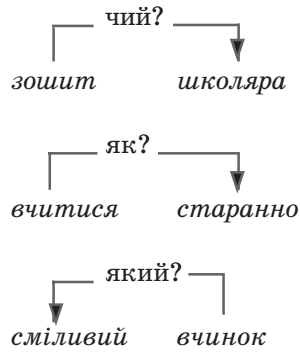
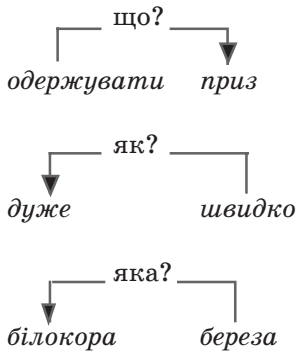

Словосполучення

Питання ставиться від головного слова до іншого (залежного)

Питання ставиться від залежного слова

Завдання

Вправа 297. Прочитайте і спишіть. Підкресліть словосполучення.

1. Початок жнив, моральний обов'язок, працювати надмір.

2. Біля криниці, всупереч логіці, задля авторитету.

3. Директор оголосив, виборці одержали, інструкція рекомендує.

Вправа 298. Допишіть словосполучення.

... будівництво

... річний план

... освіту

Вправа 299. Прочитайте. Визначте “зайве” словосполучення.

а) веде до зменшення;

б) добуток напруги;

в) інтерфейсні смуги;

г) дорівнює косинусу.

Вправа 300. Прочитайте і спишіть словосполучення, виправляючи помилки.

смысл творчості;

смысл життя;

смысл слова.

Вправа 301. Прочитайте. Визначте, у якому словосполученні головне слово виділене правильно?

1. Курси гривні.

2. Національний банк.

3. Обмін валюти.

Диктант

Краса і багатство української мови

“Слово ввібрало в себе найтонші порухи наших почуттів, – писав В. О. Сухомлинський, – у ньому закарбувалася душа, звичаї, традиції, радості й болі народу – всі його духовні цінності, створені століттями.”

Як же ми користуємося цим багатством, якими барвами розцвічуємо свою мову?

Багато непорозумінь виникає через мовну недбалість. Ми часто ображаємо один одного, зовсім не бажаючи цього, через невміння чітко, недвозначно висловити свою думку. Адже від того, наскільки точно ми втілюємо в слова, формулюємо свою думку, наскільки вільно володіємо мовою, залежить і те, як нас розуміють інші.

Тактовна людина, починаючи розмову, завжди спробує з’ясувати, чи зацікавить співрозмовника те, що вона збирається йому розповісти. Чи не буде йому нудно, чи має він час її вислухати.

Уміння володіти словом, почуття краси слова потрібні кожній людині. Той, хто відчуває красу слова, вміє словом передати найтонші відтінки людських думок і переживань, підніметься на високу сходинок справжньої людської культури.

(А. Коваль)

Контрольні запитання і завдання

1. Що вивчає синтаксис?
2. Що таке словосполучення?
3. Чим зумовлені форми відмінювання слів у словосполученнях?
4. Що спільного і що відмінного між словосполученням і словом?

2. Види словосполучень за будовою

Види словосполучень за будовою

Прості

утворені поєднанням двох
повнозначних слів:

а) слово + слово:

червона стрічка;

б) слово + складена
словоформа:

буду виконувати вправу;

в) слово + лексичне
словосполучення:

ставити знак питання;

г) слово + фразеологічний зворот:
зовсім втратити голову

Складні

утворені поєднанням трьох
більше повнозначних слів:
хлопець веселої вдачі;

якогось одного загального
значення не мають:

два по два – чотири;

між компонентами – два чи
більше видів синтаксичних
відношень:

*писати (що?) лист (кому?)
товаришеві.*

Завдання

Вправа 302. Під час побудови словосполучень припустилися помилок. Виправте ці помилки, замінюючи неправильно вжиті прийменники, відмінкові форми та окремі слова.

Болільщики боліли за команду, буду писав, самий гарний, по дев'ятнадцятій годині п'ять хвилин, прийнявши рішення, у чому смисл.

Вправа 303. Прочитайте. Відредагуйте і запишіть словосполучення.

Шляхові знаки ;

вулично-дорожна мережа міст;

путьові дороги.

Вправа 304. Прочитайте і допишіть словосполучення.

До життя, праці... ;

арифметичне ... ;

торговельні

Вправа 305. Утворіть словосполучення, які б відповідали
схемам: — що — ; — як — ; — чий —

Диктант

Між мовною убогістю і багатослів'ям – прямий зв'язок. Чим менший у людини запас слів, тим більше їх піде на висловлювання зовсім простенької думки.

Уміння чітко мислити, багата уява, достатній запас слів дають змогу стисло й небагатослівно говорити.

Розвивати в собі чуття слова найкраще за допомогою читання. Для деякого читання – процес обтяжливий. Книжка товста, сторінок багато, очі по сторінках повзають, мов сонні мухи, а до кінця ще так далеко... Отже, треба навчитися читати швидше. По-перше, зосередься на тому, що читаєш, відганяй від себе всі інші думки, не розмовляй під час читання, не кидай оком на телеекран, не відволікайся на сторонні справи. По-друге, навчись сприймати написане лише зором, без проговорювання про себе кожного слова. Читання помітно прискориться. По-третє, читати треба не окремі слова, а намагатися одразу охопити зором словосполучення, фрази.

(За А. Коваль)

Контрольні запитання і завдання

1. Розкажіть про види словосполучень за будовою. Наведіть приклади.

2. Чим відрізняються прості словосполучення від складних?

3. Допишіть словосполучення, з двома з них складіть речення:

... боротьба ... маневр ... схема

... покупець ... жінка ... хід

3. Види словосполучень за способом вираження головного слова

Словосполучення бувають:

– **іменникові** – з іменником у якості головного слова: *білий сніг, учень з книгою;*

– **прикметникові** – з прикметником у якості головного слова: *безмежно щасливий, щирий серцем;*

– **займенникові** – із займенником у якості головного слова: *дещо з речей, щось цікаве;*

– **числівникові** – з числівником у якості головного слова: *три студенти, п'ять зошитів,*

– **дієслівні** – з дієсловом у якості головного слова: *ходити до школи, любити студентів;*

– **прислівникові** – з прислівником у якості головного слова: *високо в небі, менше трьох.*

Завдання

Вправа 306. Прочитайте і визначте, у якому словосполученні головне слово виражене дієприкметником? Оберіть правильну відповідь.

1. *Набуті знання.*
2. *Золочена колосом.*
3. *Попереджуючий сигнал.*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 307. Прочитайте і спишіть речення. У якому рядку у всіх словосполученнях головне слово виражене іменником? Яка з відповідей правильна?

1. *Естрадна мозаїка, музична хвиля, популярний хіт.*
2. *Пісні тисячоліття, програма для меломанів, фестиваль пісні.*
3. *Твої мелодії, їхні диски, ці платівки.*

Відповіді:

а) у всіх; б) тільки у першому; в) тільки у другому.

Вправа 308. Утворіть словосполучення, які б відповідали поданим схемам:

дієслово + прислівник;
іменник + іменник

Вправа 309. Допишіть словосполучення.

... справа ... думка ... склад

Вправа 310. Утворіть словосполучення, які б відповідали схемам:

числівник+іменник;
прикметник+іменник.

Вправа 311. Прочитайте. Які з наведених словосполучень є прислівниковими? Яка з відповідей правильна?

1. *Невдовзі завітає, зрозуміли врешті-решт.*
2. *Щораз озиратись, зарадить хтозна-коли.*
3. *Відповідно до наказу, занадто добре.*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 312. Прочитайте. У якому рядку всі словосполучення є дієслівними? Яка відповідь правильна?

1. *Бути гречним, вітатись першим, подати руку.*

2. *Тепло вітати, приязно розмовляти, терпляче вислухати.*

3. *Виявляти стриманість, поважати співрозмовника, відповідати стримано.*

Відповіді:

а) тільки у першому; б) тільки у другому; в) у всіх.

Диктант

з граматичним завданням

Випишіть іменне, дієслівне та прислівникове словосполучення, поставте запитання від головного слова до залежного.

Ось історія назви міста Білгород-Дністровський (Одеська область). На початку другого тисячоліття на березі Дністровського лиману було грецьке поселення Тіра. В IX столітті племена уличів і тіверців побудували тут з поширеного в цих місцях будівельного матеріалу – білого черепашнику – місто, яке називали Білим. У 1484 році місто захопили турки й назвали так само, але своєю мовою – Аккерман (ак – “білий”, керман – “фортеця”). У 1944 році місту було повернуто його давню назву Білгород. Потім її розширили означенням Дністровський, оскільки місто Білгород було і під Києвом на річці Ірпінь, тепер село Білогородка.

(За А. Коваль)

Контрольні запитання і завдання

Яка характеристика відповідає поданому словосполученню? Яка відповідь правильна.

Найрозумніший з-поміж усіх.

1. *Поширене, іменне, головне слово виражене займенником.*

2. *Непоширене, іменне, головне слово виражене прикметником.*

3. *Поширене, прийменникове, головне слово виражене займенником.*

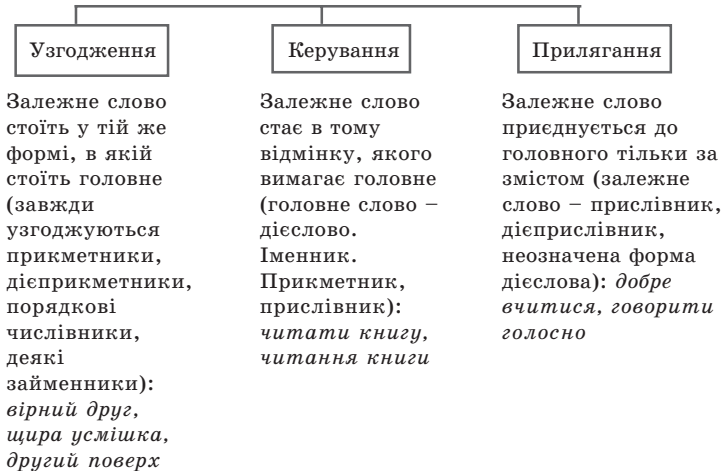
Відповіді:

а) перша; б) друга; в) третя.

4. Синтаксичний зв'язок у словосполученні

Підрядність – означає залежність одного компонента від іншого

Способи підрядного зв'язку

Не вважаються словосполученнями:

– підмет з присудком: *річка тече;*

- складені форми майбутнього часу: *буду читати*;
- складені форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників: *найбільш незалежний*;
- слова, що мають між собою сурядний зв'язок: *весна і осінь*;
- поєднання службового слова з повнозначним: *для тебе, біля школи*.

Завдання

Вправа 313. Прочитайте і спишіть словосполучення. Виділіть головні і залежні слова. Визначте спосіб зв'язку слів у словосполученні (узгодження, керування, прилягання).

Твоя батьківщина, український прапор, відроджувати культуру, навчишся читати, писати грамотно, Запорізька Січ, служитиму вітчизні, виконую завдання, дуже гарно.

Вправа 314. Допишіть словосполучення.

- Міжнародне ... ;
- горизонтальне ... ;
- ...на Близькому Сході.

Вправа 315. Прочитайте і спишіть словосполучення. Визначте і підкресліть серед них словосполучення з підрядним зв'язком керування.

- а) геометрично складається;*
- б) кутова швидкість;*
- в) легко зміщуються;*
- г) ефект на виході.*

Вправа 316. Прочитайте і спишіть поєднання слів. Підкресліть серед них словосполучення.

- а) Теорема Піфагора;
- б) безмежний простір;
- в) золото сонця;
- г) урок мови.

Вправа 317. Прочитайте. Визначте словосполучення, що прилягає.

- а) гетьманська булава;
- б) підійшов зненацька;
- в) чекати на подругу;
- г) серпнева ніч.

Диктант

Історія живе в нашій мові, в пісні. Слово доносить нам з глибини віків пристрасті, радості, сподіванки й горе наших предків. Мова – це душа народу... Дитина росте, чує першу казку, першу пісню, сама лепече ту казку й пісню і розводить свій квітник слів. І квітник цей, що чим далі – тим розростається і все пишніше буяє... В нашу свідомість разом з материнським словом входять звичаї нашого народу. Через оповідання близьких довідуємося ми про діла своїх дідів і прадідів. Дізнаємося про подвиги народних героїв минулого. Картини рідної природи з усіма її особливостями, враження від них, виражені словами, входять у свідомість, у душу людини. Входять із тим емоційним забарвленням, яке дав їм народ у своїх піснях, казках і приповідках.

(За М. Шумилом)

Контрольні запитання і завдання

1. Визначте словосполучення, що узгоджується:
 - а) команда рушати;

- б) пироги з капустою;
- в) швидко забувається;
- г) мальовниче місто.

2. Утворіть словосполучення, які б відповідали поданим схемам: займенник+займенник;
 числівник+іменник.

3. Розкажіть про синтаксичний зв'язок у словосполученні.

4. Які поєднання слів не вважаються словосполученнями? Наведіть приклади.

Речення

1. Речення як одиниця синтаксису

Речення – це основна одиниця синтаксису. За допомогою речення висловлюється, повідомляється певна думка. Речення має інтонаційну і смислову завершеність, граматичну основу (підмет і присудок), є засобом спілкування. Ці ознаки відрізняють речення від словосполучення.

Речення як одиниця синтаксису

Роль речення	Ознаки речення	Види речень		
		за структурою	за метою висловлювання думки	за емоційним забарвленням
Призначення для спілкування, повідомлення, впливу	1. Має граматичну основу, що складається з одного чи двох граматичних центрів 2. Характеризується смисловою та інтонаційною завершеністю	1. Просте речення (односкладне або двоскладне), поширене або непоширене, повне або неповне, ускладнене однорідними і відокремленими членами, зверненнями, вставними словами, реченнями 2. Складне речення (з двома і більше граматичними центрами)	1. Розповідні (повідомлення) 2. Питальні (запитання) 3. Спонукальні (спонукання до дії)	1. Емоційно-нейтральні 2. Емоційно-забарвлені

Інтонція є засобом оформлення речення, виділення мовленнєвого центру висловлювання, вираження смислових відношень.

Логічний наголос – виділення у реченні за допомогою посилення голосу мовленнєвого центру висловлювання.

Від місця логічного наголосу залежить зміст речення.

Порядок слів у реченні:

– **прямий** – присудок стоїть після підмета; узгоджене означення стоїть перед означуваним словом; додаток – після керуючого слова; обставина – у пре- і постпозиції відносно головного слова;

– **зворотний** (непрямий) – називається *інверсією* і застосовується для того, щоб наголосити на певній інформації в реченні; інверсія вносить новий відтінок у зміст речення.

Завдання

Вправа 318. Складіть прості речення зі словами *адрес*, *адреса*.

Вправа 319. Прочитайте. Визначте тип речення за метою висловлювання. Оберіть правильну відповідь.

Як парость виноградної лози плекайте мову (М. Рильський).

Відповіді:

- а) розповідне;
- б) питальне;
- в) спонукальне.

Вправа 320. Прочитайте речення. Визначте його тип за метою висловлювання. Оберіть правильну відповідь.

Очам не вір, а язикові не протився (Приказка).

Відповідь:

- а) розповідне;
- б) питальне;
- в) спонукальне.

Вправа 321. Прочитайте. Визначте тип речення за метою висловлювання. Яка з відповідей правильна?

Любить Україну, як сонце любить, як вітер і трави, і води...
(В. Сосюра).

Відповіді:

- а) розповідне;
- б) питальне;
- в) спонукальне.

Вправа 322. Прочитайте речення. Визначте його тип за метою висловлювання. Яка з відповідей правильна?

Такої неземної сили наша народна Пісня! (В. Качкан).

Відповіді:

- а) розповідне;
- б) питальне;
- в) окличне.

Вправа 323. Прочитайте речення. Визначіть його тип за метою висловлювання. Яка з відповідей правильна?

Нитками рідної мови ми зв'язані з усіма іншими
(П. Житецький).

Відповіді:

- а) розповідне;
- б) питальне;
- в) спонукальне.

Диктант

А сонце грало промінням на вербах та на воді. Гуси та качки плавали й раз у раз збивали крилами воду. Вода розхо-

дилась кружалами, в котрих блищало проміння. Ста-вок ніби сміявсь. На далекому острівці по бережку дибали чорногузи й миготіли на сонці червоними дзьобами та ногами. Дві шуліки шугали понад ставком і жадібно поглядали на каченят. Річкові чаєчки літали понад ставом, неначе білопері голуби, і різким криком пронизували гаряче повітря. Веселі ластівки-щурі пурхали над самісінькою водою та все щебетали, черкаючись крильцями об воду.

Усе ворушилось, раділо та вигравало і в гарячому повітрі, і в синьому небі, і в хвилях теплої води. Небо неначе сміялось до пишної землі, а земля осміхалась до золотого сонця.

(І. Нечуй-Левицький)

Цікаво знати

Найдавніший розділовий знак – крапка. У давньоруських письмених пам'ятках, коли ще не існувало поділу тексту на слова, крапка якраз і вживалася з метою, щоб відділити одне слово від іншого або одну частину тексту від іншої. Такий розподіл тексту не пояснювався ніякими правилами, а лише потребою переписувача. Замість однієї крапки іноді вживалися дві, три, розміщені трикутником, або чотири, проставлені у вигляді ромба. Деякі писемні пам'ятки демонструють й інші способи поділу тексту: хрестик (як в Остромировому Євангелії, XI ст.), вертикальна хвиляста лінія.

Крапка здебільшого ставилася внизу літери або на рівні її середини. Траплялися також випадки, коли крапка вживалася в середині слова (мабуть, коли писар хотів перепочити).

У деяких граматах минулого розділовий знак – крапки – рекомендувалося писати з шістьма, п'ятьма або чотирма крапками.

(З журналу)

Контрольні питання і завдання

1. З чого складається речення?

- а) із словосполучень;
- б) із словосполучень або одного слова;
- в) із групи слів.

2. Прочитайте речення. Яке з цих речень є спонукальним?
Оберіть правильну відповідь.

1. Пташко! Будь рада теплу і весні,

Кинь жалкувати по доли...

2. Підтримуй дух, розбуркуй думу,

Вливай огонь в людські чуття...

3. Ой не сійтесь сніги, ой не сійтесь, рясні,

Не губить ви останньої слави...

(З тв. О. Олеся)

Відповіді:

- а) тільки перше;
- б) всі;
- в) тільки третє.

3. За метою висловлювання речення бувають:

- а) поширені;
- б) розповідні;
- в) питальні;
- г) спонукальні;
- д) окличні.

2. Двоскладне речення

Двоскладне речення – має два головних члени – підмет і присудок.

Двоскладне речення, яке складається лише з головних членів, називається **непоширеним**.

Речення, в якому, крім головних членів, є ще й другорядні, називається **поширеним**.

Головні члени речення – **підмет і присудок**.

Другорядні члени речення – **додаток, означення, обставина**.

Завдання

Вправа 324. Із запропонованими підметами і присудокami складіть поширені речення, підкресліть головні та другорядні члени.

Зорі тремтять. Блискавка освітила.

Вправа 325. Прочитайте речення. Яким членом речення є виділене слово? Оберіть правильну відповідь.

*Сини мої невеликі,
Нерозумні діти,
Хто **вас** щиро без матері
Привітає в світі?*

(Т. Шевченко)

Відповіді:

а) непрямым додатком; б) обставиною місця; в) обставиною часу.

Вправа 326. Прочитайте і спишіть речення. У якому з них виділене слово є підметом? Яка з відповідей правильна?

1. *Надворі дмухав весняний скажено-веселий **вітер***
(В. Кава).

2. *Хвилястий вітер пелехатий **мені** спокою не дає*
(В. Бобинський).

3. *Правду вітер той щепоче і розважить **зорі** хоче*
(Х. Алчевська).

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 327. Прочитайте речення. У якому з них припустились помилок у визначенні граматичної основи речення? Яка з відповідей правильна? виправте помилки і запишіть правильні варіанти речень.

1. *Осінь на околиці рве пожовкле листя, і дощами колеться, і вітрами злиться* (В. Крищенко).

2. *По садах пустинних їде гордовито осінь жовтокоса на баскім коні* (В. Сосюра).

3. *Прийшли під осінь ще зелені клени ...* (Л. Проць).

Відповіді:

а) у першому; б) у жодному; в) у третьому.

Диктант

Літня злива

Над Пселом розкинулися широкі простори лісів, ланів, лук. Яскраво-зелені густі хліба буяють, доки сягає око.

*Прозора легенька хмаринка, як димочок, як клубочок, мріяла на сході. **І раптом** стуманіло небо, затяглося поплястими хмарками. Вони скупчувалися, розбухали, розросталися і, з'єднавшись в одну хмару, нависли над землею. Хмара густішала, розпласталась на все небо, над Пселом крило розправила.*

Блискавиця розітнула чорне хмарище, засліпила очі. Безупинний гуркіт, то наростаючи, то стихаючи, стрясав небо. Хмара, насуваючись, розповзлася. Великі холодні краплі, збиваючи пил, застукали по землі.

Рясний дощ скоро пройшов. Хмара розійшлася, і тільки дрібненький, тихий, теплий дощик як крізь сито ще сіяв на землю. Крізь імлу пробивалося сонце. Збігали, дзюрчали

*дзвінкі струмочки. Заскакали обмиті дощем жаби,
вблискуючи на сонці. Заграла земля, запарувала.*

(За К. Гордієнком)

Визначте, якими частинами мови є виділені слова.

Контрольні запитання і завдання

1. Чому речення не ділять на короткі та довгі? Які терміни свідчать про об'єм речення?

Відповіді проілюструйте прикладами.

2. Двоскладним речення буває, якщо:

- а) є два другорядних члени речення;
- б) є підмет і присудок.

3. За наявністю головних членів речення може бути

- а) поширеним чи непоширеним;
- б) односкладним чи двоскладним;
- в) повним чи неповним.

4. Складіть два поширених і два непоширених речення.

Головні члени речення

1. Підмет

Підмет – головний член речення, що означає предмет, чи особу, про які говориться в реченні, і відповідає на питання **хто? що?** Наприклад: *Прекрасна людина в бою за Вітчизну (О. Довженко).*

За способом вираження підмети бувають **прості, складні і складені.**

Простий підмет виражається, як правило, одним словом – іменником або займенником у називному відмінку, іншими частинами мови, вжитими у значенні іменника.

Наприклад: *День стоїть за далями крутими (А. Малишко).* **І** – це сполучник сурядності. *Жити – Вітчизні служити. Залишилось тільки п’ятеро. Повітря пронизало журливе “Курли-курли”.*

Складний підмет виражається словосполученням, тобто двома і більше повнозначними словами, що перебувають між собою у підрядному зв’язку.

Наприклад: *“Запрягайте, хлопці, коні”, – лине в небо молоде (П. Тичина).*

Складений підмет найчастіше є кількісно-іменниковим сполученням (головне слово має кількісне значення, а залежне – форму родового відмінка множини): *Чіпці минуло сімнадцять літ (П. Мирний)*.

Складений підмет може також виражатися словосполученням, яке має значення сумісності (головне слово - іменник чи займенник у називному відмінку, а залежне – в орудному відмінку з прийменником з: *Сніг з морозом поморозив всі на полі квіти (Леся Українка)*).

Складений підмет може бути виражений слово-сполученням двох іменників, перший з яких має значення міри, сукупності, обсягу, другий – у родовому відмінку: *Група приїжджих зупинилася на горбі (О. Довженко)*.

Підмет

Що означає	На які питання відповідає	Способи вираження	Типи за способом вираження
Предмет, про якийсь щось стверджується або заперечується в реченні	На питання називного відмінка хто? що?	<ol style="list-style-type: none"> Іменники в називному відмінку Займенники в називному відмінку Неозначена форма дієслова Фразеологізми Власні назви Синтаксичні або лексичні нерозкладні словосполучення Речення 	Простий Складений

Способи вираження підмета

Простий підмет	Складений підмет, виражений сполученням слів
<p>1. Словоформа називного відмінка іменних слів: іменника; займенника, співвідносного з іменником; числівника; прикметника, займенника (співвідносного з прикметником), числівника, у значенні іменника</p> <p>2. Неозначена форма дієслова</p> <p>3. Вигук</p> <p>4. Власна назва</p> <p>5. Фразеологізми</p>	<p>1. Іменник у називному відмінку + іменник в орудному відмінку з прийменником <i>з</i>. Займенник у цих же відмінках</p> <p>2. Іменник з кількісним значенням у називному відмінку + іменник, займенник або прикметник у родовому відмінку множини</p> <p>3. Займенник <i>скільки (стільки)</i> або прислівники <i>мало, чимало, багато</i> + іменник, займенник або прикметник у родовому відмінку множини</p> <p>4. Займенники <i>кожен, дехто, хтось</i> та ін. + іменник або займенник у родовому відмінку множини з прийменником</p> <p>5. Числівник у називному відмінку + іменник, займенник чи прикметник у родовому відмінку множини (при числівниках <i>два - чотири</i> у називному відмінку множини, <i>один</i> - у називному відмінку однини)</p>

Завдання

Вправа 328. Прочитайте і запишіть речення. Яким членом речення є виділене слово? Яка з відповідей правильна?

Проте все одно тасмне стало явним (Є. Шморгун).

Відповіді:

а) узгодженим означенням; б) складеним іменним присудком; в) підметом.

Вправа 329. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть у них підмети. Поясніть, якими частинами мови вони виражені.

1. На величезному, просто безкрайому лану гречки пасуться бджолята. Якщо вони зранку весело, стрімко літають, так і знайте: день буде погожий, сонячний (О. Гончар). 2. Прожити вік – не поле перейти (Нар. творчість). 3. Батько з сином пішли на тік жито молотити (І. Нечуй-Левицький). 4. Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький шлях показує дорогу (О. Довженко).

Вправа 330. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть у одному з них складений іменний присудок.

1. Сперечатися з Гомером – справа марна (Є. Шморгун).
2. А діти – мов букети піднебесні (Л. Проць).

Вправа 331. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому з запишіть речення зі складеним іменним присудком.

Село Бужани чи не найбільше з усіх сіл Золочівського повіту. Лежить воно на захід від Золочева, при битім шляху, що, наче велетенська змія, поклався поперек села.

Може, й то йому завдячує село свій розрост і свій вигляд. Здається, що так, бо не тільки в Золочівщині, але й цілій Галичині, чим село далі від битого шляху, тим воно як не бідніше, то бодай на бідніше виглядає.

Бужани і не бідне, і не погане село. Хати хоч з непаленої цегли, але великі, гарні, мало котра на одну кімнату. Довкруг хат багато зелені, переважно ясень та осокор. Садків овочевих небагато, хіба що при пасіці, і то по більшій частині терносливи.

Посередині села, на пригорбі, церква велика, трибанна. По другій стороні шляху, за церквою, громадський майдан і на ньому школа, чолом до дороги, мурована та простора, одинока будівля в селі з червоною бляхою на даху.

(Р. Купчинський)

Диктант

Знайомі незнайомці

Цікаво, давнє чи недавнє слово “цукор”? Виявляється, дуже давнє. Вперше воно з’явилося в давньоіндійській мові і звучало приблизно як “шаккара”. Означало воно спочатку просто “пісок”, а потім “цукор-пісок”. Звідси, разом з цукром, слово прийшло в Персію під назвою “шекер”. Виробляли його тоді, як відомо, з цукрової тростини й торгували ним уже по всій Аравії – під назвою “суккар”. Від арабів воно потрапило і в Північну Африку, і на південь Іспанії. З Іспанії слово і товар перебралися в Сицилію, де вже італійці назвали його “цукерро”. Десь у дванадцятому столітті слово було запозичене німцями, які на той час жваво спілкувалися з італійцями. Від німців слово потрапило до поляків, де воно звучало як “цукор”. А вже від поляків запозичили свій “цукор” ми.

(За О. Стрижаком)

Цікаво знати

Знак оклику відомий ще з граматики Мелетія Смотрицького (1619), хоча названий він був “удивная”.

Михайло Ломоносов назвав знак оклику російською мовою більш виразно – “удивительный знак”, а дужки у нього мали назву “вместительный знак”.

Контрольні запитання і завдання

1. Який член речення називається підметом? Наведіть приклади.
2. Чим може бути виражений підмет? Наведіть приклади.
3. Головні члени речення:

- а) підмет і означення;
- б) присудок і обставина;
- в) підмет і присудок.

2. Присудок

Що означає питання відповіді	На які	Способи вираження способом вираження	Типи за
Дію, стан, якість, ознаку, кількість, приналежність предмета і що про нього говориться	Що робить предмет? Який він є? Хто він такий? Що він таке?	Форми дієслова Дієслово-зв'язка, іменник, прикметник, числівник, займенник, прислівник, синтаксично нерозкладене словосполучення Неозначена форма дієслова у словосполученні з дієслівною зв'язкою Нерозкладене фразеологічне словосполучення	Простий Іменний складений Дієслівний складений

Присудок – головний член двоскладного речення, який називає дію, стан або ознаку підмета, і відповідає на питання: *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? що він таке? хто він такий?*

Разом з підметом присудок формує **граматичну основу** речення – його предикативний центр. Присудок є основним носієм граматичного значення всього речення.

Наприклад: *Батько вишні садив на межі (Г. Чубач).*

За структурою розрізняють **простий і складений присудки**.

Простим називається присудок, виражений дієсловом дійсного, умовного та наказового способу, яке поєднує в собі лексичне і граматичне значення. Наприклад: *Сади пишалися в снігах – Такі вдягли розкішні шати (М. Стельмах)*.

Складений присудок має дві частини: головну і допоміжну (зв'язку). За характером морфологічного вираження складені присудки поділяються на дієслівні (коли обидва слова – дієслова) та іменні (коли друге слово виражається іменником, прикметником, дієприкметником, числівником, займенником, неозначеною формою дієслова). Наприклад: *Починав жевріти схід сонця (Панас Мирний)* (дієслівний складений присудок); *Еней був парубок моторний (І. Котляревський)* (іменний складений присудок).

Типи присудків і способи їх вираження

Тип присудка	Спосіб вираження		Приклади
	Основний компонент	Допоміжний компонент	
Простий дієслівний	<p>1. Дієслово дійсного способу у формах теперішнього, минулого і майбутнього часу</p> <p>2. Дієслово умовного способу</p> <p>3. Дієслово наказового способу</p>		<p><i>Вночі вже осінь глянула до двору (А. Малишко).</i></p> <p><i>Зійшло б гаряче сонце, і простяглося би по полю бабине літо. (М. Коцюбинський)</i></p> <p><i>Хай вічно світить сонце над полями (В. Сосюра).</i></p>

Тип присудка	Спосіб вираження		Приклади
	Основний компонент	Допоміжний компонент	
Складений дієслівний	4. Неозначена форма дієслова		<i>Я їй розказувати, а вона сміятись і радіти (Марко Вовчок). А чобітки їхні -дзень-дзень (О. Гончар). А хтось збоку тебе – хоп (Ю. Яновський). Він був на сьомому небі. Красивим доля не поспішає важити щастя (Т. Стельмах).</i>
	5. Звуконаслідувальні слова		
6. Вигукова форма дієслова, яка передає коротку дію			
7. Фразеологічне сполучення			
	Дієслово у неозначеній формі	Допоміжне у будь-якому способі та часі <i>стати, кінчатися, продовжувати, хотіти, намірятися</i> і т.д.) або прикметник	
Складений іменник	1. Іменник у називному, рідше в інших відмінках	Дієслово-зв'язка у будь-якому способі та часі: <i>бути, становити (собой), виявлятися, називатися</i> і т.д.	<i>Ти другом, братом і сестрою сіромі стала (Г. Шевченко).</i>
	2. Прикметник у називному та орудному відмінках		

Тип присудка	Спосіб вираження		Приклади
	Основний компонент	Допоміжний компонент	
	3.Прислівник		<i>І так мені чомусь робилося тоскно... (О. Довженко).</i>
	4.Займенник у називному та орудному відмінках		<i>Ситуація виявилась іншою (З газ.).</i>
	5.Числівник у називному та орудном відмінках		<i>Він був третім (З газ.).</i>
	6.Нерозкладне синтаксичне словосполучення		<i>Голова без розуму, як ліхтар без свічки (Нар. творчість).</i>

Завдання

Вправа 332. Прочитайте і спишіть речення. Яким членом речення є виділені слова? Оберіть правильну відповідь.

Люди почали оголошувати себе козаками, братись за зброю (В. Кулаковський).

Відповіді:

- а) простим дієслівним присудком;
- б) складеним дієслівним присудком;
- в) непрямым додатком.

Вправа 333. Прочитайте і спишіть речення. Визначте тип присудка у реченні. Яка з відповідей є правильною?

Справжня скарбниця для людей – уміння працювати (Езон).

Відповіді:

- а) простий дієслівний;
- б) складений дієслівний;
- в) складений іменний.

Вправа 334. Прочитайте. Випишіть спочатку у три стовпчики: прості дієслівні; потім складені дієслівні; а за тим – складені іменні. Придумайте і запишіть по одному реченню з кожним видом присудка.

Хотіли працювати, буде читати, буде вчителем, бажали відпочивати, вирішив доповісти, були прочитані, радий допомогти, буду їхати, малюватиму, стоїш, будемо пояснювати, стояв погожий.

Вправа 335. Прочитайте і спишіть речення. Визначити тип присудка у ньому. Яка з відповідей є правильною?

В блакитній високості непомітно почали виникати хмарки (О. Довженко).

Відповіді:

- а) простий дієслівний;
- б) складений дієслівний;
- в) складений іменний.

Вправа 336. Прочитайте і спишіть речення. Випишіть з них підмети й присудки, визначте, якими частинами мови вони виражені.

Розсипає сонце щедрою рукою золотаві квіти в тихому гаю (В. Сосюра). Ми мусимо іти до згоди через найглибші в світі броди (О. Підсуха).

Вправа 337. Прочитайте і спишіть речення. Визначте тип присудка у реченні. Яка з відповідей є правильною?

Сьгодні сніг уже поривавсь (Я. Костенко).

Відповіді:

- а) простий дієслівний;
- б) складений дієслівний;
- в) складений іменний.

Диктант

У високій траві, серед моря квіток, здіймались топольки вероніки, то сіро-блакитні, то густо-сині. Червоні бутони конюшини, немов їжачки, стовбурчили голочки з трилистих підставок. Кашка розкрила скрізь парасольки. Серед білих наметів її тріпались крильця синіх метеликів. Часом на парасольку спускався жук і ловив сонце в зелене дзеркало крил. Звіробій викидав купи зірок яскраво-жовтих. А обік нього виганяв сіре та вузлувате стебло петрів батіг, по якому дряпались зрідка блакитні квіти. Дрібні дзвіночки розбігались по луці і сяяли сум. На високих місцях поріс, як джунглі, сивий полин і п'янив повітря гіркими пахощами. Окремо займали великі простори будяки, сині, аж сизі. Вони здавались покинутим вогнищем, що згасало блакитним димком. А там, по луках, світила жовта кульбаба, як зорі на небі. Міцно тримався землі деревій, і на горохах сиділи, як метелі, біло-рожеві, червоно-сині і жовтогарячі квіти. Це було якесь шаленство кольорів, пахощів, форм...

(За М. Коцюбинським)

Контрольні запитання і завдання

1. За будовою присудок буває:
 - а) простий;
 - б) складний;
 - в) складений.
2. Який присудок називається складеним іменним?
Наведіть два-три приклади.
3. Доповніть визначення і наведіть приклад.

Складеним дієслівним присудком називається присудок, який ..., наприклад:

4. Який компонент складеного присудка виражає його (присудка) лексичне значення? Наведіть приклади.

3. Погодження граматичних форм підмета і присудка

Між підметом і присудком існує тісний смисловий і граматичний зв'язок. Але форма присудка не завжди уподібнюється формі підмета, зокрема це стосується тих випадків, коли підмет виражений складноскороченим словом або словосполученням.

1. Присудок узгоджується з підметом у множині, коли підмет виражений словосполученням: *Іван з Василем читали.*

2. Присудок узгоджується з підметом у однині, якщо вжито слова *більшість, меншість, частина, решта, багато, мало*, які входять до складу підмета: *Більшість студентів здає іспит на відмінно.*

Присудок вживається при такому підметі і в формі множини, але тільки в тому разі, коли він стоїть після підмета і якщо підмет не має при собі означення: *Решта студентів здають іспит.*

3. Присудок узгоджується з підметом у множині і однині, коли підмет виражений кількісним числівником та іменником у називному чи родовому відмінку: *На репетицію прийшло п'ятнадцять хлопчиків; На репетицію прийшли п'ятнадцять хлопчиків.*

4. Коли підметом є невідмінювана аббревіатура, то присудок узгоджується у тому ж роді і числі, що й опорне слово у словосполученні, від якого утворено аббревіатуру: *НУ (Національний університет) оголосив прийом студентів.*

Завдання

Вправа 338. Прочитайте і спишіть речення. У якому з них простий дієслівний присудок узгоджується з підметом у числі й роді? Яка з відповідей правильна?

1. Підводили голови поранені і теж повторювали слова священної присяги.

2. Над головою пролітали цілі зграї гусей.

3. Окрилений несподіваною увагою, він на якийсь час забув про все на світі (З тв. Є. Шморгуна).

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 339. Прочитайте і спишіть речення, правильно узгоджуючи підмет з присудком. Підкресліть граматичні основи.

В хаті їх сиді(л,а,о) троє (Петро Панч). Піш(л,а,о) два солдат(а,и) у колі вогнів (П. Усенко). А три верби схилил(о,и) ся, мов жураються вони (Л. Глібов). Тут молодиця з дівчиною сиді(л,и,а) й одпочивал(и,а) (Марко Вовчок). До хати увійш(л,а,и) Докія і Андрій (М. Стельмах).

Диктант

Місяць зійшов над морем, і скелі ближчими стали. Фіолетові зморшки лягли на їх обличчя. Ріс місяць, блід, росли скелі й блідли. Повитягались гострі шпилі, перетворились на білий мармур, одяглися в різьбу, і встав острів із моря. Тоді місяць вимостив золотом до нього шлях.

Плеще веслами човен у морі, а з-під весел скачуть веселі вогні й гаснуть у морі. Ріжеш пальцями воду – і з таємної глибини блисне на мить зелена іскра, за нею друга, третя, десята. Крутяться, скачуть і гаснуть. Плещуть весла і сиплять дощ іскор.

На морі темно, аж чорно. Але зворухнеш тільки той чорний сон – і він збудиться цілою пожежею, снопами іскор і перетворить море в зоряне небо.

Вода прорізана місячним світлом. З її чорних тасмних глибин безперестанку, самі собою, спливають наверх зелені зірки і тихо гаснуть.

(За М. Коцюбинським)

Контрольні запитання і завдання

Дати обґрунтовану відповідь на запитання.

У якому відмінку може вживатися іменна частина складеного іменного присудка, вираженого іменником?

Відповідь проілюструйте прикладами.

4. Тире між підметом і присудком

Між підметом і присудком іноді у вимові чується пауза. На письмі вона передається за допомогою тире – ставиться на місці пропущеної у теперішньому часі зв'язки бути у складеному іменному присудку.

Правило	Приклади
Тире ставиться	
1. Перед вказівними частками <i>то, це, ось</i> , що стоять перед присудком, вираженим іменником	<i>Боротьба за демократичне суспільство – ось сенс життя (І. Франко).</i>
2. Якщо присудок виражений іменником або кількісним числівником у називному відмінку і стоїть після підмета (на місці пропущеної зв'язки)	<i>Три рази по три – дев'ять. Книга – унікальне явище (Б. Олійник).</i>

<p>3. Якщо обидва головні члени речення або один з них виражені неозначеною формою дієслова</p> <p>4. Якщо підмет виражений особовим займенником і логічно виділяється при протиставленні</p> <p>5. Якщо підмет виражений займенником <i>це</i> і логічно виділяється</p>	<p><i>Жити – правді служити. Завдання молоді – вчитися (З газ.).</i></p> <p><i>Ти – кат людський, а я народ. (М. Бажан).</i></p> <p><i>Це – мій народ (В. Олійник).</i></p>
<p>Не ставиться</p>	
<p>1. Якщо перед присудком (крім присудка-інфінітива) стоїть частка <i>не</i></p> <p>2. Якщо підмет виражений особовим займенником, присудок – іменником.</p> <p>3. Якщо до складу присудка входять слова <i>як, ніби, що, мов, немовби, наче, неначе</i> та ін.</p> <p>4. Якщо між головними членами, вираженими іменниками, з'являються вставні або вставлені конструкції</p> <p>5. Якщо присудок виражений займенником, цілим словосполученням, а підмет – іменником</p> <p>6. Якщо підмет і присудок – стійкий фразеологічний вислів</p>	<p><i>Але життя не сон... воно не склянка чаю (В. Сосюра). Молодість – буйність, а старість не радість (Нар. творчість).</i></p> <p><i>Ми гінці весни крилаті, знаменосці днів нових (В. Сосюра).</i></p> <p><i>Дівчата як ластівочки. Промені як вії сонячних очей (П. Тичина).</i></p> <p><i>Будинок культури, безперечно, пам'ятка архітектури.</i></p> <p><i>У справедливих армій доля завжди прекрасна (О. Гончар).</i></p> <p><i>Два чоботи пара (Нар. творчість).</i></p>

Завдання

Вправа 340. Прочитайте і запишіть речення. Поясніть вживання розділових знаків.

1. Земля наша як та книга, писана не пером, а шаблями та списками, обвіяна легендами (І.Цюпа). 2. Життя як нива, і збагачуйте його своєю щедрістю – тоді добрим словом вас згадуватимуть люди, тоді вами пишатиметься Вітчизна (Г. Карпенко). 3. Поезія – то мова душі людської, поезія – то музика слова (І.Цюпа). 4. Одна з кращих людських якостей – мужність, без якої людина не могла б вирошувати свій хліб, захищати від зажерливих ворогів свій рідний дім (К. Кулієв).

Диктант

Українські краєвиди

Небо, чисте та безхмарне, починало сіріти. Праворуч від шляху, на темному просторі, виразно зазначилася чорна купа великого лісу, а просто неї в полі – високе самотнє дерево.

Це той дуб над ярком. Він усе більше та більше визначався, а темний простір ставав усе менше та менше чорним. Ще згодом – і якесь сіро-сріблясте світло мов почало наливатися в темряву. І темрява, мішаючись з ним, ставала з чорної попелястою, з попелястої білою. Уже добре видно стало траву над дорогою, всю в сріблястих непрозорих перлах. Праворуч попід лісом клубками котився, сходився й розходився білий туман.

Незабаром червона смужка зазначилася ліворуч над польовим обрієм. Ще трохи – і червоне проміння сипнуло, бризнуло по небу. Туман над лісом захитався дужче, заклубочився й почав розходитись, бліднути й зникати. Сріблясті перла на траві замигтіли ясно-червоним, синім, зеленим, золотим, тремтячи й граючи кольорами.

(За Б. Грінченком)

Цікаво знати

Термін “*тире*” походить з французької мови, де це слово було утворене від дієслова із значенням “тягнути”. Отже, тире – щось протягнуте, протягнута лінія.

Контрольні запитання і завдання

1. Які розділові знаки можуть бути між підметом і присудком:

- а) кома;
- б) кома і тире;
- в) тире;
- г) двокрапка.

2. Доповніть правила.

На письмі між підметом і присудком ставиться тире:

- 1) якщо вони виражені іменником, ... ;
- 2) якщо підмет виражений... займенником і на нього падає ... ;
- 3) якщо перед присудком стоять частки

3. Зробіть невеличке письмове повідомлення на лінгвістичну тему “Тире між підметом і присудком”.

Наведіть приклади.

Другорядні члени речення

1. Додаток

Додатком називається другорядний член речення, який означає предмет, на який спрямована дія, стан або ознака, яку називає присудок. Додаток відповідає на питання непрямих відмінків: *кого? чого? кому? -чому?; кого? -що?; ким? -чим?; на кому? на чому?*

Наприклад: *“Як люблю йти коханою землею і рідний вітер пити без кінця” (В. Сосюра).*

Найчастіше додаток виражається іменником чи займенником з прийменником або без прийменника у формі непрямих відмінків.

Додатки поділяються на **прямі й непрямі**.

Прямий додаток означає предмет, на який безпосередньо спрямована дія присудка. Прямий додаток найчастіше вживається у формі знахідного відмінка без прийменника, який залежить від перехідного дієслова, неозначеної форми дієслова, дієприслівника. Наприклад: *“Поле сховало стежки і дороги” (М. Коцюбинський).*

Непрямий додаток – це додаток у формі знахідного відмінка з прийменником, або у формі іншого непрямого

відмінка без прийменника і з прийменником; означає об'єкт, на який безпосередньо дія не спрямована, а лише якоюсь мірою стосується його. Наприклад: “До тебе, любя річечко, ще вернеться весна...” (Л. Глібов).

Додаток

Що означає	На яке питання відповідає	Вид	Частина мови, якою виражений додаток
Предмет, на який спрямована дія	кого? що?	Прямий	Іменник у знахідному чи родовому відмінку без прийменника
	Непрямих відмінків	Непрямий	Іменник, займенник, прикметник, числівник, дієприкметник, прислівник у значенні іменника, вигук, неозначена форма дієслова, власна назва

Завдання

Вправа 341. Прочитайте речення. Поширьте їх другорядними членами. Поширені речення запишіть.

Буду я навчатись.

Замріє гайок.

Вправа 342. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть члени речення та визначте, якою частиною мови виражене кожне слово.

Отже, розмова має бути цікавою для всіх її учасників.

(О. Корніяка)

Вправа 343. Прочитайте і спишіть речення. Визначте вид додатка. Якою частиною мови він виражений? Яка з відповідей правильна?

Молоденькі сади ми посадили на кручі (А. Малишко).

Відповіді:

а) прямий;	д) займенником;
б) непрямий;	ж) іменником.
в) службовим словом;	
г) сполученням слів.	

Вправа 344. Прочитайте текст. Випишіть додатки, визначити їхній вид. До яких частин мови належать виділені слова?

Весняні обрії

*Розлилися три ставки, у один з'єдналися. Жебонить вода біля греблі. **Навколо** торішній очерет шумить сухими стрілами. А з-під коріння пробивається свіжа зелень. Весняним квітом замайлися береги. Вода подзвонює, на ліщині соловей не тихне. Зорі прихиляються зовсім **низько**, плетуть, під ногами, і людина йде по стежці в зоряному колі.*

Біжить стежка понад ставом, пахне смоляними молодими бруньками. Перейти рівчак, і тут дві стежки перетнуться: одна в село, друга на хутір.

Село купається в теплі, сонці, мідному передзвоні та веселому співі веснянок. Вулицями, городами на майдан сипнула спочатку малеча. Потім з'являються парубки та дівчата. А пізніш, поважно міркуючи про се, про те, – господарі й господині.

(За М. Стельмахом)

Диктант

Є у Шевченківському парку Києва маленький басейн з водограєм. На клаптику землі навесні голубили проліски,

жовтіли шафрани, бузковів ряс. Не пишні садові, а дикі первоцвіти! Сміливо витикалися маленькі, ніби іграшкові, степові тюльпани та півонії. Вабив зір сліпучими зірочками килимок пшінки. Влітку ж піднімалися дзьобики журавлиної герані, широке листя приворотню, скромно похилені дзвіночки. Трохи далі, поза сокирками й анемонами, погойдувалися на високих стебельцях важкі суцвіття орликів. А серед каміння буяла папороть. У самому ж басейні – зарості півників, пензлики куширів, навіть куц рідкісного водяного горіха, поміж гілочок якого меланхолічно плавали золоті карасі...

Цей кількадеметровий острівець вільної природи владно змушував зупинитися. На майданчику перед ним задумливо стояли перехожі. І та щаслива хвилина допомагала якнайкраще розуміти природу.

(А. Топачевський)

Контрольні запитання і завдання

1. Які члени речення належать до другорядних:

- а) означення; г) присудок;
- б) прикладка; д) обставина;
- в) підмет; е) додаток.

2. Який член речення називається додатком?

Наведіть приклади.

3. Додаток може бути:

- а) узгодженим і неузгодженим;
- б) поширеним і непоширеним;
- в) прямим і непрямим.

4. Як відрізнити додаток від означення, коли він виражений іменником? Відповідь проілюструйте прикладам.

5. Визначте вид додатка у наведеному реченні. Якою частиною мови він виражений?

Приїжджих зустріли добре.

а) прямий; а) іменником.

2. Означення

Означенням називається другорядний член речення, який вказує на ознаку предмета, його якість, властивість, приналежність, кількість або порядок предметів і відповідає на питання *який? чий? котрий? скільки?* Наприклад: *Країна України і матері мова лунає у пісні і в серці дзвенить (М. Сингаївський).*

Залежно від типу зв'язку з означуванним словом означення поділяються на **узгоджені і неузгоджені**.

Узгоджене означення може бути поширеним і непоширеним. Наприклад: *Осінній день, наповнений пахощами вмираючих трав, поступово згасав.*

Узгодженим називається означення, яке узгоджується з означуванним словом у відмінку, числі і роді (для однини). Наприклад: *Батьківська тепла і привітна хата давно, давно заждалася тебе (А. Малишко).*

Неузгодженим називається означення, яке поєднується з означуванним словом способом керування або прилягання. Наприклад: *Сила миру не в зброї, а в людях доброї волі (Нар. творчість).*

Означення

Що означає	На яке питання відповідає	Вид	Якою частиною мови виражений
Ознаку предмета	який? чий? котрий?	узгоджене	Прикметник, займенник (крім особових), дієприкметник, числівник (порядковий)
Кількість	скільки? скільки? скільки? на скільки?		Кількісний числівник у непрямому відмінку, крім знахідного
Якість	чий?	неузгоджене	Іменник у непрямому відмінку
Властивість	яку? який?		Неозначена форма дієслова
	який?		Особовий займенник у непрямому відмінку
	чий?		Прислівник Словосполучення

Завдання

Вправа 345. Прочитайте речення. Визначте вид означення. Якою частиною мови воно виражене? Оберіть правильну відповідь.

Чорні, обважнілі від дощу хмари нависли над землею (М. Стельмах).

Відповіді:

а) узгоджене;

б) неузгоджене;

а) прикметником;

б) дієприкметником;

в) займенником.

Вправа 346. Прочитайте речення. Яким членом речення є виділені слова?

За кілька наступних десятиліть узбережжя Криму може перетворитися на субтропічну зону із середньорічною температурою 16-18 градусів (З газ.).

Вправа 347. Прочитайте речення. У якому з них узгоджене означення виражене дієприкметниковим зворотом? Оберіть правильну відповідь.

1. Через пісню знову уявляю всі стежки, всі життєві дороги, пройдені моєю матір'ю. 2. Та й чого варте мистецтво, не зігріте материнською любов'ю. 3. І досі переді мною картина, мальована цвітом і голосом (М. Сингаївський).

Відповіді:

а) тільки у першому; б) тільки у другому; в) у всіх.

Вправа 348. Прочитайте. Замініть узгоджене означення неузгодженим.

*Цегляний будинок –
Гірський потік –*

Вправа 349. Прочитайте слова. Придумайте з ними речення так, щоб в одному випадку вони були підметами, у другому – означеннями. Підкресліть їх.

Учений, вартівий, майбутнє, живі.

Вправа 350. Прочитайте і спишіть віршовані рядки. Яким членом речення у них є виділене словосполучення? Яка відповідь правильна?

*Попереду на чорнім рисаку
Летів козак в полковничім жупані,
При шапці в соболиному пушку
І при кривім турецькім ятагані.*

(Л. Горлач)

Відповіді:

- а) узгоджене означення;
- б) неузгоджене означення;
- в) непрямий додаток.

Вправа 351. Прочитайте словосполучення. Поруч з неузгодженими означеннями запишіть узгоджені.

Книжка брата –

Вітер з моря –

Ключка для хокею –

Дядько з вусами –

Садиба тітки –

Сорочка з вишивкою

Збори для батьків –

Хлопець веселої вдачі –

Вправа 352. Прочитайте і запишіть словосполучення. Визначте вид означення. Якою частиною мови воно виражене? Яка з відповідей правильна?

– Гілка з колючками.

Відповіді:

- а) узгоджене; а) неозначеною формою дієслова;
- б) неузгоджене; б) прикметником;
- в) іменником у непрямому відмінку.

– Не маю права розповісти.

Відповіді:

- а) узгоджене; а) іменником у непрямому відмінку;
- б) неузгоджене; б) неозначеною формою дієслова;
- в) прикметником.

– А ось і будинок з мансардою.

Відповіді:

- а) узгоджене; а) іменником у непрямому відмінку;
- б) неузгоджене; б) неозначеною формою дієслова;
- в) прислівником.

– *Гетьман мав на собі ясно-синій жупан з дорогими гудзиками (М. Грушевський).*

Відповіді:

- а) узгоджене; а) прислівником;
б) неузгоджене; б) сполученням слів;
в) іменником у непрямому відмінку.

– *Вразила дівоча краса.*

Відповіді:

- а) узгоджене; а) іменником у непрямому відмінку;
б) неузгоджене; б) неозначеною формою дієслова;
в) прикметником.

Диктант

Над самою водою стояла хатина, ще нижча і менша за інші. Наполовину вросла в землю та покрита гострокінчатим дахом. Стіни, не вищі над чотори п'яді, виднілись лиш спереду та з боків, ззаду доходив критий дах аж до самої землі. На вершку був отвір, крізь який клубами добувався дим.

Посередині хати горів огонь та освічував блимаючим полум'ям темні, закопчені стіни. Пообтикані мохом, вони світились пусткою. На сволоку висів у багатій оправі довгий та широкий меч з ручкою у вигляді пташиної голови. В кутку стояло декілька горшків, мішок борошна та кілька колод дерева.

(За Ю. Опільським)

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке означення?

2. Означення бувають:

- а) прямі й непрямі;
- б) узгоджені й неузгоджені.

3. Придумайте два речення з непоширеними і два речення з поширеними означеннями.

3. Прикладка як різновид означення

Прикладка – це означення, виражене іменником, яке дає предметові другу назву. Прикладка вказує на професію, рід занять, національність, вік, є власною назвою міст, сіл, річок тощо.

Наприклад: *З лісу не прогалину виходить дядько Леві небіж його Лукаш (Леся Українка).*

Прикладки бувають поширені й непоширені.

Поширена прикладка виражена стійким словосполученням: *заграв грамофон вальс “На сопках Маньчжурії” (А. Головки).*

Непоширена прикладка виражена одним словом: *Гуляє вітер-шелестій із батьківського лісу (А. Малишко).*

Прикладка узгоджується з пояснювальним іменником у відмінку, наприклад: *місто Київ, село Божиківці*; також може узгоджуватись у роді й числі, наприклад: *фірма “Світанок”* (узгодження у відмінку й числі); *жінка-мати* (узгодження у роді, числі й відмінку).

Якщо прикладка є назвою журналу, газети, залізничної станції тощо, то, як правило, така прикладка вживається лише в називному відмінку, наприклад: *у журналі “Мовознавство”, в газеті “Хрещатик”, біля станції Конотоп.*

Розділові знаки при прикладці

Дефіс ставиться, якщо:

1. Означуване слово і прикладка є загальними назвами: *вітер-пустун, мати-природа*.
2. Означуване слово стоїть після прикладки (власної назви): *Сапун-гора*.
3. Прикладка входить до складу терміна: *меч-риба, жаба-бик, твір-опис*.

Дефіс не ставиться, якщо:

1. Прикладкою є видова назва: *трава материнка, квітка конвалія, шапка кубанка*.
2. Прикладкою є загальноприйняті в побуті назви людей: *громадяни пасажири, пане головуючий*.

У лапки беруться:

1. Назви підприємств, організацій, установ: *комбінат “Дніпро”, готель “Україна”*.
2. Назви газет, журналів, творів літератури та мистецтва: *журнал “Знання”, н’єса “Іван Мазепа”*,
3. Назви поїздів, пароплавів: *поїзд-експрес “Україна”, пароплав “Славутич”*.
4. Назви спортивних товариств, клубів, команд тощо: *футбольна команда “Дніпро”*.
5. Назви побутових предметів: *холодильник “Київ”, цукерки “Слива”*.

У лапки не беруться:

1. Назви автобусних і залізничних маршрутів: *поїзд Київ – Ковель, автобус Умань – Хмельницьк*.
2. Назви міст, сіл, річок, озер: *місто Хмельницьк, річка Сейм*.
3. Назви підприємств, установ тощо, якщо перед ними є слова імені, пам’яті: *бібліотека імені Лесі Українки*.

Завдання

Вправа 353. Прочитайте речення. У якому з них вжито прикладку? Яка відповідь правильна?

1. *Кріпак, незграба, злидень, гайдамака...*

Чи це не ти?

2. *...А як спадуть, як рабства лід*

Протне нова зоря,

Малюк і муж, і ветхий дід

Прославлять Кобзаря!

3. *Ось тобі яблуко червонобоке,*

Старший мій сину Микитко.

(З тв. Б. Стельмаха)

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 354. Прочитайте і спишіть віршовані рядки. Яку назву має виділене слово? Яка відповідь правильна?

Кохана земле, що з тобою?

Ціліську днину і вночі

Понад Дніпровою сагою

*Гарцюють **найманці**-дощі.*

(О. Лупій)

Відповіді:

а) прикладка; б) порівняльний зворот; в) звертання.

Вправа 355. Прочитайте речення. У якому з них правильно виділена прикладка? Оберіть правильну відповідь.

1. *Буду я навчатись мови-блискавиці*

В клетоті гарячим кованої криці.

(А. Малишко)

2. *Хай ізнов калина червоніє, досягає,*

всьому світу заявляє:

*я – країна **Україна** –*

на горі калина!

(П. Тичина)

3. *Поки таку звела я огорожу,
а буква “Я” чкурнула через тин,
І досі ще знайти її не можу.*

(Л. Костенко)

Відповіді:

а) тільки у першому; б) тільки у другому; в) у всіх.

Вправа 356. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть члени речення та надпишіть над кожним словом назву частини мови, до якої воно належить.

*Ці землі так ніколи й не були обжиті переможцями
(Г. Колісник).*

Вправа 357. Прочитайте і спишіть речення. У якому реченні вжито прикладку? Підкресліть її. Яка з відповідей правильна?

1. *Полки Максима Кривоноса просувались на Львів через Кременець (В. Кулаковський).*

2. *Не знаю трагічнішої книжки від історії нашого народу (Б. Лепкий).*

3. *Князь зауважив, що переписувач походив з галицького містечка Сянок, з чого робив висновок, що книга створена південно-руським язиком з додатком церковно-слов'янських слів (Г. Книш).*

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 358. Прочитайте. Запишіть правильно прикладки, підкресліть їх.

*Вітер пустун, місто герой, народи брати, пісня веснянка,
завод кремнійполімер, проспект імені Богдана Хмельницького,
медаль за відвагу, фабрика світоч, мати героїня,
кінотеатр космос, бібліотека імені Франка.*

Вправа 359. Прочитайте текст. Запишіть речення з прикладкою. Прикладку підкресліть.

Село Головчинці розкинулось недалеко від шляху, по якому вдень і вночі скрипіли вози, ідучи на Бар, а звідтіля – на Кам'янець-Подільський. Довкола місця були глухі: болота, мочари, дрімучі ліси. Тут і знаходили собі притулок втікачі – кріпаки-рекрути. Не раз серед ночі маленький Устим прокидався від стукоту у вікні. Батько, не питаючи, йшов відчиняти. Затим вносив в'язанку соломи, бо більше нічого було постелити. Мати, не запалюючи каганця, діставала з печі залишки борщу. Все це робилось обережно, щоб ніхто не доніс панові...

(За В. Канівцем)

Вправа 360. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть у них прикладки. Поясніть їх правопис.

1. Слава творцеві-народу, слава-хвала у віках (М. Терещенко). 2. А він ніби й справді сміявся – Дніпро-велет – ясними очима своїх озер та озерець, широко, на півсвіту, розкидав дужі руки, ніби хотів обняти її, приголубити матінку-землю, що породила його, нездоланного (М. Олійник). 3. Якось ішов тим степом козак-нетяга, побачив бандуру, взяв дорук та й заграв, і ожила пісня-дума (І. Цюпа). 4. Пейзаж – горби, схили, яри, улоговини, переліски, луки – дуже типовий для Києва і його околиць. Недарма українські кінематографісти для натурних зйомок історичного фільму “Ярослав Мудрий” спорудили макет стародавнього Києва на землях біля села Підгірці.

(З журналу)

Диктант

Пробуджувались весняні пахоці, пробивалася молода парость. Весняні простори розкрилися перед очима. Зелені хліба освіжали зір, розпливалися снігові потоки.

Розполонилася ріка, перелітне птаство кружляло над водою. Пролетіли над головою довгасті короткокрилі нирки. На галявині коло кущів залякла чапля. Десь клично кахнув крижень, крякнула крячка. Безугавно скиглили чайки, вітаючи зелень трав. Різноголосі вигуки розбіглися долиною. Вода віддзеркалювала ліс і хмари.

Болотяне птаство розкошувало, вигрівалося. Посеред плеса плюскався великий незнаний красень-птаха, виграваяючи на сонці білим, як сніг, крилом.

Раптом усе примовкло, причаїлось. Великий сірий розбійник-яструб вилетів з лісу, плавно ширяв над водою, шукаючи жертву. Птаство зірвалося. Чирята табунцями, крижні парами подалися проти течії на північ.

За рікою прослалися поля, пробудилися хліба. Цвіти, зелене поле, осяяне сонцем!

(За К. Гордієнком)

Контрольні запитання і завдання

1. Прикладка – це різновид:

- а) обставини;
- б) додатка;
- в) означення.

2. Запишіть 5 речень, використовуючи прикладку. Поясніть її написання.

4. Обставина

Обставина – це другорядний член речення, що вказує на ознаки дії, стан чи обставини, і відповідає на питання *як? коли? де? для чого? чому? яким способом?*

Обставини поділяються за значенням

Що означає	На які питання відповідає	Частина мови, що виступає в ролі обставин	Приклади
I. Міру і ступінь ознаки	з якою метою? куди? де? звідки? скільки?	Прислівник із залежним іменником	<i>Просто на південь ледь помітно блимали вогники. (Петро Панч)</i>
2. Місце	куди? яким шляхом? де? звідки?	Іменник, прислівник в непрямому відмінку	<i>Ми їхали тепер від села до села. (Ю. Смолич)</i>
3. Час	коли? відколи? як довго? з якою метою?	Іменник у непрямому відмінку, прислівник, дієприслівник, дієприслівниковий зворот	<i>У різні часи по-різному виявляється героїзм людини. (Ю. Збанацький)</i>
4. Спосіб дії	як? яким способом?	Іменник у непрямому відмінку, прислівник, дієприслівник, дієприслівниковий зворот	<i>Веселкою моя надія грала. (Леся Українка)</i>
5. Мету	для чого? з якою метою?	Іменник у прямому відмінку, прислівник, неозначена форма дієслова	<i>Кличе мати вечеряти. (Т. Шевченко)</i>
6. Причину	з якої причини? чому?	Іменник у непрямому відмінку, прислівник, дієприслівник, дієприслівниковий зворот	<i>З голоду та холоду то лівень не співає. (Нар. творчість)</i>
7. Умову	з якої умови? при якій умови?	Іменник у непрямому відмінку, дієприслівниковий зворот	<i>Не зоравши, не посієш. (Нар. творчість)</i>

8. Поступку	незва- жаючи на що?	Іменник у непрямому відмінку, дієприслів- никовий зворот	<i>Незважаючи на пізню годину, хлопці вирішили такі піти на вулицю. (Петро Панч)</i>
-------------	---------------------------	--	--

Завдання

Вправа 361. Прочитайте і спишіть речення. Визначте, яким членом речення є виділене слово. Яка з відповідей правильна?

Невдовзі з півночі долинув тихий глухий гул (М. Пригара).

Відповіді:

а) обставина місця; б) обставина часу; в) обставина мети.

Вправа 362. Прочитайте. Поширте речення означеннями та обставинами. Поширені речення запишіть.

Ростуть осоки.

Віє вітер.

Вправа 363. Прочитайте і спишіть обставини. Визначте вид обставин за значенням.

Повернутися пізно, побувати в Києві, читати вголос, вчитися найкраще, сіли відпочити, заплакати з горя, веселитися всупереч недолі, запам'ятати назавжди.

Вправа 364. Прочитайте і спишіть речення. У якому з них обставина виражена дієприслівниковим зворотом? Яка з відповідей правильна?

1. Вовк сів, відкинувши пухнастий хвіст і схиливши на бік голову. 2. Навіть сороки й ті перекочували ближче до людського житла. 3. Козенята незграбно тикалися мордоч-

ками в дідову бороду та, обсохнувши, вже вибрикували на довгих тонких ніжках.

(З тв. О. Донченка)

Відповіді:

а) у першому; б) у жодному; в) у третьому.

Вправа 365. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть у реченнях обставини причини.

- 1) *Вона сиділа замислившись.*
- 2) *Розійшлися шляхи на чотири сторони.*
- 3) *Без вітру не родить жито.*
- 4) *Прилетіла зозуленька кувати.*

Вправа 366. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть у реченнях обставини умови.

- 1) *Навіщо ускладнювати ситуацію?*
- 2) *Щедро вродила земля.*
- 3) *Це довіку не забудеться.*
- 4) *При бажанні можна все зробити.*

Вправа 367. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть у реченнях обставини мети.

- 1) *Я тричі постукав.*
- 2) *На радість матері виростає син.*
- 3) *Сидів на стільці.*
- 4) *Ця дівчина багато говорить.*

Вправа 368. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть у них обставину способу дії:

- 1) *Зараз я читаю.*
- 2) *Дуже синє небо.*
- 3) *Угору йшли швидко.*
- 4) *Тихо спливає час.*

Диктант

Гарно в полі. Блакитне небо дихає на землю теплом. Вилискують на сонці жита. Долиною в'ється річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелиться килим ясно-зеленого вівса, далі темніє просо. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці. В долині, край лісу, висить синя імла. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає в повітрі весела пісня жайворонка. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квіток. В житі синіють волошки та сокирки, біліє зіркатий ромен, червоніє квітка польового маку. Польова повитиця полізла догори по стеблині жита і розтулила свої білі делікатні квіточки. Тихо навкруги. Тільки цвіркун цвіркоче в житі, шелестить сухий колос, та інколи підпадьомкує перепел.

(За М. Коцюбинським)

Контрольні запитання і завдання

1. Чим можуть бути виражені обставини? Наведіть приклади.
2. Обставини відповідають майже на ті самі запитання, що й прислівники. Яка між ними різниця?
Відповідь проілюструйте прикладами.

Завдання

Вправа 369. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть члени речення та надпишіть над кожним словом частину мови, до якої воно належить.

З чого починається це ласкаве і магічне слово “мамо”? (М. Сингаївський).

Вправа 370. Прочитайте. Поширте речення другорядними членами. Поширені речення запишіть.

Лунають пісні.

Храм відбудовується.

Вправа 371. Прочитайте. Доповніть речення порівняльними зворотами. Запишіть речення і розставте розділові знаки. Порівняльні звороти підкресліть.

Перед нами розкинулось лісове озеро. Край дороги стояла струнка тополя. Поміж горами в'юнилася швидка річка. Калина усміхалася сонцю своїми кетягами.

Вправа 372. Прочитайте і запишіть речення. Поясніть вживання розділових знаків при порівняльних зворотах.

1. Сине море, мов звірюка, то стогне, то виє (Т. Шевченко). 2. У повітрі літали іскорки сонячного світла, то закручуючись у круги, то вистрибуючи одна поверх одної, як сніг у завірюху (Панас Мирний). 3. А дівчина була як сонце (Марко Вовчок). 4. Він стояв червоний як рак (В. Сухомлинський). 5. Безмежний степ, широкий лан вставали, як хвиля гучна (М. Терещенко). 6. Усе в нього не як у людей (Ю. Федькович).

Диктант

А сонце вже сідало. Високо, високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч. Виповнили вони повітря дивним гуком, що, мов відгомін далекого дощу, пронісся понад тихим Дунаєм. Небо жевріло, як розпечене залізо. Широка річка пройнялась на заході вогняною барвою. Далі зарожевіла, засяяла блакиттю, а там

заблищала сизою барвою холодної криці... Вербовий гай на тім боці повивсь у темряву, почорнів. Блакитні гори стали синіми та хорошими... По тихих водах Дунаю, мов лебідь, проплив пароплав і виразно вималювався на палаючому обрії як з чавуну вилитими чорними щоглами. Захвилювалась вода, мов жито від вітру, покотилась валами до берега. Наблизилась – і вдарила з глухим стогоном в пісок, розбиваючись на тисячі білих крапельок... І знову все стихло. Тільки сполохана річка, гойдаючись у своїх берегах, мелодійним хлюпанням жалілась жовтому пісочкові на докучливих гостей...

(За М. Коцюбинським)

Цікаво знати

Кому іноді називають бабусею нашого письма, хоча їй всього 300 років. Вперше її вжив Альдо Мануцці з італійського міста Венеції. Оскільки кома – не крапка, тобто їх треба розрізняти, він “приробив” крапці хвостика.

Контрольні запитання і завдання

1. Що таке порівняльний зворот?
2. Розкажіть про використання розділових знаків при порівняльних зворотах.

Односкладні речення

1. Види односкладних речень

Речення з одним головним членом називаються **односкладними**. Один головний член (присудок чи підмет) поєднує в собі функцію обох головних членів речення.

*Самому нудно. А де ж дітись?
Що діяти і що почать?
Людей і долю проклинають
Не варт, їй-Богу. Як же жити
На чужині, на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б.*

(Т. Шевченко)

Види односкладних речень.

Грамматична основа односкладного речення - це головний член (присудок чи підмет). Розрізняють дві основні групи односкладних речень.

Речення з головним членом – підметом. Це **називні** речення *Весна. Теплінь. Жайворонки в небі (І. Цюпа).*

Речення з головним членом – присудком **особові**. Вирізняють речення:

– **означено-особові**: *Мені аж страшно, як згадаю оту хатинку край села (Т. Шевченко);*

- **неозначено-особові:** *Кругом поставили своїх (Ю. Яновський);*
- **узагальнено-особові:** *Що посієш, те й пожнеш (Нар. творчість);*
- **безособові:** *Капає з стріх (М. Коцюбинський).*

Завдання

Вправа 373. Прочитайте. Визначте тип односкладних простих речень. Оберіть правильну відповідь.

а) Дивишся й не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям (І. Нечуй-Левицький).

- а) означено-особове;
- б) узагальнено-особове;
- в) безособове;
- г) неозначено-особове;
- ґ) називне.

б) В криницю старості не заглядай (Прислів'я).

- а) означено-особове;
- б) узагальнено-особове;
- в) безособове;
- г) неозначено-особове;
- ґ) називне.

в) Кінець серпня.

- а) означено-особове;
- б) узагальнено-особове;
- в) безособове;
- г) неозначено-особове;
- ґ) називне.

г) Вчив мудрості церковної науки, зневажив і кар'єру, і дари (А. Перерва).

- а) означено-особове;

- б) неозначено-особове;
- в) узагальнено-особове;
- г) безособове;
- г') називне.

д) *Решетом воду не носять (Прислів'я).*

- а) означено-особове;
- б) узагальнено-особове;
- в) безособове;
- г) неозначено-особове;
- г') називне.

е) *Як на ті чорнобривці погляну, бачу матір стареньку, бачу руки твої, моя мамо... (М. Сингаївський).*

- а) означено-особове;
- б) неозначено-особове;
- в) узагальнено-особове;
- г) безособове;
- г') називне.

є) *І смеркає, і світає... (Т. Шевченко).*

- а) означено-особове;
- б) неозначено-особове;
- в) узагальнено-особове;
- г) називне;
- г') безособове.

Вправа 374. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть граматичну основу речень. Запишіть у дужках після кожного речення, одно-складне воно чи двоскладне.

Минулого ніколи не повернеш.

Не соромтесь своїх перших успіхів.

Пливуть по блакитному небу величезні пухнасті хмари.

Працювали на суботнику дружно й охоче.

Треба шанувати труд людський.

Вправа 375. Прочитайте текст. Випишіть з нього два односкладних речення, у дужках зазначте їх вид, підкресліть граматичні основи. До якої частини слова належить виділене слово?

*А, бувало, прокинешся вранці – надворі вже біло. Сніжок сіється і сіється. Усе, що недавно було таке заболочене й похмуре, раптом полегшало, повеселішало. Добре пройтись по першому сніжку. Ген уже й на саях проїхали, прославши перший слід та присипавши його золотою соломою. Біля ставу на самісінькому вершечку калини зоріє кетяг, і горобці чубляться навколо нього, затівають **цвірінькливу** колотнечу. Через лід подалась якась дівчина, її голуба хустка видніє віддалік великою пелюсткою, що прикрила її голову. Зазирнеш в ополонку – і плесне тобі в лице чи то димок од води, чи то пара невестиглого ставу, і поля на тому березі білі, аж зливаються з молочним обрієм.*

(За Є. Гуцалом)

Диктант

По кряжу над урочищем зберігся чималий клопоть цілини. В один бік – степ, у другий – сяючі простори моря. Восени воно як розштормиться, то добиває крутою хвилею аж до цього пагорба. Рве, відламує звідси брили чорнозему та глини... Зараз море поки що спокійне. Вздовж кряжа воно всуціль біліє барашками. Саме урочище, весь його крутояр потопає в розквітлих акаціях, що стали ярусами по схилах. А по самому дну урочища блискоче вода, зайшовши із моря й створивши тут, у колись похмурім яру, тихий сяючий затон. Шторми сюди не дістають, бурі не зрихлюють воду, всю весну й літо сяйвом її налите урочище. Чітко віддзеркалюються в ясних водах затону округлі шатра білих акацій. І навіть коли понад шляхами в степах їхній цвіт

*уже припаде курявою чи пригорить під гарячим подихом
суховітриці, то в урочищі він і тоді буде білосніжно-чистим,
з весільною білістю звисатиме кетягами аж до води.*

(За О. Гончаром)

Контрольні запитання і завдання

1. Односкладні прості речення залежно від способу вираження та значення головного члена поділяються:

- а) на три типи;
- б) на два типи.

2. Доповніть визначення.

Односкладними називаються речення...

3. Чи може бути односкладне речення поширеним?

4. Чи можуть бути односкладні прості речення частинами складного речення?

5. Яка різниця між односкладними реченнями і непоширеними? Доведіть це на прикладах.

6. Якою частиною мови виражений присудок у односкладному реченні? Оберіть правильну відповідь.

Відповіді:

- а) дієприкметником;
- в) дієсловом;
- б) іменником;
- г) прислівником.

2. Називні речення

Називним є таке односкладне речення, в якому стверджується наявність, існування предмета або явища.

Головний член у називному реченні (підмет) виражається іменником у називному відмінку: *Море і море! Блакить і*

блакить ... (О. Олесь). Про дію в називно-му реченні нічого не говориться, тому і присудка не може бути.

За структурою називні речення бувають **поширені і непоширені**. Непоширені складаються тільки з іменника у називному відмінку: *Весна. Садочки зацвіли (Т. Шевченко)*. Поширені речення мають крім головного члена також залежні від нього означення та додатки. Наприклад: *Тепла зоряна ніч (М. Стельмах)*. *Млосний шепіт дібров (О. Гончар)*.

Називні речення здебільшого вживаються в художньому стилі: в описах, у ремарках п'єс чи сценаріїв, у роздумах і спогадах.

До називних речень належать також назви книжок, газет, журналів, назви організацій. Наприклад: *"Хрещатик"* (газета).

Увага!

Якщо у реченні є будь-яка обставина, то це речення не називне, а двоскладне з пропущеним присудком: *Старезний, густий, предковічний ліс на Волині (Леся Українка)*. – Обставина *на Волині* вказує на пропущений присудок є.

Завдання

Вправа 376. Прочитайте і спишіть речення. Як називається тип наведених односкладних речень? Оберіть правильну відповідь.

Одвага. Непохитність. Чистота (О. Ольжич).

Відповіді:

а) безособове; б) називне.

Вправа 377. Прочитайте. Поширте називні речення за допомогою означень та обставин, утворивши текст. Текст запишіть.

Вечір. Тиша. Зорі. Кроки. Пахоці. Ніч. Плескіт. Місяць. Скрип.

Вправа 378. Прочитайте речення. У якому рядку подано односкладне називне речення? Яка з відповідей правильна?

1. Тільки шелест. Тільки листя. І розмай (В. Чумак).

2. Слово не значок, не символ – це вогонь (Б. Харчук).

3. Тяжкий твій спадок, батьку Прометею (Леся Українка).

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 379. Якою частиною мови може бути виражений головний член односкладного називного речення? Оберіть правильну відповідь.

Відповіді:

а) дієсловом у 2-ій особі однини теперішнього чи майбутнього часу;

б) іменником у називному відмінку.

Вправа. 380. Прочитайте і спишіть речення. Визначте як називається тип наведених односкладних речень? Оберіть правильну відповідь.

Червоний екскаватор. Чорні асфальтовані доріжки. Кілька сононок (Я. Бічуя).

Відповіді:

а) безособові; б) називні.

Вправа 381. Прочитайте. Замініть наведені називні речення двоскладними непоширеними.

Школа. Дзвінок. Тиша. Урок.

Диктант

Тихо й нудно, і спека пекельна... Ідесь далеко, за темною смугою лісу, обізвався грім. Щось наступало грізне. Потемні-

ло, завітрило, закрутила курява. Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило, і луною розкочувався гук над хмарами по широких небесних просторах.

А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба, як з-під каміння у млині борошно на кіш, дрібний, як роса, холодний дощ.

Тихо шуміла трава під бризками, захлинаючись, ковтала воду суха земля, пирскало й плюскотіло віття на дереві. Вип'яли лани проти хмар широкі груди й занімили: сипте, хмари, давайте, до живого промочіть моє жагуче серце...

Хмара сіяла й сіяла – щедра, не жалюючи.

(С. Васильченко)

Контрольні запитання і завдання

1. Називне речення – це односкладне речення, в якому є:
- а) лише присудок;
 - б) лише підмет.

2. Доповніть правило, вставляючи пропущені слова.

Головний член у називному реченні виражається ... у ... відмінку.

За структурою називні речення бувають ... і ...

3. Які другорядні члени речення можуть бути у називних реченнях? Наведіть приклади.

4. Якою частиною мови виражається підмет у називному реченні? Наведіть приклади.

3. Означено-особові речення

Означено-особовими називаються такі односкладні речення, в яких присудок означає дію, що стосується якоїсь конкретної особи. Наприклад: *За всіх скажу, завсіх переболію... (П. Тичина). Гей, люди, слухайте всі! (А. Головка).*

Присудок виражається дієсловом у формі 1-ї або 2-ї особи дійсного або наказового способу однини, множини. На конкретну особу (я, ти, ми, ви) вказує закінчення дієслова-присудка. Наприклад: *Любимо Україну, та не сліпо, щирим серцем, чистою душею (О. Підсуха).*

Завдання

Вправа 382. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть у них означено-особове речення.

1. *Як же бучно, як же втішно всім гулялось на весіллі...*
2. *Ось пожди лиш трохи, зараз будеш мати серенаду.*
3. *Та мені для сього треба ймення й вроду панни знати.*
(З тв. Лесі Українки)

Вправа 383. Прочитайте. Які з наведених дієслів вжито у формі наказового способу? Яка з відповідей правильна.

1. *Звіряємо.*
2. *Відшкодуймо.*
3. *Міркуємо.*
4. *Плакаймо.*

Відповіді:

- а) 1 і 3; б) 2 і 4.

Вправа 384. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть серед них односкладне означено-особове речення.

1. *Прокинувся у небі місяць (О. Ольжич).*
2. *На місяць набігла легка хмарка... (Я. Кобринська).*
3. *Ой, не світи, місяченьку, та на той перелаз (Нар. творчість).*

Вправа 385. Якою частиною мови може бути виражений головний член означено-особового речення? Оберіть правильну відповідь.

Відповіді:

- а) іменником у називному відмінку;
- б) дієсловом у 1-ій чи 2-ій особі однини та множини дійсного або наказового способу.

Вправа 386. Прочитайте текст. Випишіть з тексту два односкладних речення, у дужках зазначте їхній вид, підкресліть граматичні основи. Визначте, до якої частини мови належать виділені слова.

Морозом скувало степ, а потім враз розгасло – ні проїхати, ні пройти. Грейдери лежать розвернуті, колії – по пояс. Тут чорнозем. Важкий чорнозем.

Середина зими, а так, наче осінь. Снігу ніде нема. Земля в полинялих барвах, небо – в холодній розтривоженості хмар; по голих посадках б'є вітер високих степових балів.

Безлюддям та вітром цей розгаслий надвечірній степ нагадує море в негоду. Ніби нема в ньому життя. Одначе він живе. І чи не ота маленька цяточка дає йому життя? По розбитому грузовиками грейдеру, пірнаючи в глибоких маслянисто-чорних коліях, уперто пробивається кудись маленький, по самий брезент забризканий грязюкою газик. Кажуть, де ніщо не пройде, там він проходить, цей незavidний степовий трудяга.

(О. Гончар)

Диктант

Українські краєвиди

Приберуть добрі люди з поля хліб. Обтрусять у саду зимниці. А по токах цілісінький день лопотять ціпи. Зовсім осінь! У полі пусто, тільки гави літають. Укриють ниву, поклюють чи не поклюють зернят і полетіли далі, та так сумно крячуть.

Зайдеш у садочок. Підійдеш до старезної груші. Лупнеш очимаї взору, а там над тобою між темним гіллям, як золоті крапельки, висять спілі груші. Труснеш трохи дерево – так на тебе, мов той дощ, і бризнуть груші. От намацаєш котру біля себе та й їси. Та що ж то за груші пахучі та солодкі! Як візьмеш у рот, так і розтають, із'їси – аж губи злипаються, таке спіле, та свіже, та гарне! Щоб я тричі німцем став, коли отут у Петербурзі хто й нюхав такої груші!...

(За Є. Гребінкою)

Контрольні запитання і завдання

1. Доповніть визначення.

Означено-особовими називаються такі односкладні речення...

Присудок означає дію, що стосується...

2. Доповніть правило, вставляючи пропущені слова.

Головний член означено-особового речення виражається у формі першої або ... особи дійсного або ... способу.

4. Неозначено-особові речення

Неозначено-особовими називаються такі односкладні речення, в яких присудок означає дію, виконувану невизначеною особою. Наприклад: *Вийшли з плугами на поле цілим селом і прогнали орачів (М. Коцюбинський).*

Головний член – (присудок) виражається дієсловом у формі третьої особи множини теперішнього часу або у формі множини минулого часу й умовного способу: *До Харкова під'їжджали вночі (Григор Тютюнник).*

У неозначено-особових реченнях виконавець дії не

називається з різних причин. Дія головного члена (присудка) здебільшого стосується багатьох виконавців: *Либонь і правду кажуть про гуцала (Леся Українка)*. Інколи дія головного члена речення може бути віднесена і до однієї особи: *Просьте тебе не втручатися в мої особисті справи (А. Головка)*.

Неозначено-особові речення характерні для розмовного та художнього стилів.

Завдання

Вправа 387. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть серед них неозначено-особове.

1. *Стоять ансамблі сосен і беріз (Л. Костенко)*.

2. *На другий день кажуть мені “апостола” читати (В. Лепкий)*.

3. *В ріці дівчата сонце мують (Б.І. Антонич)*.

Вправа 388. Дієсловом у якій формі може бути виражений головний член неозначено-особового речення? Оберіть правильну відповідь.

Відповіді:

а) дієсловом у 3-ій особі множини теперішнього, минулого або майбутнього часу;

б) дієсловом у 1-ій або 2-ій особі однини та множини дійсного або наказового способу.

Вправа 389. Прочитайте. Як називається тип наведеного односкладного речення? Оберіть правильну відповідь.

– *Ну й вибрали час для походу? (В. Гжицький)*.

Відповіді:

а) узагальнено-особове; б) неозначено-особове.

Вправа 390. Прочитайте. Замініть двоскладні речення неозначено-особовими. Утворені речення запишіть.

*У вихідний день організована прогулянка за місто.
Для нас побудована нова школа.*

Вправа 391. Прочитайте. Випишіть з тексту два односкладних речення, у дужках зазначте їхній вид, підкресліть граматичні основи. Визначте, яким членом речення є виділене слово.

Заходив вечір. Пахло весною і морем. Високо в небі летіла велика зграя птахів з півдня і, здавалось, відтіля доносилися меланхолійні звуки труб. То повертались з Африки на батьківщину лебеді.

По заході сонця одразу сплив повний місяць над островом, освітив очерети, кущі, виселок. Торіанітовий горб, маяк, освічував шлях нічним перелітним птицям, що, перетинаючи море, поспішали до острова перепочити на ньому. Дмитро Завірюха зійшов в апаратну каюту маяка на вахту. У маленькій хатинці лягали спати. Навколо маяка панувала тиша, і лише ледве помітний прибій порушував її, рівномірним шурхотінням присипляючи мешканців тієї хатинки.

(М. Трублаїні)

Диктант

Рідна хата

Дерево тут відкривало перед людиною свою душу, то лагідно-м'яку, то суворо-непрístupну, то співучо-милу. Для дубових волоків достатньо було кількох сильних доторків різця – і вже досягалося несподіване поєднання легкості й міцності. Зате вікна облямовані були світлим шумовинням дерев'яних мережив, від чого в палаті мовби ставало світліше і завжди панувала радість. На медвяно-жовтих стінах то там, то там кинуте було чи то для прикрас, чи то для якоїсь не визначеної до часу потреби різьблених полицок. А між ними повішено по кілька найпоказніших взірців коштовної зброї впереміш з важкими золотими ланцюгами, подібних до яких чи й бачили де-небудь.

У величезній кам'яній печі палало полум'я. В різьблених дерев'яних ставниках горіли товсті воскові свічі, хоч у палаті, завдяки великим вікнам, світла було достатньо. Довгий стіл посередині, застелений білою скатертиною, вже був заставлений коштовним посудом.

(За П. Загребельним)

Контрольні запитання і завдання

1. Доповніть визначення.

Неозначено-особовими називаються речення, в яких присудок означає дію...

2. Доповніть правило, вставляючи пропущені слова.

Головний член неозначено-особового речення виражається дієсловом ... особи множини ... часу ... способів.

3. Чим відрізняються означено-особові речення від неозначено-особових? Доведіть це на прикладах.

5. Узагальнено-особові речення

Узагальнено-особовими називаються такі односкладні речення, в яких суб'єкт дії мислиться узагальнено, тобто присудок означає дію, що може стосуватися будь-кого з людей. Наприклад: *Хліб – сіль їж, а правду риж (Нар. творчість).*

Головний член найчастіше має форму 2-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу: *Що посієш, то й пожнеш (Нар. творчість).* Головний член також може мати форму наказового способу: *Чесне діло роби сміло (Нар. творчість).*

Основне призначення узагальнено-особових речень – образне вираження загальних суджень. Тому такі речення широко використовуються в народних прислів'ях та приказках: *Не берися не за своє діло (Нар. творчість)*. Також такі речення поширені в описах, правилах тощо: *Розглянемо приклади узагальнено-особових речень*.

Сфера використання узагальнено-особових речень – розмовний, художній, науковий, діловий стилі.

Завдання

Вправа 392. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть серед них узагальнено-особове речення.

1. *А вранці його знову посіли сумніви (І. Білик).*
2. *Ранок був погожий, веселий (І. Нечуй-Левицький).*
3. *Що ранком не зробиш, увечері не доженеш (Нар. творчість).*

Вправа 393. Якою частиною мови може бути виражений головний член узагальнено-особового речення? Оберіть правильну відповідь.

Відповіді:

- а) дієсловом у 2-ій особі однини теперішнього чи майбутнього часу дійсного або наказового способів;
- б) прислівником або прислівником у поєднанні з неозначеною формою дієслова.

Вправа 394. Прочитайте і спишіть речення. Підкресліть серед них односкладне узагальнено-особове речення.

1. *А правда топче стежку прямої
І просить слова в суетнім потоці (А. Малюк).*
2. *Правди, як шила в мішку, не сховаєш (Нар. творчість).*
3. *Доки правда підросте, багато води у річці утече (Нар. творчість).*

Вправа 395. Прочитайте. Утворіть узагальнено-особові речення, дописавши прислів'я.

*Що посієш, ...
Хліб-сіль їж, а ...
Друга шукай, а ...
Не брудни криниці, бо ...
Бур'ян знищимо – ...
Вік живи ...
Добре діло ...*

Диктант

Серед запозичених слів є такі, що їх вживання зовсім не викликане необхідністю точніше висловити думку. Це слова, які з вузького, професійного вжитку перейшли в загальномовну стихію, поповнивши ряди слів-двійників.

Такі іншомовні двійники не збагачують мови, а навпаки – збіднюють її. Вони утруднюють спілкування і псують враження від сказаного.

Ось приклад найчастіше вживаних іншомовних двійників і їх українські відповідники (в загальнонародній, неспеціальній мові): адекватний – рівний, відповідний, однаковий; рентабельний – вигідний, доцільний, прибутковий; стимулювати – заохочувати, спонукати до дії, давати поштовх; домінувати – переважати, панувати, головувати; лімітувати – обмежувати; ігнорувати – зневажати, не брати до уваги, навмисне не помічати.

У діловому стилі вживання наведених запозичених слів виправдане. Такі слова позбавлені образності, переносних значень, відтінків, а це якраз і потрібно для цього способу мовлення. І зовсім інша річ, коли у звичайних побутових розмовах починають говорити: “У кіно не піду, бо мене лімітує час: ще треба прибрати хату.”

(А. Коваль)

Контрольні запитання і завдання

1. Доповніть визначення. *Узагальнено-особовими називаються такі односкладні речення, в яких...*

2. Чим може бути виражений головний член узагальнено-особових речень?

3. Доповніть правило, вставляючи пропущені слова. *Головний член узагальнено-особових речень найчастіше має форму ... особи однини ... і ... часу.*

4. Чому узагальнено-особові речення широко вживаються у народних приказках та прислів'ях?

5. Чим подібні й чим відрізняються означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення? Наведіть приклади.

6. Безособові речення

Безособовими називаються такі речення, присудок в яких означає процес, стан або дію, що мислиться незалежно від особи. Безособове речення взагалі не передбачає будь-якого виконавця. Підмета в цих реченнях немає і не може бути. Наприклад: *А тим часом весніє, весніє...* (О. Гончар).

Безособові речення можуть вказувати на стан природи: *Навколо справді було казково* (Ю. Збанацький); на фізичний або психічний стан людини: *Мені стало прикро* (Я. Баш).

Присудок у безособових реченнях може бути простим і складеним: *Світає* (Т. Шевченко); *Починає дніти* (М. Коцюбинський). Безособові речення поширені у розмовному, художньому, науковому стилях.

Присудок у безособовому реченні може бути виражений:

1. Безособовим дієсловом у формі 3-ї особи однини, теперішнього чи майбутнього часу: *Швидко розвиднілося* (Ю. Бедзик).

2. Особовим дієсловом у безособовому значенні – у формі 3-ї особи однини або у формі середнього роду: *Вітерцем дихнуло з долини (П. Дорошенко)*.

3. Дієслівними формами на *-но,-то*: *О, сліз таких вже вилито чимало (Леся Українка)*. У минулому, майбутньому часі та умовному способі до форми на *-но,-то* додається дієслово-зв'язка бути: *Нам наказано було йти (В. Сосюра)*.

4. Інфінітивом: *Не розірвуть з життям мого єднання (В. Сосюра)*.

5. Присудковими формами *добре, тяжко, приємно, жаль, можна, дарма, треба, шкода, час* та ін. У минулому і майбутньому часі та умовному способі до них додається частка **бути**: *На вулицях, нагрітих за день, було не холодно (Ю. Яновський)*.

6. Присудковими формами зі словами *нема (немає), не було, не буде*, при яких є додаток у родовому відмінку: *Де нема святої волі, не буде там добра ніколи (Т. Шевченко)*.

7. Прислівником або прислівником у поєднанні з неозначеною формою дієслова: *Нема на що подивитись (Т. Шевченко)*.

Увага!

В односкладному безособовому реченні головний член, який виражений сполученням прислівника типу *холодно, важко, боляче* та ін., стоїть перед інфінітивом і утворює з ним один складений головний член. У двоскладному реченні спочатку стоїть інфінітив, а за ним – прислівник.

Завдання

Вправа 396. Прочитайте. Утворіть безособові дієслівні форми на *-но,-то* від наведених дієслів. Запишіть слова парами.

Складати, прийняти, подати, загнути.

Вправа 397. Прочитайте і спишіть. Визначте, як називається тип наведеного односкладного речення? Яка з відповідей правильна?

Лови летючу мить життя (О.Олесь).

Відповіді:

а) безособове; б) означено-особове.

Вправа 398. Прочитайте і спишіть речення. Визначте, чим виражений присудок у наведеному безособовому реченні? Оберіть правильну відповідь.

Вже надворі вечоріло (І. Нечуй-Левицький).

Відповіді:

а) безособовим дієсловом; в) інфінітивом;

б) дієслівною формою на *-но, -то*; г) прислівником.

Вправа 399. Прочитайте речення. Як називається тип наведеного односкладного речення? Яка з відповідей правильна?

Не можна затуляти сучасним життям життя тисячоліть (М.Семенко).

Відповіді:

а) узагальнено-особове; б) безособове.

Вправа 400. Прочитайте і спишіть речення. Визначте, чим виражений присудок у наведеному безособовому реченні? Оберіть правильну відповідь.

Та серед сієї юрби годі було шукати співчуття (І.Білик).

Відповіді:

а) безособовим дієсловом; в) інфінітивом;

б) дієслівною формою на *-но, -то*; г) прислівником.

Вправа 401. Прочитайте текст. Випишіть з нього два односкладних речення, у дужках зазначити їхній вид, підкресліть граматичні основи. Якими членами речення є виділені слова?

Хоча хурделиця стихла, дорога була важка. Товста ковдра снігу вкрила неозорі степи. І скільки глянеш оком – жодного сліду! Тому їхали поволі. До Лубен добрались тільки надвечір.

Вечоріло. З димарів, що, здавалось, стриміли просто з велетенських кучугур снігу, звивались сизі димки. З дворів долинав собачий гавкіт. Скрипіли над колодязями високі журавлі.

До церкви їхати було вже пізно. Друзі зупинились на нічліг у корчмі на базарному майдані. Нагодувавши і напоївши коней, поставили їх на спочинок до хліва. Самі ж після ситої вечері повкладались спати, щоб рано встати...

(За В. Маликом)

Вправа 402. Прочитайте і спишіть речення. Чим виражений присудок у наведеному безособовому реченні? Оберіть правильну відповідь.

Зараз на Україні на столах повно яблук, слив, груш... (Ю. Хорунжий).

Відповіді:

а) безособовим дієсловом;	в) інфінітивом;
б) присудковим словом;	г) прислівником.

Диктант

Ставок не впізнати. Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, з зорями. Дві блакитні бані зіллялись в одну величезну кулю, оперезану чудовим поясом темно-зелених дерев, білих хат, чорних тинів. Одна хата догори стріхою, друга – униз, одне дерево догори віттям, друге – униз. Два місяці неначе осміхаються один до одного. Зорі тихо тремтять вгорі і доли...

А в садках солодко дрімають окутані місячним сяйвом стрункі тополі, широковіті липи, кристалі яблуні. І лише інколи, немов крізь сон, тихесенько зітхне деревина молодим листом. По сріблястій землі лягли довгі чорні тіні... Тихо, і земля, і вода, і повітря – все послухало. Однак та нічна тиша повна всякими звуками. Різно цокотять жаби по тім боці ставка. Тьохкає, аж розлягається, в садку соловейко.

Десть далеко в селі гавкають собаки... На леваді форкає коняка і брязкає залізним пупом...

(За М. Коцюбинським)

Цікаво знати

Цікавими є назви деяких розділових знаків у старих граматиках української мови: питайник (знак питання), окличник (знак оклику), середник (крапка з комою), запинка (кома), пружинка (тире), наводові знаки (лапки).

Контрольні запитання і завдання

1. Які речення називаються безособовими? Наведіть приклади.
2. Чим може бути виражений присудок у безособових реченнях? Наведіть приклади.
3. Доповніть визначення. *Безособовими називаються такі речення, присудок у яких означає ...*
4. Прокоментуйте таблицю.

Односкладні речення

Вид односкладного речення	Головний член	Головний член виражений	Приклади
1. Називне	Підмет	Іменником у називному відмінку	<i>Вечір. Голуби. Так празниково і прозоро (Б. Олійник).</i>
2. Безособове	Присудок	Безособовим дієсловом, особовим дієсловом у безособовому значенні. Дієслівними формами на <i>-но, -то</i> , неозначеною формою дієслова, присудковою формою, прислівником тощо	<i>Нам наказано йти (В. Сосюра).</i>
3. Означено-особове	Присудок	Дієсловом у формі 1-ї чи 2-ї особи однини і множини теперішнього часу дійсного або наказового способу	<i>Люблю тебе, високе наше небо! (І. Нехода).</i>
4. Неозначено-особове	Присудок	Дієсловом 3-ї особи множини теперішнього або майбутнього часу чи у формі множини минулого часу	<i>Оголосили перерву (О. Гончар).</i>
5. Узагальнено-особове	Присудок	Дієслово 2-ї особи однини теперішнього або майбутнього часу	<i>І не летить і не біжить (Нар. твор.).</i>

Повні та неповні речення

У мовленні вживаються як повні, так і неповні речення.

Повними називаються речення, що мають усі необхідні для розуміння та будови головні та другорядні члени.

Неповними називаються речення, в яких пропущений один або кілька членів. Відсутні члени речення можна легко поновити з контексту чи мовної ситуації.

Наприклад: *Квітку метелик цілує, обрії – сонце ясне, вітер – берізку німую (В. Сосюра)* (Пропущені присудки).

У неповних реченнях на місці пропущеного члена (найчастіше присудка) зазвичай ставиться **тире**, а в усній мові робиться **пауза**. Наприклад: *Не місце людину красить, а людина – місце (Нар. творчість)*.

Уживаються неповні речення в розмовному, художньому та публіцистичному стилях.

Неповні речення треба відрізнити від односкладних, у яких наявний тільки один головний член, а другого немає і не може бути.

Пам'ятайте!

Неповні речення вживаються:

- як засіб економного висловлення;
- для створення психологічного напруження висловлення;

- щоб уникнути зайвих повторів;
- для надання окремим елементам речення ваги цілого речення.

Наприклад: – *А звідки ти, юносте?*
 – *Я звідусіль.*
 – *Де дім твій, скажи нам?*
 – *Де хліб є і сіль.*
 – *А родичі де твої?*
 – *Люди усі.*
 – *Аули, міста твої?*
 – *Ті, що в красі.*
 – *А гори, долини?*
 – *Мої всі, мої...*

(*Р. Гамзатов*)

Завдання

Вправа 403. Запишіть речення, назвіть серед них повні й неповні. Поясніть вживання неповних речень у складних реченнях.

1. Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч. Простерла сині крила і тихо вкрила одвічні бори, чорні, похмурі, застигли (М. Коцюбинський). 2. "З приїздом Вас!" – трохи подумавши, додав учитель (А. Тесленко). 3. Ранні пташки росу п'ють, а пізні – сльози ллють. 4. Красна пташка своїм пір'ям, а людина – своїм знанням. 5. Ще вовка не вбили, а вже шкуру продають (Нар. творчість.).

Вправа 404. Спишіть, вставляючи пропущені розділові знаки. Знайдіть односкладні та неповні речення.

*У добрість вірю. Птахом доліта ...
Хай здалеку а мчить на допомогу.
Я знаю: править світом доброта.
В лелечу щедрість вірю довгоногу*

*В привітне слово
В добродійство злив
В трудівника що осяває обрій*
(А. Бортняк)

Вправа 405. Спишіть, розставляючи, де треба, тире у неповних реченнях. Укажіть (в дужках) пропущений член речення.

*Пташку пізнають в польоті, а людину ... в роботі.
Зима багата снігами, а осінь ... снопами.
Бджоли раді цвіту, а люди ... літу.
Один розум добре, а два ... краще.
Порожня бочка гучить, а повна ... мовчить.*

Вправа 406. Спишіть. Поясніть розділові знаки в неповних реченнях.

1. Серед лісу ставок, очеретом з одного боку прикрашений. З одного берега у ставок сосни заглядають, а з другого, протилежного, – дуби. Ліворуч над ставком – гребля, а праворуч – луки простягли (Остап Вишня).

2. Мати наша – сива горлиця. Все до її серденька горнеться: золота бджола – намистиною, небо – святковою хустиною, сивий дуб – прокуреним прадідом, білочка – мальованим пряником, жура-журавель над криницею – чистою сльозою-водицею, а земля – пшеницею ярою, а літа – замисленим явором, місяця – непоколотим золотом, а берега – вранішнім солодом, хата – ластівками над стріхами, а туман – вдовиною втіхою (Б. Олійник).

Вправа 407. Прочитайте. Який член речення підкреслено у наведеному неповному реченні? Відповідь запишіть.

Чоловік родиться для щастя, для любові.

Інкони для слави (Г. Колісник).

Відповіді:

а) присудок; б) обставина часу.

Вправа 408. Прочитайте. Запишіть неповне речення.

1. Місяць поволі виходив із-за гори і ядро освітив село (Н. Кобринська).
2. Надворі почало сутеніти (І. Нечуй-Левицький).
3. Вечір сном примружить брови (Д. Загул).

Вправа 409. Прочитайте. Який член речення пропущено у наведеному неповному реченні? Оберіть правильну відповідь.

Далі – наш шлях на Лубни (В. Малик).

Відповіді:

а) підмет;	в) додаток;
б) присудок;	г) означення.

Вправа 410. Прочитайте. Визначіть, скільки серед наведених речень є неповними?

- В серці – воля ваша дика!*
В думці – обшир ваш безмежний!
В слові – ваша міць велика!
В пісні – дух ваш незалежний!

(Х. Алчевська)

Вправа 411. Прочитайте. Замініть наведені неповні речення повними.

Недалеко ліс. У ньому – гриби. А може – малина і ожина. Чи суниця.

Вправа 412. Запишіть наведений діалог, замінивши всі репліки неповними реченнями.

- Звідки ти приїхав, Сашко?
– Я приїхав з міста Полтави.
– Чи подобається тобі наш Київ?
– Звичайно, мені подобається ваш Київ.

Вправа 412. Випишіть з поданого тексту неповні речення разом з повними, які допомагають відтворити пропущені члени речення.

Гарячі жнива ... Людей у полі, як мурашок. Кияни ще не бачили стільки. Косарі – рядами. Простоволосі, сорочки повипускали; ламають жито-пшеницю, як стіну, покоси кладуть. Біліють скрізь сорочки пригнутих женців. Над возами понапинані холодки, прип'яті пасуться коні. Під возами – коліски. В колісках – діти. А над усім музика: ір-же десь лоша, лунко хтось клепає косу, гуде далі в степу машина, робітниками густо оточена, метушня, руханина.
(За С. Васильченком)

Якими частинами мови є виділені слова?

Вправа 414. Випишіть з поданих прислів'їв та приказок речення, частини яких є неповними реченнями. Підкресліть у першій частині слово, яке пропущено у другій.

1. Земля потребує доброї погоди, доброго насіння, доброго робітника.

2. На необробленій землі лише бур'ян росте.

3. З глибокої борозни високий хліб росте.

4. Орачеві земля – мати, а ледарю – мачуха.

5. Як будеш рано орати, то не будеш бідувати.

6. Чистим зерном засієте поле, то вродить хліб, як море, а нечистим засієте – собі шкоди надієте.

(Нар. творчість)

Диктант

Стара батьківська хата. Це не міська квартира – взяв чемодан і був такий. Це – оселя.

Ось вона стоїть, біла, чиста. Надворі літній день. Хлів також білий, з широкою смугою вохри внизу. На білій стіні – червоний перець, золоті початки кукурудзи й пучки старих лікарських трав.

Серед двору стара груша. Під грушею стіл і підвішена до

гілки дитяча колиска. Далі – город, луки, озера в комишах а за озерами в мареві – Дніпро. І над усім блакитне небо. Ні хмаринки.

*Тут пройшло життя чотирьох, якщо не п'яти поколінь.
(За О. Довженком)*

Контрольні запитання і завдання

1. Продовжіть визначення.

Неповними називаються речення, в яких ...

2. Які члени речення можуть бути пропущені у неповних реченнях? Наведіть приклади.

3. Де і з якою метою найчастіше вживаються неповні речення?

4. Які окличні непоширені речення можуть бути неповними?

Відповідь проілюструйте прикладами.

5. Чим відрізняються неповні речення від односкладних? Відповідь проілюструйте прикладами.

Однорідні члени речення

У реченні слова поєднуються підрядним та сурядним зв'язком. Слова, пов'язані за допомогою підрядного зв'язку, нерівноправні: одне з них виступає головним, а інше – залежним. Сурядний зв'язок існує між рівноправними словами.

1. Поняття про однорідні члени речення

Однорідними називаються члени речення, які з'єднані сурядним зв'язком і перебувають в однакових синтаксичних відношеннях з одним і тим самим членом речення. Однорідні члени речення граматично незалежні одне від одного, відповідають на одне і те саме питання, виконують однакову синтаксичну функцію. Наприклад: *І зорі, і птиці, і трави з зорею вітають мене (В. Сосюра).*

Однорідними можуть бути і головні, і другорядні члени речення.

1) **Підмети:** *Тягнуться до сонця і квіти, і трави, віти кучеряві, гори голубі (В. Сосюра).*

2) **Присудки:** *Заспівали, защебетали пташки (Марко Вовчок).*

3) **Додатки:** *Вітер в гаї нагинає лозу і тополю (Т. Шевченко).*

4) **означення** (узгоджені й неузгоджені): *Тихі, ніжні зорі спадали з неба (Леся Українка).*

5) **обставини:** *Життя, немов ріка, пливе в майбутнє, в завтрашнє, в безкрає (Л. Дмитренко).*

Однорідні члени речення, як правило, виражаються словами однієї частини мови, проте іноді в одному ряді однорідних членів можуть вживатися слова різних частин мови. Наприклад: *Чоловіки весело, з жартами відповідали на привітання.*

Однорідні члени речення з'єднуються:

1) **сурядними сполучниками** (сполучниковий зв'язок):

– **єднальні:** *і (й), та (в значенні і), також, та й, ні ... ні, ані ... ані, але і (й), як..., так і:* *Місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море (Т. Шевченко);*

– **протиставні:** *а, але, та (в значенні але), однак, зате, проте, хоч, хоч..., але; хоч..., проте:* *Є багато на світі учених людей, а постів – мало (М. Коцюбинський);*

– **розділові:** *або, чи, а чи, чи то, не то – не то; і чи то – чи то:* *Хоч їж, хоч дивись, а щоб ціле було і неголодний був (Нар. творчість);*

2) **інтонацією** перелічення (безсполучниковий зв'язок): *З городу не біжить – вихором вилітає Мар'яна (М. Стельмах);*

3) **змішаним** (сполучниковим і безсполучниковим зв'язком): *І так повзла зима, заметільна, сніжна, морозна і чарівна (М. Рильський).*

Не є однорідними членами:

1) повторення одного й того самого слова: *Рости, рости, моя пташко, мій маковий цвіте (Т. Шевченко);*

2) цілісні вирази фразеологічного характеру: *і день, і ніч, ні риба ні м'ясо* і подібні до них: *За характером він був ні риба ні м'ясо;*

3) уточнюючі та пояснюючі члени речення: *У темному гаю, в зеленій діброві, на припони коні отаву скубуть: осідлані коні, ворони, готові (Т. Шевченко);*

4) поєднання двох дієслів в одній і тій самій формі, які виступають у ролі єдиного присудка: *піду принесу гарні квіти (І. Ле).*

Інтонація речень з однорідними членами

Однорідні члени речення, як правило, вимовляються з перелічувальною інтонацією, окремо або по двох. При протиставленні однорідних членів перший з них вимовляється висхідною інтонацією, а другий – спадною.

Завдання

Вправа 415. Прочитайте. Серед наведених відповідей знайдіть правильну. Які члени у поданому реченні є однорідними?

Спорожнілі від плодів садки натягували на себе жовтогарячу намітку, тривожно перешіптувались і вмивались холодними росами (М. Сиротюк).

Відповіді:

а) підмети;	в) додатки;
б) присудки;	г) обставини.

Вправа 416. Прочитайте. У якому реченні однорідні члени поєднуються розділовими сполучниками? Відповідь оберіть з поданих варіантів.

1. *Відвага або мед н'є, або сльози ллє.*

2. *Будь сміливим не язиком, а ділом.*

3. *Відважний Артим іде сміливо у воду і дим.*

(Нар. творчість)

Відповіді:

- а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 421. Прочитайте. Оберіть правильну відповідь.
Які члени у наведеному реченні є однорідними?

*Дух, наука, думка, воля
Не уступить пільмі поля,
Не дасть спутатись тепер.*

(І. Франко)

Відповіді:

- а) підмети; в) означення;
б) присудки; г) обставини.

Вправа 422. Прочитайте. Випишіть речення, в якому однорідні члени поєднані протиставним сполучником.

1. З настанням зими помітно тихішими стають наші ліси, гаї і сади (З газ.).

2. Сніг випадав тільки кілька раз, але наробив клопоту (З газ.).

3. То сніг, то завірюха, бо вже зима коло вуха (Нар. творчість).

Вправа 423. Прочитайте. Знайдіть правильну відповідь.
Які члени у поданому реченні є однорідними?

*За вітром слава полетіла
По всіх усюдах і кутках,
По байраках і по садках,
Далеко – аж за синє море.*

(Л. Глібов)

Відповіді:

- а) підмети; б) означення;
в) присудки; г) обставини.

Вправа 424. Прочитайте. Назвіть однорідні члени речення. Чим вони виражені? Який між ними спосіб зв'язку?

1. Старезний, густий, предковичний ліс на Волині (Леся Українка). 2. Ідуть, риплять по шляху мажі, поволі ступають спокійні круторогі воли, повертаються додому, везуть сіль везуть рибу (О. Іваненко).

Вправа 425. Прочитайте. Спишіть, вставляючи потрібні сполучники. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні. Визначіть, якими частинами мови виражені однорідні члени речення.

Тягнуться до сонця ... квітки, ... трави, віти кучеряві, гори голубі (В. Сосюра). Гострий кігтик раз у раз шкрябає по шибці – ... обережно ... сумовито, ... настирливо ... тривожно (Донченко). Річка ніби утікала від нас, ... потім знову з'являлась (О. Гончар). Тиша була наповнена всякими звуками – ... дзвінкою піснею жайворонка, ... дзижчанням польових мух (М. Коцюбинський).

Вправа 426. Прочитайте. Знайдіть, у яких рядках виділені слова не с однорід-ними членами речення. Свій вибір обгрунтуйте.

1. Я шавлію пересію, руту пересмичу,

Таки свого миленького к собі перекличу.

2. Плаче вона та й журиється, ще й тяжко голосить,

Свого батька старенького слізеньками просить...

3. Просив, просив відеречко –

Вона йому не дала.

Дарив, дарив з руки перстень –

Вона його не взяла.

(Нар. творчість)

Диктант

Українська міфологія

Українська міфологія – одна з ланок загальнослов'янської і світової міфології. Своїм корінням вона сягає у сиву давнину, в далекі доісторичні і дохристиянські часи. Ще до прийняття християнства східні слов'янські племена витворили свою багату міфологію, що базувалася на народних віруваннях. Давні українці мали свій язичницький Олімп, одухотворювали природу, вірили в її чарівну силу.

Крім головних божеств: Сварога, Дажбога, Перуна, Велеса, Ярила, Купала та інших, вони персоніфікували майже всі сили і явища природи: сонце, місяць, зірки, грім і блискавку, мороз, вітер, вогонь, воду. Створили поетичні образи долі, різних духів: лісовиків, водяників, домовиків... Український письменник Іван Нечуй-Левицький, аналізуючи українську міфологію, дав широку панораму давньої української народної культури.

(За О. Мишанич)

Контрольні запитання і завдання

1. Продовжіть речення, обравши правильний варіант.

Однорідні члени речення – це

- а) слова, пов'язані за допомогою підрядного зв'язку;
- б) слова, пов'язані за допомогою сурядного зв'язку.

2. Доповніть визначення.

Однорідними називаються члени речення, які поєднані ... зв'язком, рівноправні, граматично ... одне від одного, відносяться до ... члена речення і відповідають на ... питання, виконують однакову...

3. Назвіть єднальні сполучники, що використовуються для зв'язку між однорідними членами речення. З двома з них складіть речення.

4. Які сполучники пов'язують однорідні члени речення?

- а) сполучники підрядності;
- б) сполучники сурядності.

5. Доповніть правило прикладами.

Однорідні члени речення можуть поєднуватися такими сполучниками:

- сурядними ;
- єднальними: *i, ...*;
- протиставними: *а, ...*;
- розділовими: *або, ...*

6. Дайте обґрунтовану відповідь на запитання: Які ознаки однорідності ви могли б назвати? Відповідь проілюструйте прикладами.

7. Чим відрізняються однорідні члени речення від словосполучення?

8. Дайте обґрунтовану відповідь на запитання. Чому однорідні члени речення не можуть поєднуватися підрядними сполучниками? Відповідь проілюструйте прикладами.

9. Які конструкції не є однорідними членами речення? Чому?

2. Розділові знаки при однорідних членах речення

Правило	Приклад
<p>Кома ставиться</p> <p>1. Між однорідними членами речення при відсутності сполучників</p> <p>2. Перед протиставними сполучниками а, але, проте, зате, однак, та (у значенні але)</p>	<p><i>Вечір був чарівний, зоряний, пісенний (О. Гончар)</i> <i>Робота виконувалась швидко, якісно, добротно (П. Загребельний)</i></p> <p><i>Мудрим ніхто не вродився, а навчився (Нар. творчість)</i> <i>Це не вогні, а зірки, чисті високі, мінливі (П. Воронько)</i></p>

<p>3. Перед єднальними (і, й, та (у значенні і), та й, також, ні-ні, і-і), і розділовими (чи-чи, хоч-хоч, або чи, то-то, не то-не то, чи то-чи то) сполучниками, якщо вони повторюються</p> <p>4. При парних сполучниках (як ... так і, не тільки ... але (й), не стільки ... скільки) перед другим сполучником</p> <p>5. Між однорідними членами, з'єднаними сполучниками попарно, між кожною парою</p> <p><u>Кома не ставиться</u></p> <p>1. Між однорідними членами, коли єднальні, розділові або протиставні сполучники вжиті один раз</p> <p>2. Перед першим повторюваним сполучником, якщо з нього починається перелік</p> <p>3. Якщо повторюваний сполучник з'єднує різні однорідні члени</p> <p>4. При повторенні сполучників, коли однорідні члени речення є стійким вислівом</p>	<p><i>Низькі хмари сміялися то дощем, то навіть мокрим лапатим снігом</i> (О. Журлива) <i>Ставки – це блакитні очі землі, їм теж треба дивитись і на сонце, і на зорі, і на людей... (М. Стельмах)</i></p> <p><i>Олександр Довженко не тільки в розмовах з друзями, не тільки в прилюдних виступах, але всією своєю творчістю завжди сміливо вторгався в саме життя</i> (М. Рильський)</p> <p><i>Наука й труд, знання і школа дбайливо кличуть до мети</i> (П. Усенко)</p> <p><i>Сила та розум – краса людини</i> (Нар. творчість) <i>По вулиці вітер віє та замітає</i> (Т. Шевченко)</p> <p><i>Моє щастя – Вітчизни простори, оповиті і сонцем, і хмелем, й зерном</i> (М. Стельмах)</p> <p><i>Людина – відверта і послідовна в своїй праці і пристрасна в житті</i> (М. Рильський)</p> <p><i>Ні риба ні м'ясо, ні слуху ні духу, ні туди ні сюди.</i></p>
---	---

<p>5. Між двома дієсловами в однаковій формі, одне з яких означає рух, друге – його мету</p>	<p><i>Не журися, козаченьку, не журися, а на тую дівчиноньку піди подивися (Нар. творчість)</i></p>
<p>6. Якщо між двома однаковими словами стоїть заперечна частка не</p>	<p><i>Ти гукай не гукай, а літа не почують (Б. Олійник)</i></p>
<p><u>Тире ставиться</u></p>	
<p>1. При протиставленні</p>	<p><i>Тільки нам все жити – не вмирати, зерно сіять, зацвітати знов (А. Малишко)</i></p>
<p>2. Коли наступний однорідний член (присудок) пояснює, уточнює, означає наслідок, швидку зміну подій, причину попередньої дії</p>	<p><i>Ніч, озеро, комиші внизу шумлять – шумлять дуже, тривожно (О. Гончар)</i></p>
<p><u>Крапка з комою ставиться</u></p>	
<p>У реченнях складної синтаксичної конструкції, де виражено не одну, а кілька думок, і кожна з них оформлена реченням з поширеними однорідними членами, вставними конструкціями тощо</p>	<p><i>Давні українці мали свій язичницький Олімп, одухворювали природу, надаючи їй чарівної сили; вони створили поетичні образи долі різних духів (О. Олійник)</i></p>

Завдання

Вправа 427. Спишіть. Визначіть однорідні члени речення. Оберіть правильну відповідь. Які це члени речення?

Там були вже і бунчук, і булава, і гетьманська печатка війська реєстрового Запорозького (П. Панч).

Відповіді:

а) підмети;	в) додатки;
б) присудки;	г) означення.

Вправа 428. Прочитайте. Визначіть кількість розділових знаків та вид зв'язку між однорідними членами у реченні. Скористайтеся підказкою.

Видатний поет прозаїк і драматург перекладач і публіцист критик і бібліограф етнограф і фольклорист видавець і громадський діяч вчений-філолог і педагог Борис Грінченко надзвичайно енергійно і продуктивно працював на ниві української культури кінця XIX – початку XX ст.

(З газ.)

а) 6 ком, тире;	а) сполучниковий;
б) 7 ком;	б) безсполучниковий;
в) 6 ком, двокрапка.	в) сполучниковий та безсполучниковий.

Вправа 429. Прочитайте. Оберіть правильну відповідь. Який розділовий знак необхідно поставити у наведеному реченні замість крапок?

Гори, гай, луги, поля...

Вся земля виспівує: "Осанна!"

(М. Вороний)

Відповіді:

- а) двокрапку; б) тире.

Вправа 430. Прочитайте. Спишіть, розтавляючи розділові знаки. Визначіть зв'язок між однорідними членами речення. Скористайтеся підказкою.

Дівчина була невелика на зріст але рівна гнучка довгобраз повновида (І. Нечуй-Левицький).

Довідковий матеріал:

а) 2 коми;	а) сполучниковий;
б) 3 коми;	б) безсполучниковий;
в) 4 коми.	в) сполучниковий та безсполучниковий.

Вправа 431. Прочитайте. Спишіть, розтавляючи розділові знаки. Вкажіть кількість груп однорідних членів.

А крізь виноградне листя веранди сонце сходить росяно червоно (О. Гончар).

Вправа 432. Прочитайте. Спишіть, розтавляючи розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір речення. Визначіть стильову приналежність речення.

У вигуках у скрипінні вітряків у пізніх скриках півнів у капотінні роси з важкого пагілля дерев в усьому цьому русі і благословенному спокої була якась виболена, скупа доцільність (В. Яворівський).

Вправа 433. Прочитайте. Оберіть правильну відповідь. У якому рядку неправильно поставлені розділові знаки при однорідних членах речення?

1. Слово впливає на читача, і своїм змістом І, своїм звучанням.

2. Жодне слово у світі не вміщує стільки ласки і ніжності, стільки почуттів і змісту, як слово “мама”.

3. Слово стає могутнім і нездоланим, дієвим і привабливим, якщо сказане вміло, щиро і вчасно.

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 434. Прочитайте. Спишіть, розтавляючи розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір наведеного речення. Якою є смислова й стилістична роль однорідних членів?

Вдень Однокрил ходив пастися на молодій траві несучи в дзьобі щось блискуче або гудзик або скляночку або ще якусь цяцьку (Григій Тютюнник).

Вправа 435. Спишіть, доповнюючи речення однорідними членами. Розставте розділові знаки.

Це все ознаки пізньої осені.

Народні обряди це ...

Серед жита виднілись польові квіти як-от ...

Вправа 436. Прочитайте. Спишіть, розтавляючи розділові знаки, підкресліть однорідні члени відповідно до їхньої синтаксичної ролі в реченні. До виділеного слова доберіть синоніми.

І пада сніг лапатай волохатий спокійно й величаво над селом. Не баранці а білі коні по морю синьому летять (М. Рильський). Я про все співаю молодю і дзвінку пісню дишу й пісню живу. Я знайомий і з кайлом і з пером і з багнетом (В. Сосюра).

Диктант

Ви зробили комусь послугу – вам дякують. А як саме дякують? Можна це зробити першим-ліпшим словом, а можна подякувати словом продуманим, спеціально дібраним, точно “підігнаним” до ситуації. В одному разі – за дрібну послугу – це просто напіваавтоматичне “дякую”, “спасибі”. Коли ж зроблено щось значне, – “прийміть мою найщирішу вдячність”, “дозвольте висловити вам подяку”, “дуже вдячний за вашу турботу”, “це дуже люб’язно з вашого боку – не знаю, як вам і дякувати”, “як же мені віддячити вам за вашу допомогу?” Враховуються тут і значність послуги, і вік людини, і характер стосунків, і середовище. Іншими словами – для вибору форми подяки потрібні уважність, тактовність і знання форм ввічливості. Не менш потрібне тут і знання граматичних форм. Треба, наприклад, знати, що дякують звичайно “кому”, а не “кого”. Що “дякуючи” і “завдяки” вживаються лише тоді, коли справді йдеться про почуття вдячності. Не можна, наприклад, говорити “завдяки хворобі”.

(А. Коваль)

Контрольні запитання і завдання

1. Які розділові знаки ставляться між однорідними членами речення?

2. Доповніть правило. Наведіть приклади.

Кома не ставиться між однорідними членами речення, якщо це:

а) ...

б) ...

в) два дієслова в однаковій формі, що вказують на рух і мету. Наприклад: *Піди принеси мені ручку.*

3. Які розділові знаки використовуються при однорідних членах речення?

3. Однорідні й неоднорідні означення

Не завжди члени речення, які стоять поряд і є членами речення однієї і тієї самої групи, є однорідними.

Узгоджені означення характеризують спільний для них член речення, вони можуть бути однорідними та неоднорідними.

Однорідні означення:

1. Характеризують предмети з одного боку (за розміром, кольором, смаком тощо): *А маки процвітають і білим, і сивим, і червоним квітом (М. Вовчок).*

2. Вказують на споріднені ознаки одного предмета: *І пада сніг лапятий, волохатий спокійно й величаво над селом (М. Рильський).*

3. Є означеннями-епітетами (означеннями-синонімами, означеннями-антонімами; художніми означеннями): *Рівний, залитий сонцем степ одразу припишк (О. Гончар).*

4. Підсилюють, пояснюють одне одного: *І зразу Демид з надхмарних, космічних висот майбутнього повернувся на звичайну грішну землю (В. Собко).*

5. Одне виражає зовнішній, а друге – внутрішній вияв ознаки: *Сократ говорив рівніш, спокійним голосом (Ю. Мушкетик).*

6. У реченні стоять після означуваного слова – іменника:
І так повзла зима, заметільна, сніжна, морозна (М.Рильський).

7. Прикметник, дієприкметник і дієприкметниковий зворот, які характеризують один предмет: *Поміж кучугурами, твердими, залежачими, порослими бур'янами, він грався зі своїм дитячим товариством у жмурки (Григор Тютюнник).*

Однорідні означення відділяються одне від одного комами, зв'язані між собою інтонацією переліку. Між ними можна вставити сполучник *і*.

Неоднорідні означення характеризують предмет з різних боків: *Я на гору круту кам'яную буду камінь важкий підіймать (Леся Українка).*

Можуть бути виражені:

а) займенником і прикметником чи дієприкметником: *мій громадський обов'язок;*

б) прикметником і дієприкметником: *чорна потріскана глина;*

в) числівником та прикметником: *перший шкільний день;*

г) якісним і відносним прикметниками: *густиий вечірній туман.*

На відміну від однорідних означень неоднорідні не відділяються комами. Єднальні сполучники між ними поставити не можна.

Завдання

Вправа 437. Прочитайте. Як називаються означення, виділені у наведеному реченні? Яким є їхнє смислове навантаження?

Краса іде, гаптує золотом

Ясні, глибокі небеса.

(М.Рильський)

Вправа 438. Прочитайте. Оберіть правильну відповідь. У якому реченні є однорідні неузгоджені означення?

1. З першого ж погляду сотникове обличчя з орлиним носом, гострим поглядом і хвацько закрученими вусами вражали кожного непохитною волею й нестримною енергією.

2. До зали входив високий, огрядний, смаглявий чоловік з розумним обличчям...

3. Його гарне, енергійне обличчя, справна атлетична постаць... привернули її увагу й викликали співчуття.

(З тв. М. Старицького)

Відповіді:

а) у першому; б) у другому; в) у третьому.

Вправа 439. Прочитайте. Знайдіть і позначте однорідні (о.) і неоднорідні (н.) означення. Якою частиною мови вони виражені?

Густий осінній туман стає над лісом вечірньою добою. Настане задушливе, гаряче літо (І. Нечуй-Левицький). Степ дедалі втрачав свої барви, свою весняну моложаву свіжість. (О. Гончар). Він заснув міцним, здоровим сном (І. Нечуй-Левицький). Під осінніми зорями затихають оселі (М. Стельмах).

Вправа 440. Прочитайте. Випишіть з тексту неоднорідні означення. Знайдіть речення з кількома рядами однорідних членів. Підкресліть у ньому однорідні члени.

Вечір 18 січня напередодні Хрещення в українців... Приступаючи до вечері, слід випити свяченої води, що, за народними уявленнями, мала велику силу, їжа була пісною. Кутею, узваром, як правило, закінчували вечерю. У багатьох місцевостях України до цього дня готували різноманітний обрядовий хліб, пироги, книші.

Дорослі, а частіше діти, виходили на вулицю і зчиняли шум, галасували, б'ючи макогоном або дрвиною в риг хати, по воротах, порожніх цебрах.

(З календаря)

Вправа 441. Прочитайте. Спишіть, зазначаючи узгоджені (у.) та неузгоджені означення (н.). З двома будь-якими словосполученнями складіть речення.

Хлопець – з вудочкою, усміхнений;

сніг – з дощем, лапатай;

порада – матері, щира;

ранок – осені, туманний;

обличчя – без емоцій, кругле.

Диктант

Слово “школа” є в усіх слов’янських мовах. Було воно ще в давньоруській мові, про що свідчить літопис 1388 року.

У давньогрецькій мові було слово “схоле”, від якого походить і наше “школа”. От тільки буквально значення його у греків було іншим: спочатку “затримка”, потім “заняття у вільний час”, далі “читання”. І тільки пізніше – “лекція”, сучасне – “школа”. З’явилися школи у Грузії десь у VI столітті до нашої ери. Вчилися в них хлопчики з вільних родин. Спочатку вони відвідували школу, де навчалися читати, писати й рахувати. Потім – школу, де їх навчали співів, музики, поезії. Ще пізніше, в інших школах, здійснювалося фізичне виховання й загартування: тут готували майбутніх воїнів. Усі ці школи були приватними.

Наша середньовічна школа теж була багатоступеневою: спочатку елементарна школа, потім граматична, далі школа риторів. Училися тут також лише діти привілейованих верств. У Київській Русі перші школи з’явилися наприкінці X століття.

(За О. Стрижаком)

Контрольні запитання і завдання

1. Продовжіть речення.

Однорідні означення – це означення, які характеризують предмети ...

2. Продовжіть правило.

Неоднорідні означення можуть бути виражені:

а) іменником і прикметником;	в) ... ;
б) ...;	г)

3. Чим можуть бути виражені неузгоджені означення? Наведіть приклади.

4. Коли означення не є однорідними? Наведіть приклади.

5. Оберіть правильні відповіді. Якою частиною мови виражаються узгоджені означення?

а) іменником;	г) дієприкметником;
б) прикметником;	д) займенниковим прикметником;
в) порядковим числівником;	е) прислівником.

4. Узагальнюючі слова в реченнях з однорідними членами

При однорідних членах речення можуть уживатися **узагальнюючі слова**, що об'єднують в одну групу всі перелічувані предмети, ознаки дії, явища тощо. Наприклад: *І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю: і дитинство, й розлука, й твоя материнська любов (А. Малишко).*

Таким чином, узагальнюючі слова – це слова чи словосполучення, що є більш загальним позначенням однорідних членів.

Узагальнюючі слова виконують ту саме синтаксичну функцію, що й об'єднувані ними однорідні члени речення.

Можуть виражатися різними частинами мови, найчастіше – займенниками і прислівниками *все, ніщо, ніхто, всюди* та ін.: *Подяка вам за все: і за довір'я, й за любов (П. Тичина).*

Узагальнюючі слова можуть стояти:

1. Перед однорідними членами. Тоді після узагальнюючого слова ставиться двокрапка, рідше – тире: *Ми садили ліс у полі: і дубочки, і тополі, і осику, і ліщину, і червону горобину (М. Стельмах). Усе навколо: дерева, птахи, люди – сповнене весняної пружної, нестримної сили (В. Собко).*

2. Після однорідних членів речення: *Сором, досада, злість – усе разом прийшло в його голову (Панас Мирний).*

3. Перед однорідними членами речення до слів як *от, тобто, а саме*, наприклад: *Усе його цікавило, а саме: дорога, ліс, окопи під лісом (Ю. Збанацький).*

Між узагальнюючим словом і однорідними членами можуть встановлюватися різні типи відношень. Основними є такі:

а) смислові відношення родового (узагальнююче слово) і видового (однорідні члени) понять: *Я знаю до тебе усі почуття: і темну ненависть, і ясну любов (Леся Українка);*

б) цілого і частини: *А по боках вимерлий від спеки степ: засмучені трави, заспані солончаки, сіра порепана земля (М. Коцюбинський);*

в) пояснювального зв'язку – однорідні члени конкретизують поняття, виражене узагальнюючим словом: *Я зрозумів дійсність, тобто: що сказати, де сміятися, навіщо сумувати... (З газ.).*

Інтонація речень з узагальнюючими словами

Залежно від місця узагальнюючого слова стосовно однорідних членів змінюється інтонація речення:

а) **перед** однорідними членами голос на узагальнюючому слові знижується, робиться пауза;

б) **після** однорідних членів і тривалої паузи узагальнююче слово вимовляється з сильним підвищенням голосу.

Однорідні члени речення вимовляються з перелічувальною інтонацією, незалежно від місця узагальнюючого слова.

Завдання

Вправа 442. Прочитайте. Доберіть узагальнюючі слова до поданих однорідних членів. Складіть речення з будь-якими трьома рядами однорідних членів.

Жито, пшениця, ячмінь
Марс, Венера, Юпітер
Підмет, присудок
Дніпро, Десна, Тиса, Буг
Іменник, вигук, прийменник
Радість, сум, жаль, прикрість

Вправа 443. Прочитайте. Визначіть, у якому рядку виділене слово є узагальнюючим при однорідних членах речення?

- 1. Уся земля, мов килим під тобою,
З усіх джерел дзвонять мої пісні (П. Филипович).*
- 2. За хвилю знов усе стихає:
І птахи, крик, і воза стук (Р. Купчинський).*
- 3. Все кругом жило, змагалось,
Ліс дивився і шумів (О. Олесь).*

Диктант

У народі є безліч прикмет, пов'язаних з лелеками. Ось одна з них: якщо кому пощастить першим у селі побачити весняного лелеку і тричі присісти, прикривши ноги, той протягом року не хворітиме.

А з яким старанням і любов'ю виховують своє потомство бусли! Недарма кажуть, що дітей до хати приносять лелеки. Образ цей широко побутує у народній творчості. Він оспіваний і в багатьох піснях.

*Запрягає ратай воли сивії, половії,
Виїжджає орать в поле ниви веснянії.*

*Оре з ранку до вечора, вже й кінчає ниву,
Йому бузько на борозну дитиночку кинув.*

Одвічна людська любов і шана до птахів, що поруч нас, підтверджується і в назвах. Чи ще знайдуться представники фауни, яких би нарікали стількома йменнями: боцюн, боцян, бузько, бусьо, бусел, веселик, гайстер, лелека, чорногуз тощо? Крім того, їх скликували людськими іменами.

Все це, разом узяте, утверджує велику пошану до птахів з чорною ознакою.

(За В. Скуратівським)

Контрольні запитання і завдання

1. Які відношення існують між узагальнюючим словом і однорідними членами речення? Відповідь проілюструйте прикладами.

2. Якими частинами мови можуть бути виражені узагальнюючі слова при однорідних членах речення? Наведіть приклади.

3. Як змінюється інтонація у реченнях з узагальнюючими словами?

5. Розділові знаки при однорідних членах речення в реченні з узагальнюючими словами

Правило	Приклади
1. Якщо узагальнююче слово стоїть перед однорідними членами речення, то перед першим однорідним членом речення ставиться двокрапка	<i>Все бачить співець у широкому роздоллі: і небо, і море, красу світову (Леся Українка).</i>

<p>2. Якщо узагальнююче слово стоїть перед однорідними членами, а потім речення ще продовжується, то після узагальнюючого слова ставиться двокрапка, а після однорідних членів – тире</p> <p>3. Якщо між узагальнюючими словами і однорідними членами є слова, а саме, наприклад, як-от, то після них ставиться двокрапка, а перед ними – кома</p> <p>4. Перед узагальнюючими словами, що стоять після однорідних членів, ставиться тире</p>	<p><i>А наше все круг нас: і води, й дерева, і переплески хвиль, і вогкість лісова, і хмари з синьої прозорчатої криги (М. Рильський).</i></p> <p><i>Усе: і це повітря, і покручені лози, і зів'яла трава – все це мимохить нагадує їй щасливі хвилини її життя (М. Коцюбинський).</i></p> <p><i>Чарівний світ пливе переді мною, як-от: сині води, білі піски, хати на високих берегах (О. Довженко).</i></p> <p><i>І над водою, і над гаєм – кругом, як в усі, все мовчить (Т. Шевченко).</i></p>
--	---

Завдання

Вправа 444. Прочитайте. Спишіть, розтавлюючи розділові знаки, підкресліть узагальнюючі слова й однорідні члени речення. Зробіть синтаксичний розбір другого речення.

На будинках на деревах на парканах всюди червоний відблиск (Марко Вовчок). В теплий край тоді полетять усі пташки журавлі качки лелеки і маленькі ластівки (Л. Забашта). Озеро кишіло хижакми а саме окунем щукою судаком. У лісах нашої Батьківщини ростуть такі види хвойних дерев як-от ялина смерека сосна (З газ.).

Вправа 445. Прочитайте. У якому реченні тире відокремлює однорідні члени від узагальнюючого слова?

1. Запах смерекових дощок – де моя колиска мила! (Д. Павличко).

2. З дитячих років його рука потягнулась до письма, душа – до краси, а серце – до людини (М. Стельмах).

3. У письменника звірі, трави, квіти, птахи – все конкретне, все має характер (Р. Лубківський).

Вправа 446. Прочитайте. Спишіть, пояснюючи розділові знаки при узагальнюючих словах у реченнях з однорідними членами.

1. І жовті, обпалені сонцем скелі, і невелика глиняна круча, зрита, як віспою, гніздами щурів, і рідкий чагарник, і ріка в глибоких берегах, і сірі стовбури сосон – все стає звичайним та буденним (С. Бабаєвський). 2. Високий, стрункий, білявий; блакитні, притомлені трохи очі, темна сорочка – такий приїхав він у місто (М. Коцюбинський).

3. Усе: і небо, і перемелене на труху в глибоких коліях дороги сіно, і вогкий шипуватий повів ріки, і тривожний скрик птиці, і невисока росиста отава – сповіщало, що літо вже здає ключі сумовитій осені (М. Дашків).

Диктант

Неабиякими віщунами погоди є бджоли. “Бджолина метеорологія” має безліч форм прогнозування погоди. Досвідчений пасічник зможе безпомилково визначити: якщо комахи літають біля вуликів і не поспішають у поле, надмірно гудуть та кусаються, бути негоді. Її навпаки: рано залишають роботу – наступний день буде сонячний і жаркий. Проте хоч і хмарне небо, але бджоли дружно летять у поле. Наближається гроза, та комахи не ховаються до вулика – дощу не буде, хмару пронесе стороною.

Завдяки бджолам можна зробити не тільки короткочасне, а й більш тривале прогнозування. Здавна помічено:

якщо восени льотки старанно заліплені воском чи прополісом з ледь помітними виками, зима буде холодна. І навпаки, видасться сирітською, коли “двері” у вуликах ледь-ледь ошпакльовані.

(За В. Скуратівським)

Цікаво знати

Знак питання з’явився у XVIII столітті, а до того часу його роль виконувала крапка з комою (;), що відображено в граматиках Лаврентія Зизанія (1596), Мелетія Смотрицького (1619). Вигадали його у стародавньому Римі. А трапилося це ось як. Наприкінці питального речення римляни просто почали писати слово “запитання”.

Але щоб якось заощаджувати дорогіший папір, писали тільки першу літеру, а нижче, під нею – останню (у них це літера “o”, яка згодом стала звичайною крапкою).

Контрольні запитання і завдання

1. Які розділові знаки ставляться, коли в реченні є узагальнююче слово, а після нього – однорідні члени речення? Наведіть приклад.

2. Продовжіть правило.

Тире ставиться, коли узагальнююче слово стоїть...

3. Покажіть схематично, які розділові знаки вживаються, коли узагальнююче слово стоїть а) перед; б) після однорідних членів. Наведіть приклади.

4. Назвіть, основні правила вживання розділових знаків у реченнях з загальнюючими словами при однорідних членах. Наведіть приклади.

Звертання

1. Поняття про звертання. Способи його вираження

Звертання – це слово або словосполучення, що називають особу чи предмет, до якого звернене мовлення. Наприклад: *Україно! Україно! Серце моє, ненько! Як згадаю твою долю, заплаче серденько (Т. Шевченко)*.

Найчастіше звертання буває виражене іменником у кличній формі або в називному відмінку, а також субстантивованими словами: *Заходьте, господарі, в хату (Б. Олійник)*; *Спи ж ти, малесенький, пізній-бо час (Леся Українка)*.

Якщо у ролі звертань виступають займенники *ти, ви*, то їм властивий відтінок різкості, грубуватості: *Ей, ти, чого реवेश? (Панас Мирний)* чи піднесеності: *О ти, Земле! (З літоп.)*.

Звертання можуть бути поширеними і непоширеними. Поширені мають у своєму складі узгоджені й неузгоджені означення, прикладки, додатки, обставини, підрядні речення: *Моя ти доле молодая, не покидай мене (Т. Шевченко)*; *До тебе, Україно, наша бездоляная мати, струна моя перша озветься (Леся Українка)*.

Звертання граматично не пов'язане з реченням, у складі якого знаходиться. Може бути використане на початку, у середині й наприкінці речення.

Якщо у звертанні перше слово є загальною назвою, а друге – власною, то обидва іменники мають кличну форму: *брате Володимире, колего Олексію, пане Сергію*.

Якщо перше слово вказує на ранг чи посаду, то друге слово – власна назва – вживається у формі називного відмінка: *професоре Піддубний*.

Звертання вживаються переважно у розмовній мові, у мові художніх творів, діалогах, діловому й ораторському мовленні.

Інтонація речень із звертаннями

Як ви вже знаєте, звертання має кличну форму і вимовляється з **кличною інтонацією**. Особливи це стосується звертань, розташованих на початку речення: *Дівчино, йди-но сюди! (В. Земляк)*. Для звертань, розташованих у середині речення, характерною є інтонація ввідності: *Тихіше, дитино, тихіше*. Інтонація речень із звертаннями наприкінці залежить від типу речення: *Квітни, міцній, наша державо! (П. Тичина)*; *Міркуй, мастер культури*.

Вимовляється звертання з логічним наголосом і паузою перед і після нього.

Завдання

Вправа 447. Прочитайте. Скільки звертань у наведеному реченні?

*Ростіть, ростіть яблунята, не хиліться,
Живіть довго, батько й мати, не журіться.*
(Нар. творчість)

Вправа 448. Прочитайте. Спишіть речення із звертанням. Чи висловлене у звертання ставлення мовця? У який спосіб?

*1. Вийди, кохана, працю зморена,
Хоч на хвилиночку в гай.*

2. Скажи мені правду, мій добрий козаче,
Що діяти серцю, коли заболить?
3. Ой не світи, місяченьку, не світи нікому,
Тільки світи миленькому, як іде додому.
(Нар. творчість)

Вправа 449. Прочитайте. Спишіть. Підкресліть звертання. Яку характеристику йому можна дати?

*Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо даліше, даліше слава,
А слава – заповідь моя.*

(Т. Шевченко)

Вправа 450. Від поданих слів утворіть кличний відмінок.
Добродійка, пан Ярослав, Анастасія, душа, небога, світ.

Вправа 451. Прочитайте. Спишіть, розтавляючи розділові знаки. Скільки звертань у наведених реченнях?

*Як ти співаєш Півне, веселенько...
А ти Зозуленько ти зіронько моя
Виводиш так і жалібненько,
Що іноді аж плачу я...*

(Л. Глібов)

Вправа 452. З поданих слів утворіть поширені звертання. З трьох з них складіть речення.

Річко, сестрице, діброво, мово, бабусе, Хортице.

Вправа 453. Прочитайте. З поданих характеристик оберіть ту, яка підходить до виділеного звертання.

*Зеленійся, рідне поле, українська ниво!
Подоймися, колосися, досягай щасливо!*

(І. Франко)

Характеристики:

- а) неоднорідні, непоширені; в) однорідні, непоширені;
- б) неоднорідні, поширені; г) однорідні, поширені.

Вправа 454. Користуючись мовним етикетом, доберіть усі можливі варіанти прощання.

До побачення!

Вправа 455. Прочитайте. У котрому реченні вжито поширене звертання? Спишіть це речення.

1. *Я не жалуюсь на тебе, доле:*

Добре ти вела мене, мов мати.

2. *Я не геній, синку милий,*

Тим ніколи не хваливсь...

3. *“Ходіть, люди, з хат, із поля!*

Тут кується краща доля.”

(З тв. І. Франка)

Вправа 456. Прочитайте. Випишіть речення, в якому немає звертання. Поясніть розділові знаки в цьому реченні.

1. *Загрими, могуча пісне!*

Срібні задзвеніть, литаври!

(С. Яричевський)

2. *Сини мої, мої соколи,*

Не розлюблю я вас ніяк!

(В. Сосюра)

3. *Людина, байдужа до рідної мови, – дикун.*

(М. Шумило)

Вправа 457. Прочитайте. З поданих характеристик обери ту, яку можна дати виділеним звертанням. Спишіть. Відтворіть мовну ситуацію, в якій могло б бути використане звертання.

Нене, ластівочко! Я ж у вас люба дитина!

(М. Кропивницький)

Характеристики:

а) неоднорідні, непоширені; в) однорідні, непоширені;

б) неоднорідні, поширені; г) однорідні, поширені.

Вправа 458. З поданих слів утворіть кличний відмінок.

Максим Матвійович, Мар'янка, пан учитель, совість, світлий ясен, директор Гальчинський.

Вправа 459. Прочитайте. Спишіть, знайдіть у реченнях звертання. Вкажіть способи їх вираження. Поясніть їхню стилістичну роль.

1. Орися ж ти, моя ниво,

Долом та горою!

2. Доле моя, доле,

Чом ти не така,

Як інша чужая?

3. Рости, рости, моя пташко,

Мій маковий цвіте,

Розвивайся, поки твоє

Серце не розбите...

(З тв. Т. Шевченка)

Вправа 460. З поданих речень виберіть і запишіть те, в якому звертання поширене прикладкою.

1. Ти довго снилася, Полтаво,

Ввижалася мені здаля (М. Хоросницька).

2. Мати-природо, дай мені сили

Влинь в мою пісню жар і чуття (П. Карманський).

3. Повій, вітре, до схід сонця,

До схід сонця, край віконця (Я. Щоголів).

Вправа 461. Прочитайте. Знайдіть звертання. Запишіть ті речення, в яких звертання створює якісну характеристику адресата мовлення.

1. Геї, ви, хлопці-козаки,

Кожний книжку до руки... (П. Думка).

2. Україно! Спокійна будь,

Тверда, мов сталь, стрілецька груди (А. Лотоцький).

*З Орле отамане, без сліз і тривог
Йдемо в бій з тобою шляхом перемог (У. Кравченко).*

Диктант

Краса і багатство української мови

Мово! З чорнозему, рясту, любистку, м'яти, зорі й місяця народжена!

Мово! Мудра Березине, що не давала погаснути земному вогнищу роду нашого і тримала народ.

Мово! Велична молитво наша. То ж стояла Ти на чатах коло вівтаря нашого національного храму й не впускала туди злого духа виродження, злого духа ганьби. І висвячувала душі козацького роду. І множила край веселий талантами, невмирущим вогнем пісень.

Мово моя! Твої джерела б'ють десь від магми, тому й вогненна така. І невмирущими ставали ті, що молилися на дароване Тобою Слово.

Повернися до нашої хати, звідки Тебе було вигнано. Вернися до краю, де "чорніше чорної землі блукають люди".

Воскресни! Повернися! Возродися! Забувай віщим Словом від лісів до моря, від гір до степів. Освіти від мороку і освяти нашу землю. Русь-Україну возвелич!

(За К. Мотрич)

Контрольні питання і завдання

1. Закінчить правило.
Звертання – це
2. Відтворіть правило.
Звертання найчастіше бувають виражені ... у ... відмінку.
3. Оберіть правильну відповідь. Де може бути розташоване звертання в реченні?

- а) лише наприкінці речення;
 - б) лише на початку речення;
 - в) лише у середині речення;
 - г) на початку, у середині й в наприкінці речення.
- Наведіть приклади.

4. Закінчіть речення. Звертання бувають:

- а) однорідними й ...;
- б) поширеними і

5. Якою частиною мови може бути виражене непоширене звертання?

- а) дієсловом;
- б) прислівником;
- в) іменником або іншою частиною мови у значенні іменника.

6. В яких стилях мовлення вживаються звертання?

- а) лише в розмовно-побутовому;
- б) лише в художньому стилі;
- в) в різних стилях мовлення.

7. Складіть план відповіді на лінгвістичну тему “Звернення”.

2. Розділові знаки при звертанні

Звертання, що стоїть на початку речення, виділяється комою або знаком оклику (якщо вимовляється підвищеним тоном): *Україно моя, Україно, я для тебе на світі живу (Д. Павличко); Праведна душе! Прийми мою мову не мудру, та щирю (Т. Шевченко)*. У середині речення звертання виділяється з обох боків комами: *Я для тебе, Вкраїно, віддам своє серце і душу... (С. Галябарда)*.

Звертання наприкінці речення виділяється комою перед ним, а після звертання ставиться той знак, якого потребує саме речення: *Ой чому не літаєш, орле сизокрилий? Ой чому не гуляєш, хлопче чорнобривий? (С. Руданський)*.

Частки *о, ой*, що стоять перед звертанням і вжиті для підсилення, не відокремлюються від нього комою: *О земле рідная! Не жатиме неситий пшениці на твоїх ланах! (М. Рильський)*. У складі поширеного звертання займенники *ти, ви* комами не виділяються: *Слово, моя ти єдина зброє! Ми не повинні загинуть обоє (Леся Українка)*. Однорідні звертання, з'єднані сполучниками *і, й, та*, комою не розділяються: *Прокиньтесь, байдужі й сонні, Зірвіть душі живої згар... (Д. Павличко)*.

Завдання

Вправа 462. Прочитайте. Спишіть, розтавляючи розділові знаки. Підкресліть граматичну основу. У дужках записати характеристику речення.

*Любить тебе не гадаю
Не моя ти мила!
А забути сил не маю
Доле нещаслива.*

(Б. Лепкий)

Вправа 463. Прочитайте. Спишіть розтавляючи потрібні розділові знаки. Підкресліть поширені й непоширені звертання.

Вона вас любила рожеві квіти і про вашу долю любила співать. Привітай же моя ненько Україно моїх діток нерозумних... (Т. Шевченко). Прийми мою любов народі рідній річко велика місяцю ясний і берег мій чистий (О. Довженко). Красо України Подолля Розкинулось мило, небало (Леся Українка). Гей ви грізні чорні хмари Я на вас збираю чари! (Леся Українка).

Диктант

Як відомо, займенник “ви” вживається в нашій мові при звертанні до кількох осіб – це його пряме значення. Але він може бути вжитий і для словесного вираження пошани при звертанні до одного співрозмовника. Це – так звана пошанна множина.

При користуванні пошанною множиною часом виникають сумніви: як сказати: “Ви принесли” чи “Ви принесла”? Адже тут дію виконує одна особа, хоча звертаються до неї у множині. “Ви принесла” – неправильно. Звичайно присудок узгоджується з підметом у числі, тому й має тут стояти у множині. Правильно буде: “Вчора Ви обіцяли принести мені книжку.”

Якщо присудок виражений не дієсловом, а прикметником, то він може стояти як у множині, так і в однині. Отже, може бути і “Ви щасливий” і “Ви щасливі”. Проте висловлення буде більш стриманим і ввічливим, якщо присудок стоятиме у множині.

Пошанна множина в українській мові найчастіше виражається другою особою. Пишеться вона тільки з великої літери.

(За А. Коваль)

Контрольні запитання і завдання

1. Закінчіть речення.
Звертання виділяються комою, коли
2. Як виділяється звертання в реченні?
 - а) за допомогою коми;
 - б) знаком оклику;

в) знаком питання;

г) тире;

д) двокрапкою.

Наведіть приклади.

3. Якщо при звертанні є вигук, чи виділяються вони комами?

а) так;

б) ні;

в) відділяються, окрім вигуків *о* та *ой*.

Наведіть приклади.

Вставні слова

1. Поняття про вставні слова. Групи вставних слів за значенням

Вставними називаються слова, словосполучення чи речення, граматично не пов'язані з членами речення, які додають реченню додаткових емоціональних, оціночних чи модальних значень.

Вставні слова не є членами речення, але тісно пов'язані зі змістом речення вони можуть стосуватися речення в цілому або окремих його членів.

Наприклад: *Він, здається, все знав, все пережив, передумав (Панас Мирний).*

Групи вставних слів за значенням

Значення, що виражають:	Вставні слова, словосполучення	Приклади
1. Ступінь достовірності	Справді, дійсно, звичайно, безперечно, правда, без сумніву, певна річ, напевно, зрозуміло, може, очевидно, може бути, мабуть, здається, як видно, наряд чи, либонь	<i>Життя, звичайно, йде вперед, і нікому не дано такої сили, яка б могла спинити його непереможний рух (Н. Рибак). Парубок спершу, мабуть-таки, чи й не прийняв її за ту польову царівну. (Панас Мирний)</i>

2. Різні почуття людини, оцінка повідомлюваних фактів	На щастя, на радість, шкода, дивна річ, на подив, чого доброго, як навмисне	<i>На щастя, надходив Андрій. (М. Коцюбинський)</i>
3. Джерело повідомлення	На думку, на мій погляд, як кажуть, як зазначено, за повідомленням	<i>Кажуть, сніг на полі, хліб – у коморі. (Нар. творчість)</i>
4. Послідовність викладу думок та їх зв'язок	По-перше, по-друге, нарешті, наприклад, отже, таким чином, проте, однак, виходить	<i>Нижність, наприклад, описати математично не можна. (В. Собко)</i>
5. Активізація уваги	Зверніть увагу, уявіть собі, зрозумійте, вірите, знаєте, даруйте на слові, між нами кажучи	<i>Даруйте на слові, але я не зрозумів Вас (Панас Мирний)</i>
6. Спосіб оформлення думок, експресивний характер висловлювання	Правду кажучи, словом, грубо висловлюючись, ніде правди діти	<i>Хоч, правду кажучи, юнак у душі не вважав спів за професію (І. Ле)</i>
7. Ступінь звичайності того, про що удеться	трапляється за звичкою	<i>Трапляється ми за них забуваємо (З газ.)</i>

Дуже подібними до вставних є вставлені конструкції. Але вставлені слова, словосполучення й речення на відміну від вставних не виражають ставлення мовця до висловленої думки, не містять оцінки повідомлення, вказівки на його джерело. Вони вносять в основне речення додаткові відомості: уточнення, пояснення, вказівки тощо. Вставлені конструкції приєднуються до основного речення без сполучників або за допомогою сполучних слів і виділяються за допомогою ком, тире, дужок.

Наприклад: *Єсть у мене щирий батько (рідного немає) – Дасть він мені раду з вами (Т. Шевченко).*

Інтонація речень із вставними словами, словосполученнями та реченнями

Вставні слова, словосполучення і речення в усному мовленні завжди виділяються паузами і вимовляються з особливою інтонацією: понижується голос, вимова є швидшою порівняно з рештою слів речення.

Вставні слова, словосполучення та речення найчастіше вживаються в розмовно-побутовому мовленні, в художніх творах, рідше – в публіцистичних зрідка – у наукових.

Завдання

Вправа 464. Прочитайте. Спишіть. Як називаються виділені слова? Підкресліть їх.

Осталась Наталя сама, опорядила все на господарстві, вийшла в гай (а хутір їх у гаю у самому).

(Марко Вовчок)

Вправа 465. Прочитайте. Відредагуйте речення зі звертанням та вставними словами. Замініть канцеляризми.

Вельмишановна матуся! Ти відіграєш велику роль у нашій сім'ї. Коли ж ми, зрештою, обговоримо питання щодо забезпечення мене новим, наприклад, платтям?

Вправа 466. Прочитайте. Спишіть, групуючи вставні слова: а) ті, що виражають впевненість; б) ті, що виражають почуття; в) ті, що виражають непевність. Складіть з будь-якими словосполученнями три речення.

Безперечно, як на біду, правда, може бути, звичайно, на сором, дивна річ, здається, мабуть.

Вправа 467. Прочитайте. Спишіть, підкреслюючи однією лінією звертання, а двома лініями – вставні слова.

Спи, дитячко, сном міцним (М. Рильський). Безперечно,

вам усе тут незнайоме, дивне (О. Гончар). Прощай, Волинь, прощай, рідний куточок! (Леся Українка). Це було, помоему, в серпні (З газ.).

Вправа 468. Прочитайте. Оберіть правильну відповідь. Як називаються виділені у поданому реченні слова.

І золотої й дорогої мені, щоб знали ви, не жаль моєї долі молодій (Т. Шевченко).

Відповіді:

- а) вставні слова; в) вставне речення;
б) вставне словосполучення; г) вставлена конструкція.

Вправа 469. Прочитайте. У котрому реченні слово *може* не є вставним? Спишіть два інші. Підкресліть вставні слова.

1. Може, в дальню дорогу послать солов'я? (А. Малишко).

2. Ох, може б, не було життя таке нещасне, якби вогонь ненависті не гас (Леся Українка).

3. Хто кричить, що не може всім допомагати, той нікому не допомагає (О. Духнович).

Вправа 470. Прочитайте. Оберіть правильну відповідь. Яке значення виражає вставне речення?

На полонині часто заходить туман, як там кажуть, – негура (В. Гжицький).

Відповіді:

- а) джерело повідомлення;
б) послідовність викладу думок та їхній зв'язок.

Вправа 471. Прочитайте. Випишіть речення, в якому слово *здається* є вставним?

1. Мені осіння ніч короткою здається (Леся Українка).

2. Над каламутною водою стою в задумі, Уся моя душа; здається, втонула в шумі (С. Чарнецький).

3. Це завдання здається простим.

Вправа 472. Прочитайте. Спишіть. Яке значення виражає вставне слово, вжите у поданому реченні? Чим виражене вставне слово?

*Не гавкав ти, Рябко!
За те ж ми, бач, в науку,
Із ласки, з милості панів,
Вліпили соченьок із п'ять тобі кийв.
(Я. Гулак-Артемівський)*

Вправа 473. Прочитайте. Оберіть правильну відповідь. Як називаються виділені слова?

*Двері, за доброю українською традицією, не замикали, а лише начіплювали поверх скоблика прикривачку.
(В. Скуратівський)*

Відповіді:

- а) вставні слова; в) вставне речення;
б) вставне словосполучення; г) вставлена конструкція.

Вправа 474. Прочитайте. Яке значення виражає вставне слово, вжите у поданому реченні? Доповніть речення двома-трьома іншими реченнями за тією самою темою, використуючи вставні словосполучення.

...В людини, затям, лежить невідгадана сила (О. Ольжич).

Вправа 475. Прочитайте. Випишіть з тексту речення зі вставними словосполученнями, вставними словами, звертаннями.

Птахи – загадкові істоти. Годується біля людини і міська пані – завсідниця наших парків і скверів – кільчата горлиця. Щоправда їй часто дошкуляють нічні розбійники. Оката сова з димчастим пір'ям безшумним летом серед ночі в одну мить схопить у кігті пташину і лаштує собі запізнілу вечерю. І вухатий завжди напоготові, від нього, певна річ, теж чекай біди. Зате дика качка почуваетсяь, на щастя, в безпеці.

Отакі вони, наші сусіди, наші пернаті друзі. Одних ми, безумовно, любимо, інших лаємо за бешкет. Даремно.

Усі птахи корисні. У природі все зрівноважене і доцільне, навіть, уявіть собі, хижацтво. Тож любимо, друзі, братів наших менших. Коли всюди засніжило, замело, допоможемо кормом – жменькою насіння.

(В. Бурма)

Вправа 476. Яке значення виражає вставне слово, вжите у наведеному реченні?

... Отже, Шевченко замість пензля взявся за слово (Г. Хоткевич).

Вправа 477. Прочитайте. Випишіть з тексту речення зі вставними словами. Визначте стилістичну приналежність тексту.

Сади цвіли в такому, здавалося, захваті, як ніколи. Співали пташки, славлячи весну, і дівчата-опилювачі перегукувались з пташками на своїх високих драбинах серед запашного цвіту, допомагаючи, мабуть, квітам творити таїнство свого буття за розумною волею людини-творця.

Природа, без сумніву, прекрасна. Несмак не притаманний їй ні у сполученні кольорів, ні у формах. Нема в ній ні місця, ні часу, коли б земля не гармонювала з небом чи вода з землею, нема негарного дерева й квітів негарних; нема й, безумовно, не буде. І як би не панувала в природі анархія випадковостей, якою інертною й невіддатливою людським зусиллям вона не була, вона завжди буде дорога людині!

(За О. Довженком)

Вправа 478. Допишіть у кожному рядку по два приклади вставних слів вказаними значеннями.

Упевненість, достовірність: *справді, звичайно ...* ;
Джерело повідомлення: *на мою думку, за повідомленням ...*

Впр. 479. Прочитайте. Оберіть правильну відповідь. Яке значення виражає вставне слово, вжите: у наведеному реченні?

*За сімома десь горами,
За сімома десь ріками,
Кажуть, є там божий рай.*

(А. Лотоцький)

Диктант

Знайомі незнайомці

Слово “день” належить до тих найдавніших слів, відлуння яких чуємо майже в усіх мовах. Наприклад: латинське “*діес*”, італійське “*джорно*”, литовське “*діена*”, сербське “*дан*”, польське “*джень*”.

А як називають дні тижня різні народи? У мовах народів Європи вони пов’язані з давніми богами. Так, англійська “*фрайді*” – “*п’ятниця*” – це день, присвячений богині Фреї. Німецький “*доннерстаг*” – *четвер* – названий так на честь бога грому Доннера.

У нас немає жодної такої назви. Що ж покладено в основу нашого найменування? Звичайнісінька річ – порядкові номери днів: “*понеділок*” – перший “*по неділі*”, “*вівторок*” – корінь “*втор*” – другий, “*середа*” – “*середина тижня*”, “*четвер*” – “*четвертий день*”, “*п’ятниця*” – “*п’ята*”.

У цю струнку систему назв робочих днів тижня не вкладається “*субота*”. Слово це було успадковане зі старослов’янської мови. До старослов’янської мови потрапило з грецької, де слово “*самбатон*” передає давньоєврейське “*шабат*” – “*вільний день*”.

(За О. Стрижаком)

Контрольні запитання і завдання

1. Закінчіть визначення.
Вставні слова – це
2. Що виражають вставні слова, словосполучення та речення? Наведіть приклади.
3. Чи бувають звертання та вставні слова членами речення?
4. З якою метою вживаються в мові вставні слова, словосполучення? Оберіть правильну відповідь.
 - а) виражають ознаку предмета;
 - б) виражають ставлення мовця до висловленого.Наведіть (два-три) приклади.
5. Доповніть правило.
Вставні слова можуть виражати такі значення: ступінь достовірності, оцінку, джерело повідомлення... .
6. Якою є інтонація у реченнях з вставними конструкціями.
7. Закінчіть визначення.
Вставлені конструкції – це
8. Вмотивуйте різницю між вставними словами, словосполученнями і реченнями. Доведіть це на прикладах.
9. Як відрізнити вставні слова і речення від членів речення?
10. Дайте обґрунтовані відповіді на запитання.
– Яку роль відіграють вставлені конструкції у художньому тексті?
– Чи можна обійтися без вставних слів. Коли?
11. Чи відрізняється інтонація при вимові вставних слів і вставних речень?

2. Розділові знаки при вставних словах і реченнях

Вставні слова, словосполучення і речення можуть стояти на початку, у середині та наприкінці речення. Всі вони, як правило, виділяються комами: *Чи, може, щастя хочеш ти? (О. Олесь). Вставлені конструкції не можуть стояти на початку основного речення.*

Два вставних слова, що стоять поруч, відділяються одне від одного комою: *Правда, може, я сам-таки в цьому винен ... (О. Гончар).*

Вставні слова відділяються комами від усіх сполучників, що стоять перед ними, крім *а*. Після сполучника *а* кома ставиться тоді, коли перед ним стоїть слово з часткою *не*: *Вчіться, діти мої, людина багата не золотом, а, наприклад, добром... (Панас Мирний).*

Кома не ставиться, якщо на початку речення перед вставним словом стоїть приєднувальний сполучник: *І справді, сміх – це здоров'я (Григір Тютюнник).*

Вставні слова на письмі слід відрізнити відневставних слів, які не виділяються комами. Не є встаними і не виділяються комами слова: *принаймні, адже, вже ж таки, наче, немов, начебто, от, ніби.*

Завдання

Вправа 480. Прочитайте. Спишіть, розтавляючи розділові знаки, підкресліть граматичну основу. У дужках запишіть характеристику речення.

По-перше Михайле треба зібрати тісне коло найнадійніших товаришів прочитати всю книжку од початку до кінця гуртом і всебічно обміркувати її (П. Колесник).

Вправа 481. Прочитайте. Спишіть речення, в якому за допомогою тире відокремлено вставлену конструкцію?

1. *День – прямокутник матового скла, велика грудка кинутого снігу (О. Ольжич).*

2. *Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка – все це було йому знайоме, промовляло до нього (М. Коцюбинський).*

3. *Нахилиючись, вони пройшли – чи, мабуть, краще, сказати – пролізли у нору (Б. Грінченко).*

Вправа 482. Прочитайте. Спишіть, розтавляючи потрібні розділові знаки. Підкресліть вставні слова, визначте їхнє значення.

Може то птахи приносять на своїх крилах (Ю. Мушкетик). Кажуть ніби аж до Чорного моря (О. Гончар). Шкода ми втрачаємо прекрасного солдата (В. Собко). Ніжність наприклад описати математично не можна (В. Собко). На його думку ситуація набуває загрозлого характеру (В. Бедзик).

Вправа 483. Прочитайте. Спишіть. Замість крапок доберіть вставні слова зі значенням, вказаним у дужках. Розставте розділові знаки.

Новий рік – це ... найчарівніше свято для дітей (відтінок упевненості). Віхола ... втомилась від роботи (відтінок припущення). ... народні пісні виникли дуже давно (вказівка на джерело повідомлення). Читати улюблену книгу ... це така насолода (активізація уваги). ... до контрольної роботи треба готуватись ... заздалегідь а ... ретельно (зв'язок з попередньою думкою).

Вправа 484. Прочитайте. Спишіть. Замість крапок вставляючи потрібні вставні слова, словосполучення чи речення.

Розставте розділові знаки.

... люди жили табунами, спали покотом в млі печер (В. Симоненко). Кожній людині личить усмішка та ... найбільше дівчатам (О. Гончар). Він згадував: над тихою рікою стоїть село а в тім селі хатина ... у хаті тій живуть його батьки (М. Рильський). Додому я приїхав ... гордий (Остап Вишня). У цьому прізвиську ... захована глибина й тайна нашого минулого (О. Бердник).

Довідковий матеріал: зрозуміло, кажуть, так пісню й казку можна починати, мабуть, безперечно.

Вправа 485. Прочитайте. Спишіть, розкриваючи дужки. Розставте розділові знаки. Замість крапок вставте пропущені букви. Над вставними словами надпишіть їхній розряд за значенням.

(Не)можна кажут... людині помолодшати а подобрішати завжди можн... (О. Гончар). Справді краще в ріднім краю хоч і кості положит... ніж в чужині в супокою, хоч(би) і в достатку, жит... (І. Франко). По вулиці йду і здаєт...ся (у)перше ро...плющ...в оч...я на світ. Серед нас знайдуться ще на жал... варвари які злочи...о ставляться до землі (І. Цюпа).

Диктант

З давніх-давен слово “місяць” було назвою небесного світила і відрізка часу, що визначався чотирма фазами цього небесного світила.

Наші назви місяців прозорі: легко встановити, яка ознака є основою називання. Січень дістав свою назву від “сікти” (у цей час найчастіше вирубували ліс під поле). Лютий названо за люті морози, які бувають у цьому місяці. Березень – місяць, коли збирали березовий сік. Квітень – місяць цвітіння. Травень відзначався буйним зростанням трав. Червень – від

“червець”, з якого видобували червону фарбу; у цьому місяці також з’являлися червоні ягоди, фрукти і квіти. Липень – місяць цвітіння липи, дерева, дуже шанованого як медонос. Серпень – місяць серпів, жнив. Вересень – місяць цвітіння вересу, рослини, що, як і липа, є багатим медоносом. Жовтень – місяць жовтого листя. Листопад не потребує пояснення, бо у самому слові чути шелест листя, що падає на землю. Грудень – місяць, коли земля змерзається у груддя.

(За О. Стрижаком)

Контрольні запитання і завдання

1. Закінчіть правило.

Вставити слова, словосполучення, речення на письмі виділяються такими роздільовими знаками: ...

2. Назвіть слова, які ніколи не відокремлюються з особливою інтонацією, властивою вставним словом і конструкціям.

Речення з відокремленими членами

1. Поняття про відокремлення другорядних членів речення

Відокремленими називаються такі другорядні члени речення, що виділяються інтонаційно та вносять у речення додаткові відтінки, повідомлення, доповнюють основну його думку. Наприклад: *Я люблю українське село, повне шуму, повне дум (В. Сосюра).*

Відокремлюватися можуть усі другорядні члени речення: означення, додатки, обставини. Головні члени не відокремлюються, оскільки вони є носіями основного повідомлення.

На письмі відокремлені члени речення виділяються найчастіше комами, рідше – тире. Наприклад: *Кілометрів зо три ліс тягся, пустий і незайманий (Ю. Яновський).*

Два журавлі над нами – двоє друзів – тепло вони несли через фронти (М. Ткач).

За наявністю залежних слів відокремлені члени речення поділяються на: поширені й непоширені. Наприклад: *Гола земля, бита крилами вітру, безнадійно сіріла під олив'яним небом (М. Коцюбинський).* *А пісня, наростаючи, пливла не берегом (О. Гончар).*

Також відокремлення поділяють на: напівпредикативні та пояснювальні (уточнюючі). Напівпредикативні називають процесуальну ознаку підмета, від якого вони залежать, додаткову до тієї, що виражена присудком. Уточнююче відокремлення пояснює, конкретизує, подає додаткову інформацію про член речення, від якого вони залежать. Наприклад: *Протягнувши щит ближче до світла, Ігор провів по ньому рукою (Ю. Щербак). Він був родом з Черкащини, давньої козацької сторони (І. Нечуй-Левицький).*

Завдання

Вправа 486. Прочитайте. Оберіть правильну відповідь. Який відокремлений член речення вжито у поданому реченні?

В Січі, брати, крім наук,

Є й забави, жартів гук ... (О. Шпитко)

Відповіді:

а) відокремлений додаток; б) відокремлена прикладка.

Вправа 487. Прочитайте. Спишіть. Підкресліть відокремлені члени речення.

Чорне небо висіло над степом, граючи незліченним розсіпом зоряних іскор (М. Коцюбинський). Крім щастя, в житті людському є горе, біда, страждання, розпач, тривога, біль душі (В. Сухомлинський). Легенький попелець, підхоплений силою вогню, злітав догори та розходився навколо (М. Коцюбинський). Дивлячись на людей, усміхавсь і мій батько – великий добрий чоловік (О. Довженко).

Вправа 488. Прочитайте подані словосполучення. Складіть речення, використавши їх як відокремлені члени речення.

*Прикрашена вінком з польових квітів. Радісні й бадьорі.
Хвилюючись за майбутнє. За винятком старшокласників.*

Вправа 489. Прочитайте. Спишіть. Поставте на місце трьох крапок необхідні літери. Розставте розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення, визначте, якими частинами мови вони виражені.

Орли кл...котіли плаваюч... понад глибокими повними спеки міжгір'ями (О. Гончар). Йдучи в ш...рокий світ віз...му з собою пісню (А. Кримський). Бійці стояли (де) який час задумавши... Завдяки райдузі небо й з...мля поєдналис... (О. Гончар). Замість майстерні художника Тарас оп...нився на панс...кій кухні (О. Федченко).

Вправа 490. Прочитайте подані словосполучення. Продовжіть їх у реченні на письмі, підкресліть відокремлені члени речення.

*Вирушаючи в дорогу,
Край дороги стояла молода берізка,
Де-не-де зустрічався й білий гриб –
Там, _____, ще довго чувся плескіт затихаючого моря.*

Диктант

Краса і багатство української мови

Значну роль у спілкуванні відіграють жести. Наприклад, ствердження чи заперечення чогось ми можемо виразити словом “так” чи “ні”, а можемо – рухами голови. “Там” або “туди” – вказівним пальцем. Промовляючи вітання, злегка вклоняємося. Дивуючись, ми хитаємо головою, знижуємо плечима, розводимо руками. Сердячись, супимо брови, затискаємо зуби, погрожуємо пальцем. Гніваючись, стукаємо кулаком об стіл, тупаємо ногами, хапаємося за

голову. Радіючи, прикладаємо руку до серця, розкриваємо обійми. Але всі ці жести супроводжують слова, відповідно їх забарвлюючи.

Якщо жести стримані і водночас виразні й красиві, вони допомагають легше донести думку до слухача. Але ми маємо на увазі не такі жести. Краще, скажімо, словами попросити дозволу пройти, ніж мовчки переставляти людей з місця на місце, наче шахові фігури. Значно ввічливіше відповісти на запитання (щодо вулиці або будиноку) словами, ніж показувати пальцем чи розмахувати руками. Отож, супроводжуймо слова жестами, а не заміняймо негодними, перебільшеними жестами яскраві слова нашої рідної мови.

(За А. Коваль)

Контрольні запитання і завдання

1. Які члени речення можуть бути відокремленими?
 - а) головні;
 - б) другорядні;
 - в) головні й другорядні.
2. Які другорядні члени речення відокремлюються?
 - а) тільки означення, додатки;
 - б) тільки прикладки;
 - в) тільки обставини;
 - г) всі.
3. Відокремлені члени речення за будовою бувають:
 - а) прості й складні;
 - б) повні й неповні;
 - в) поширені й непоширені.

4. Якими розділовими знаками виділяються на письмі відокремлені члени речення?

- а) комою;
- б) двокрапкою;
- в) тире;
- г) крапкою з комою.

5. Подумайте, у яких стилях вживаються відокремлені члени речення? Наведіть приклади.

6. Яке значення мають речення з відокремленими членами у діловому та науковому стилі?

Відповідь проілюструйте прикладами.

7. Яку роль відіграють відокремлені члени у реченні?

- а) є носіями нової інформації;
- б) містять додаткове повідомлення чи доповнюють основну думку.

2. Відокремлені означення

Відокремлені означення можуть бути виражені прикметниками, дієприкметниками, словосполученнями, іменниками, прикметниковими і дієприкметниковими зворотами. На письмі відокремлені означення (узгоджені, неузгоджені) виділяються комами, а у вимові – інтонацією.

2.1. Відокремлення узгоджених означень

Відокремлення узгоджених означень, виражених дієприкметниковим та прикметниковим зворотами, а також одиничними дієприкметниками і прикметниками, залежить від їхнього місця в реченні щодо іменника, якому вони підпорядковуються, а також інформативно їх навантаженням.

Умови відокремлювання узгоджених означень	Приклади
1. Постпозиція узгоджених означень	<i>Біжить Василь, увесь мокрий од довгого бою, біжить у великій тривозі (О. Довженко)</i>
2. Відношення до особового займенника	<i>А він іде, високий, посивілий, на схід, на захід поле огляда (А. Малишко)</i>
3. Постпозиція узгоджених означень, перед якими уже стоїть узгоджене означення	<i>Волохатий лісовий джміль, неповороткий і вайлуватий, домовито гуде над блакитними купами чебрецю (Ю. Яновський)</i>
4. Обставинний відтінок узгоджених означень	<i>Місячним сяйвом залиті, мріють сади (В.Сосюра)</i>
5. Слова від означуваного відділення узгоджених означень іншими членами речення	<i>Артилеристи зібрались докупы, збентежені і злі (О. Довженко)</i>

Не відокремлюються:

1) узгоджені означення, що за змістом стосуються присудка: *Хата стояла нагорі чиста, біла, весела (І. Нечуй-Левицький)*.

2) узгоджені означення, що стоять перед означуваним словом і мають лише означальне значення: *Битий не раз ворог відступав на захід (І. Цюпа)*.

Завдання

Вправа 491. Прочитайте. Визначте, за яким правилом відокремлюються означення, виділені у поданому реченні?

Обдарований незвичайними здібностями, величезною пам'яттю, бистрим і ясним розумом, він з тими вродженими дарами лучив велику пильність і працьовитість (І. Франко).

Відповіді:

- а) є поширеними і стоять після означуваного слова;
- б) стосуються особового займенника;
- в) стоять після означуваного слова, перед яким уже є узгоджене означення;
- г) відділені від означуваного слова іншими членами речення.

Вправа 492. Прочитайте. Зазначте, у якому місці по відношенню до означуваного слова стоїть відокремлене поданому реченні?

Присоромлені словом свого улюбленного священика, присутні ще нижче похилили голови (М. Старицький).

Вправа 493. Прочитайте. Спишіть. Подумайте, чи потрібно відокремлювати виділені означення?

Сохли на сонці соковиті весняні трави на крутих пагорбах, в'янули яскраві гірські квіти між камінням (В. Кучер).

Вправа 494. Прочитайте. Спишіть, Визначте, у котрому реченні вжито відокремлене уточнююче означення?

1. Дайте пісні, дайте дзвону

Тишій ранній, золотій (О. Лупій).

2. Заспівай ти йому пісню,

Нашу рідну, половецьку (М. Вороний).

3. Заколисана музикою,

Дзвінка заснула (В. Гжицький).

Вправа 495. Прочитайте. Подумайте, за яким правилом відокремлюються означення, виділені у наведеному реченні? (див. табл.)

Велика сльоза, чиста і всепрощаюча, наче впала в западину змарнілої щоки (Я. Колесник).

Вправа 496. Прочитайте. Спишіть. Відкоректовуючи речення так, щоб у кожному з них були відокремлені означення. Підкресліть їх. Зробіть морфемний аналіз виділеного слова.

Шуміла вкрита річка сержками білими піни. Назустріч котились оповиті степи вечірніми димами. У повитій долині темрявою ледве мріяв Прут. В саду дримають окутані тополі місячним сявмом. На річку відкривається засаджений краєвид високими тінистими вербами. Завжди він скромний і уважний викликав до себе увагу.

Вправа 497. Прочитайте. Спишіть. Вставте замість крапок пропущені букви, розставте розділові знаки, підкресліть відокремлені означення. Визначте, які з них поширені, а які – непоширені.

Заграв зарум'янився Дніпро зле..ка повитий свіжим с...рпанковим туманом (О. Гончар). Зд...вований лагідним поглядом хлопець... мовчав (М. Стельмах). На с...ло опустилас... в...сняна ніч тиха лагідна духмяна (Петро Панч).

Диктант

По-старому височать на землі великі пам'ятники духа – собори, обрамлені витягнутими вгору спорудами нового віку техніки. По-старому людина, неспокійна й заклопочена, хапається клаптика теплої землі і високого неба, щоб відчувати точку опори, щоб знайти на мить саму себе і спробувати щось у собі досягнути.

Нині, як ще ніколи в історії, кожен має бути людиною в людстві, щоб кожним нервом відчувати його болі і тривоги. Нині особливо кожен мусить відчувати себе органічно об'єднаною з іншими часткою великого собору людської цивілізації, всім своїм еством бути пружним каменем у цьому соборі, щоб самовіддано тримати на собі його споруду.

Бо вона, де в чім недосконала, недобудована і вже застаріла – єдиний храм людського духа, і нам її добудувати, а не будувати на новому місці.

(За Є. Сверстюком)

Контрольні запитання і завдання

1. Доповніть правило:

відокремлені означення можуть бути виражені....

2. Допишіть правило:

узгоджені означення відокремлюються, якщо вони:

а) є поширеними і стоять після означуваного займенника;

б) стосуються особового займенника;

в) ... ;

г) ... ;

д)

3. Від якої частини мови залежить відокремлення узгоджених означень? Відповідь проілюструйте прикладами.

2.2. Відокремлення неузгоджених означень

Відокремленими бувають неузгоджені означення, виражені переважно іменником, рідже – інфінітивом. Умовами відокремлення є положення їх у реченні, форма та значення означуваного слова, а також семантика відокремлюваного означення.

Умови відокремлення неузгоджених означень	Приклади
1. Однорідність з відокремленими узгодженими означеннями;	<i>Народилося море, безкрає, з неосяжними морським обрієм (О. Довженко)</i>

2. Відношення до власних імен	<i>В окулярах і в чорному платті, трохи манірна Ліда нагадувала класну наглядачку старих часів (О. Донченко)</i>
3. Відношення до займенників	<i>У сатиновій сорочці, у палатняних штанях, він прийшов сюди першим (А. Шиян)</i>
4. Семантична окресленість означення, перед яким можна поставити слова “а саме”	<i>Взагалі він має дивну властивість, зникати при очах, ставати зовсім непомітним і ніколи нікому не заважати (О. Гончар)</i>

Завдання

Вправа 498. Прочитайте. Визначте, у котрому реченні вжито відокремлене неузгоджене означення?

1. І опришки, потомлені довгим походом і безсонною ніччю, не мали охоти розмовляти (В. Гжицький).

2. На одному верхівцеві, з пухнастими вусами, поверх жупана була черкеска з вільотами, а на ногах червоні сап'янці (Петро Панч).

*3. Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний (Т. Шевченко).*

Вправа 499. Прочитайте. Перепишіть подані речення. Раствавте розділові знаки. Визначте відокремлені неузгоджені означення.

І сама Галя з чудовими очима з народною піснею з голосом як шовк дуже підходила під його ідеал (І. Нечуй-Левицький). Перед ними стояло дуже важливе завдання економічно грамотно спланувати будівництво комплексу. Юрій Яновський високий ставкий з вольовим обличчям і розумними очима то морщить лоба то ледь помітно усміхається (П. Панч).

Вправа 500. Прочитайте. Перепешіть, Розставте розділові знаки. Подумайте, в яких реченнях неузгоджені означення є відокремленими, а в яких – ні.

А хлопці в піджаках у шапках сиділи за книжками (А. Головка). Це були неприємні і страшні озера з чорною водою і чорними торф'яними берегами (І. Багмут). У сатиновій сорочці у полатаних штанях він прийшов сюди першим з дружиною й дітьми (А. Шиян).

Диктант

Бузьки вертали з вірою, з далекого полудня... І чим більше наближались вони до любові, рідної країни, тим веселішими ставали, тим більше спішилися, тим бадьоріше краляли воздух своїми крилами. І та рідна країна вкінці розтелилась перед ними, наче килим, червоний, у веселі квіти... Сонце любо усміхалося з синього неба, посилаючи на землю теплі, благодатні промені. Під тими променями люди стояли, а річки весело грали, мов малі діти глебоніли, тулились до більших рік і плили все далі до моря. Біла скатерть снігу уступила з полів і луків, а очам бузьків показалися широкі лани, зеленіючі, з густою рунню озимини, жита-пшениці, ополоскані теплим весняним дощиком.

А по полях, мов ті мурашки, заходиться коло весняної роботи хлібороби. Одні орють, вигейкуючи на сиві волики, другі сіють, з розмахом кидають зерно в сиру землю, а всі раді, а всі веселі, з надією на добрий урожай...

(За Т. Бордуляком)

Контрольні запитання і завдання

1. Доповнити правило, вставляючи пропущені слова.

Неузгоджені означення відокремлюються, якщо:

а) виступають як ... з відокремленим узгодженим означенням;

- б) пояснюють ... ;
- в) відносяться до ... ;
- г) перед ними можна поставити слова

2. Чим можуть бути виражені відокремлені неузгоджені означення?

3. Які існують умови відокремлення неузгоджених означень?

3. Відокремлення прикладки

Відокремлені прикладки, поширені і непоширені, можуть бути виражені іменниками чи словосполученнями, на письмі відокремлюються комами і тире, у вимові – інтонацією. Узгоджуються відокремлені прикладки з означуваними словами у відмінку.

Умови відокремлення прикладки	Приклади
1) позиція після означуваного слова, вираженого загальним іменником, власною назвою, займенником	<i>Благословенна щедрість!. Все від неї – від щедрості думок, сердець і рук (В. Симоненко). Альбатроси, морські мандрівники, йшли назустріч людям (Петро Панч)</i>
2) препозиція та відношенням до особового займенника та іменника	<i>Оптимістика за характером, Соломія знала лише один спосіб перемогти – зробити краще (В. Врублевська)</i>
3) постпозиція вживання для уточнення прикладки, що є власною назвою	<i>А на поріг пнеться вже друге мале – Орися, материна доня (А. Головка)</i>
4) сполучення з пояснюючим	<i>У журбі отакій і подружився</i>

словом за допомогою слів “наприклад”, “або”, “тобто”, “а саме”, “на ім’я”, “так званий” та ін.	<i>Давид з австріяком, на імення Стах (А. Головка)</i>
б) об’єднання з озвучуванім словом сполучником “як”, за умови наявності додаткового відтінку причини	<i>І, як у справжнього митця, були в нього тяжкі часи неспокійного роздуму, гострого невдоволення своєю роботою (О. Донченко)</i>

Завдання

Вправа 501. Прочитайте. З’ясуйте, який відокремлений член речення вжито у наведеному реченні?

Дарунок його, замість захоплення й подяки викликав лише глумливу гримасу уст (В. Василевська).

Відповіді:

- а) відокремлений додаток;
- б) відокремлена прикладка.

Вправа 502. Прочитайте. Визначте, у котрому реченні вжито відокремлену прикладку?

1. *Не сон-трава на могилі вночі процвітає,
То дівчина заручена калину саджає.*

2. *Ось слухай же, мій голубе,*

Мій орле-козаче!

3. *І Оксану, мою зорю, мою добру волю, щодень
божий умивали (З тв. Т. Шевченка).*

Вправа 503. Прочитайте. Дайте відповідь на питання: за яким правилом відокремлюється прикладка, виділена у даному реченні? (див. табл.)

Святослав, преславний і великий князь, вів свою дружину від ромеїв, з якими уклав вигідний мир (С. Плачинда).

Вправа 504. Прочитайте. Визначте у котрому реченні вжито відокремлену прикладку?

1. Але не нам, **поетам**, бранцям долі,
Спиняти чи засуджувать прогрес (Л. Горлач).

2. Але передусім Шевченко, звичайно, **поет**.
Поете, не хвались, чи маєш хліб, чи ні! (В. Самійленко).

Вправа 505. Прочитайте. Доберіть поширені прикладки до поданих слів, введіть їх як відокремлені члени речення у три побудованих вами речення.

Глібов, комп'ютер, ромашка, Дніпро, Л. Коденюк.

Вправа 506. Прочитайте. Випишіть з тексту дві відокремлені прикладки. Зробіть морфологічний аналіз виділеного слова.

Шахаєві спадало на думку царське панування, уся історія народу – славна, гучна й завжди великодушна. Козаки-сіромахи проходили довгою валкою... Максим Залізняк, Семен Неживий, Яків Швачка, Іван Бондаренко – всі чисті серця 70-х років XVIII віку, месники за кривду, за бідних. Вони проходили перед Шахаєм як жорстока пам'ятка, як пересторога, як нагадування про панську віроломність, царську розправу, про опоганення хліба-солі дружнього столу.

Петро Кальниш – останній кошовий Січі – цокотів чотками в самотньому затворі Соло-вецького монастиря. Двадцять сім років праяв старий степові думи, дивився на свій край аж з Білого моря, плакав, крізь туман недобачаючи прийдешніх віків, радів сонечку, коли воно проглядало крізь млу півночі.

Шахай кланяється собі, обходячи церкву, зупиняючись перед святим козацтвом на стінах, кланяється не допустити жалості у серці.

(За Ю. Яновським)

Вправа 507. Прочитайте. Визначте, за яким правилом відокремлюються прикладки, виділені у даному реченні?

*В нас, нащадків козацтва,
Хороброго юнацтва,
Та сама кров пливе ...*

(Д. Макогон)

Відповідь:

- а) *стоять після означуваного слова, вираженого займенником;*
- б) *стоять перед означуваним словом і відносяться до іменника;*
- в) *є власними назвами і стоять після означуваного слова;*
- г) *поєднані з означуваним словом сполучником “як”.*

Диктант

І на тім рушникові

Оживе все знайоме до болю...

Рушник на столі. Давній наш звичай. Не було, здається, жодної оселі на Україні, котрої не прикрашали б рушниками. Хоч би яке убоге судилося їм життя, а все ж естетична принада повсякчас знаходила місце в помешканнях. Хай то була одинока хатина вдови чи затишна багатодітна оселя, приземкувата мазанка на півдні України або курна хата поліщука – всюди палахкотіли багатством кольорів рушники. Хата без рушників, казали в народі, що родина без дітей. Рушник з давніх-давен символізував не тільки естетичні смаки. Він був своєрідною візиткою а якщо точніше – обличчям оселі, відтак і господині. По тому, скільки і які були рушники, створювалася думка про жінку, її дочок. Ніщо, здається, так предметно й наочно не характеризувало жіночу вправність, майстерність, з рештою, охайність і працьовитість, як ці вимережані

рукотвори. Вони завжди були на людях, розкривалися мистецьким багатством, оцінювались справжніми шанувальниками.

(В. Скуратівський)

Контрольні запитання і завдання

1. Чим відрізняються відокремлені прикладки від відокремлених означень? Наведіть приклади.
2. Визначте, за яких умов поширені прикладки й означення не відокремлюються? Наведіть приклади.
3. Доповніть правило, вставляючи пропущені слова: відокремлені прикладки є ... і..., можуть бути виражені або ..., на письмі виділяються ... чи
4. Сформулюйте основні правила відокремлення означень і прикладок. Наведіть приклади.

3.1. Відокремлені додатки

Відокремлення додатків є рідкісним явищем. Головною його умовою є змістове навантаження відокремлюваного словосполучення.

Способи вираження додатків	Умови відокремлення додатків	Приклади
Іменниками або займенниками з словами “крім”, “за винятком”, “окрім”, “опріч”, “особливо”, “включаючи” тощо	Значення предметів, що виключаються з ряду інших	<i>Нікого тут нема, крім мене й господині (М. Рильський)</i>

Іменниками з прийменником <i>замість</i>	Уточнююче значення	<i>Замість книг, в бібліотеку повернули чудові квіти (В. Бичко)</i>
Словосполученнями зі словами “тобто”, або “цебто”, “а саме” та ін.	Уточнююче значення	<i>Я бажаю поетові дальшого росту, тобто поширення і поглиблення тематики, нових досягнень у формі (М. Рильський)</i>
Словосполученнями зі словами та й наприклад, в тому числі, причому та ін.	Приєднувальне значення	<i>Хлопець досить успішно склав екзамен з усіх предметів, у тому числі з української мови (Григор Тютюнник)</i>

Відокремлені додатки пояснюють, уточнюють, обмежують сказане в основній частині речення, відповідають на питання непрямих відмінків і з’єднуються з означуваними словами способом керування.

Завдання

Вправа 508. Прочитайте. Вкажіть, у котрому реченні вжито відокремлений додаток?

- 1. Ой там, за скиртами, повз верби, Я знаю простий шлях в село (О. Ольжич).*
- 2. Далеко, під смугою лісів, видно було село (Я. Колесник).*
- 3. І не треба мені кращої долі, окрім чистого неба та й по всім видноколі (М. Сингаївський).*

Вправа 509. Прочитайте. Визначте, який відокремлений член речення вжито у наведеному реченні?

Люди пов'язують життя цього дуба з історичним минулим нашого краю, "зокрема" з історією запорозького козацтва (І. Шаповал).

Відповіді:

- а) відокремлена прикладка;
- б) відокремлений додаток.

Вправа 510. Прочитайте. Визначте у котрому реченні слово **зокрема** вжито біля відокремленого додатка?

1. *Мовчки йшли сестри і кожна зокрема несла свої думи (М. Коцюбинський).*

2. *Особливе місце в літературі для дітей займає поезія, зокрема для наймолодших читачів (В. Бичко).*

3. *Кожен зокрема займався своїми справами.*

Вправа 511. Прочитайте. Поясніть, який відокремлений член речення вжито у наведеному реченні?

На воротах стирчало гілля, обвішане червоними стьожками і перев'язане хусткою (В. Винниченко).

Відповіді:

- а) відокремлений додаток;
- б) відокремлене означення.

Вправа 512. Прочитайте. Подумайте, який прийменник необхідно поставити перед відокремленим додатком?

... вітамінів, у горобині знайдено яблучну, лимонну, виноградну кислоти, ефірну олію (З газ.).

Відповіді:

- а) *тобто*;
- б) *крім*.

Диктант

Маленька стежка вбігла з поля поміж дерев. Трохи згодом дерев поменшало, і незабаром розіслася прогалина, вся осяяна сонячним промінням.

Це була пасіка. Десятків зо три вуликів, покритих ванилими покрівлями череп'яними та з кори, стояло серед гайки. Золоті бджоли бриніли в золотому сонячному промінні, купчилились на вуликах біля вічок, гули весело. В холодку під великою гіллястою грушею сидів, нахиливши порите глибокими зморшками чоло, зовсім білий дід. Велика довга борода спадала йому на товсту білу сорочку і біліла на ній, як сніг.

Худорлявий дід мав широкі плечі й могучі жилаві руки. Він з упокоєм зложив ті руки на колінах і, не поспішаючи, оповідав тихим, рівним голосом, іноді злегка киваючи головою. І тоді з-під його білих кудлатих брів блищали чорні, надзвичайно молоді очі.

Дід був старий, але ще кременний чоловік. Усе літо він жив на пасіці, мало коли й навідуючись додому.

(За Б. Гріненком)

Контрольні запитання і завдання

1. Доповнити правило, вставляючи пропущені слова: відокремлені додатки у реченні відповідають на питання ... відмінків і поєднуються з іншими членами речення способом ...
2. Дайте обгрунтовану відповідь на запитання:
Від яких членів речення залежать відокремлені додатки?
3. Зазначте умови відокремлення додатків. Наведіть приклади.

4. Відокремлені обставини

Відокремлюються обставини часу, причини, умови та допустові, виражені дієприслівниками і дієприслівниково-вими зворотами.

Способи вираження відокремлених обставин	Приклади
дієприслівниковим зворотом, що вказує на додаткову до основної дію із зазначенням предикативності	<i>Там летять із гір потоки, обганяючи вітри (О. Олесь)</i>
дієприслівником, що уточнює основну дію і вказує на час, причину, спосіб її проведення	<i>А над ними дзвонить, даленіючи одним краєм, лебедина пісня, а другий край її підноситься до ласкавого сонця (М. Стельмах)</i>
словосполученням з прийменниками “незважаючи на”, “починаючи з”, “закінчуючи”, “всупереч”, “наперекір”. А також може відокремлюватись обставина з прийменниками “залежно від”, “згідно з”, “браком” та ін.	<i>Незважаючи на погану погоду, біля освітленого під'їзду театру панувало пожвавлення. (В. Собко)</i>
порівняльним зворотом	<i>А над Дністром, наче теж у повітрі, пливли чарівні мережки мостів (Я. Бац)</i>

Не відокремлюються:

1) одиничний дієприслівник із значенням способу дії (близький до прислівника способу дії), якщо стоїть після дієслова – присудка: *Вона сиділа замислившись (Ю. Яновський).*

2) дієприслівникові звороти, що вказують на спосіб дії і стоять після присудка. Наприклад: *Вона не звикла сидіти склавши руки (І. Нечуй-Левицький).*

Завдання

Вправа 513. Прочитайте. Перепишіть. Порахуйте, скільки відокремлених обставин вжито у поданому реченні?

Та ось сонце, опутившись до заходу, заглядає у вікно, зачервонюючи його (В. Близнець).

Вправа 514. Прочитайте. Вкажіть, який відокремлений член речення вжито у наведеному реченні?

Всі, за винятком Бойчука, здивовано дивилися на свого шкіпера (М. Трублаїні).

Відповіді:

- а) відокремлений додаток;
- б) відокремлена обставина.

Вправа 515. Прочитайте. Визначте, чим виражена відокремлена обставина, виділена у даному реченні?

*Риплять вози, ладнаючись у ряд,
Колеса грузнуть в глей в понурому рипінні.*

(І. Багрянний)

Відповіді:

- а) дієприслівниковим зворотом;
- б) порівняльним зворотом.

Вправа 516. Складіть речення так, щоб в одному випадку подані непоширені обставини, виражені одиничними дієприслівниками, були невідокремленими обставинами, а в іншому – відокремленими.

Читаючи, хитаючись.

Диктант

Мій край

Барвисті каруселі, навіси, ятки, шатра – далеко все це рябіє під небом ярмарку.

Череди легкових машин блищать попід садками на стоянках. А з шляху з'їжджають вже інші, кудись продираються, сигналять їм. Гуде, клекоче казан ярмарку, гамір його не вчуває. Коні, правда, не іржуть, галасу перекупок не чути, а пісня звідкись розлунює все дужче...

У затінку під старими гіллястими вербами влаштовано дощатий поміст. На ньому змагаються в пісенному мистецтві народні таланти. Святково вбраний хор виконує рідкісної краси пісню “Розмовляла калинонька з дубом”.

Після цього на помості з'являється сивовусий бандурист у шароварах, у вишитій сорочці. Неквапно пробує струни бандури, привітно всміхається до людей: “Люди добрі, що ж вам заграли?”

Скільки й живуть ярмарки, з давніх-давен їхню картину доповнює постать кобзаря або лірника. Він, сліпий чи зрячий, відсторонений від справ комерційних, несе людям поживу духовну.

Цілі натовпи задуманих людей, літніх і молодих, обступують на ярмаркових площах народного співця.

(О. Гончар)

Контрольні запитання і завдання

1. Які обставини найчастіше бувають відокремленими? Наведіть приклади.
2. Чим відрізняються відокремлені обставини від невідокремлених. Відповідь проілюструвати прикладами.

3. Визначте, коли не відокремлюються обставини, виражені одиничним дієприслівником?

а) коли вказують на обставину часу;

б) коли вказують на обставину способу дії і стоять після дієслова-присудка.

Наведіть приклади.

5. Відокремлені уточнюючі члени речення

Уточнюючими називаються такі слова і словосполучення, що конкретизують, звужують або обмежують значення уточнювальних членів речення і ніколи не бувають з ними однорідними.

В усному мовленні вони виділяються інтонацією, а на письмі – комами з обох боків, зрідка – тире. Наприклад: *Рівно, на повні груди, дихає степ (І. Кириленко).*

Різні уточнюючі члени можуть вводитися в речення за допомогою пояснювальних сполучників *тобто, цебто, чи, аби, а саме* та приєднувальних слів наприклад, *зокрема, особливо, у тому числі, причому*. З названими словами уточнюючі члени виділяються з обох боків комами або тире: *Ліс, або як кажуть серби, – шума, – це не просто сосни і дуби (М. Рильський).*

Найчастіше в ролі уточнюючих членів речення виступають обставини: *Сиве волосся падало кружком, по-козацьки (М. Коцюбинський).*

Уточненнями можуть бути означення, додаток, а також підмет. Наприклад: *Я буду учителем, фізиком (М. Трубляйні) (уточнюючий додаток); Обидва, Діденко і Чумак, прислухались до шереху в передпокої (А. Головка) (уточнюючий підмет).*

Завдання

Вправа 517. Прочитайте. Подумайте, як називається обставина, виділена у поданому реченні.

*Наша хата під горою, **край долини**,
У вишневому садочку та в калині ... (Я. Щоголів).*

Відповіді:

- а) відокремлена обставина;
- б) відокремлена уточнююча обставина.

Вправа 518. Прочитайте. Спишіть. Вставте замість крапок, де треба, пропущені букви, розставте розділові знаки, відкрийте дужки, підкресліть уточнюючі члени речення.

І с...огодні в цей веч...ріскристий не забут... м...ні слів тих твоїх (В. Сосюра). В морі десь (далеко)далеко п...р...моргувалис... ч...рвоні та з...лені вогники (Ю. Збанацька). Небо над головою було прозоре голубоватого ві...тінку...хоже на ріку в повін... (Ю. Мушкетик). Поряд із словом таким найтон...шим засобом впливу юну душу є краса (В. Сухомлинський).

Вправа 519. Прочитайте. Вкажіть, якою частиною мови виражена відокремлена уточнююча обставина у поданому реченні?

*Вуса в обох – вниз, **по-козацькому** (І. Шаповал).*

Відповіді:

- а) іменником з прийменником; б) прислівником.

Вправа 520. Прочитайте. Зазначте, як називається обставина, виділена у даному реченні?

*В сінцях хтось **затунав ногами, оббиваючи сніг** (П. Панч).*

Відповіді:

- а) відокремлена обставина;
- б) відокремлена уточнююча обставина.

Вправа 522. Прочитайте. Спишіть. Розставте розділові знаки і зробіть синтаксичний аналіз наведеного речення.

Вихованка господаря Текля ясна блондинка з лукавими очима й кирпатим носиком ішла під руку з дочкою Младопович Веронією гарненькою шатенкою (М. Старицький).

Вправа 523. Прочитайте. Спишіть. Замість крапок вставте уточнюючі члени речення, що є в довідковому матеріалі, підкресліть їх.

Там, ..., виднівся козацький острів Хортиця. Жоден з нас, ... , не запізнився на екскурсію. Навколо оазисів, ... , зосереджено майже все життя в пустелях (О. Довженко).

Для довідок: ділянка з водою й буйною рослинністю; окірм Сергія; за Дніпром.

Вправа 524. Прочитайте. Вкажіть, у котрому реченні вжито відокремлену уточнюючу обставину?

1. Ми зустрілися сьогодні,

Не стрічавшись тридцять літ (П. Карманський).

2. Незважаючи на травень, було душно, як улітку (М. Коцюбинський).

2. Уздовж долини, праворуч і ліворуч, горіло кілька вогнищ, над якими висіли великі казани (М. Старицький).

Диктант

Дерева зелені, травиця м'яка, і сонце ясне, таке тепле, і щебетливі пташки.

Пасіка на невеличкій прогаліні на горі, серед лісу. Високі дерева, оточуючи її з усіх боків, робили круг неї таку стіну, що, тільки підійшовши аж до пасіки, видно було, що в ній робиться. І на самій прогаліні стояло кілька дерев, росла трава, з квітками рясно помішана, і стояло з десятків вуликів. Тут був і невеличкий курінь. Сонце сяяло з неба, і золоті бджоли бриніли в повітрі.

Ліс тихо шелестів, якась пташка щось висвистувала, тихо та любо гули бджоли, купаючись у сонячному золотому промінні.

Пробігло сонце вже більшу частину свого шляху на небі, а тоді пішло наниз і сідало все нижче, нижче, нижче... І котилося далі наниз.

А бджоли ще бриніли, ще золотилися від сонця дерева, ще воркувала десь горлиця...

(За Б. Грінченком)

Контрольні запитання і завдання

1. Вкажіть функції уточнюючих членів речення:
 - а) звуження значення уточнюваних членів речення;
 - б) розширення значення уточнюваних членів речення.

2. Як пов'язується уточнюване слово з уточнюючим?
Наведіть приклади.

3. Складіть план усного зв'язного виступу "Відокремлені уточнюючі члени речення".

Основні способи передачі чужої мови

У процесі спілкування у мовців виникає потреба відтворювати і передавати чуже мовлення. Існує три способи передачі чужої мови:

- 1) прямий (власне пряма мова, діалог, цитата);
- 2) непрямий (непряма мова);
- 3) мішаний (невласне пряма мова).

1. Пряма мова

Інтонація при прямій мові

Пряма мова передається розповідними, питальними, спонукальними чи окличними реченнями залежно від мети висловлювання.

Слова автора вимовляються тільки з розповідною інтонацією. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то вони вимовляються з пониженням голосу і невеликою паузою: Мені казав розумний садівник (слова автора): *“Коли ти пересаджуєш ялинку, відзнач північний і південний бік і так сади: ростиме добре й гінко”* (М. Рильський).

Слова автора, що стоять після прямої мови, вимовляються трохи прискорено і з пониженням голосу: *“Це він тільки на вигляд єфрейтор!”* – пояснив подоляк (О. Гончар).

Слова автора, що стоять у середині прямої мови, ділять речення на три частини. Перша частина прямої мови вимовляється з підвищенням голосу, далі розміщуються слова автора, що виділяються паузами з обох боків і вимовляються із зниженням голосу вкінці, друга частина прямої мови вимовляється і виділяється залежно від мети висловлювання:

*“Де ж він, де? - гукнув Бертольдо, –
Що ж він криється між вами?”*

(Леся Українка)

Розділові знаки при прямій мові

1. Пряма мова, розташована у середині рядку, з обох боків виділяється лапками: *“Повертаймо коней, підемо походимо ще!” – випростався на стременах князь.*

2. Якщо пряма мова стоїть **після слів автора**, то перед нею ставиться **двокрапка** і перше її слово починається з великої літери. У кінці прямої мови ставиться відповідний знак (знак оклику, знак питання, крапка, три крапки): *Гримить мені пам'ять у серце, як ртуть: “Ти владен простити, але – не забудь!” (Б. Олійник); Вершник відгукнувся хмуρο, неохоче: “Свої” (О. Гончар).*

3. Якщо пряма мова стоїть перед словами автора, то після неї ставиться **кома або знак питання, знак оклику, три крапки, і тире**, а слова автора починаються з малої літери: *“Здоров був, любий!” – жінка говорила, а в голосі сльоза бриніла (Леся Українка); “Ніщо так не красить людину, як натхнення”, – подумала Ярославна (О. Гончар).*

4. Якщо слова автора стоять у середині прямої мови, то розділові знаки ставляться так:

а) слова автора виділяються з обох боків **комаами та тире**, а після них перше слово пишеться з малої букви: *“Ото воно там якраз і було, – сказав мій візник, – отам, де стовп” (П. Панч);*

б) коли слова автора розділяють пряму мову, що виражена двома або більше реченнями, то після першої частини прямої мови ставиться кома (знак питання чи знак оклику) й тире, а після слів автора – крапка й тире; друга частина прямої мови починається з великої букви: “*А це ти, Максиме? – зрадів Карпа, дивлячись у вікно. – Заходь, заходь!*” (М. Коцюбинський);

в) коли у словах автора, що стоять у середині прямої мови, вказується, що пряма мова буде продовжуватись, то після них ставиться двокрапка й тире; друга частина прямої мови починається з великої букви: “*Чи бачили таке! – сказав батько і, помовчавши, додав: – Готовий хлібороб, одним словом*” (А. Головка).

б. Якщо пряма мова стоїть у середині слів автора, то після першої її частини ставиться двокрапка, а після прямої мови перед другою частиною слів автора – кома; тире; кома, знак питання, знак оклику, три крапки і тире: “*Хотів іще [панотець] сказати: “Ти робиш навмисне дідові шкоду?” – але ці слова застили йому на устах, бо не мав нагоди їх вповісти (Л. Мартович); І звелів одвітовати по-запорозьки: “Козак з лугу”, або запорожці здоровкались мов хиже птаство на степу (П. Куліш).*

Додаток. Знак оклику, знак питання, три крапки після прямої мови ставляться перед лапками, кома – після них.

Завдання

Вправа 522. Прочитайте. Розставте розділові знаки у наведеному реченні з прямою мовою. Зробіть синтаксичний аналіз речення.

Сто братів за руки узялися // Присягали разом у боях // Волю взяту шаблею і списом // Понесем як прапор у віках.
(Т. Масенко)

Вправа 523. Складіть чотири речення з прямою мовою так, щоб слова автора стояли:

- а) перед прямою мовою;
- б) після прямої мови;
- в) в середині прямої мови.
- г) з обох боків прямої мови.

Вправа 524. Випишіть з тексту речення, в якому слова автора стоять після прямої мови, та речення, в якому слова автора стоять в середині неї.

Я відчув, що батько старіє. Я відчув, що, може, він втомився. “Як робота?” – спитав він мене, і я знову помітив, що раніше про роботу й навчання він не питав. Він говорить: “Надіюсь, ти цілком дисциплінований і ввічливий”. Мати відповідала: “Цілком”. І на цьому допит закінчувався. Але сьогодні він спитав: “Як робота?” І я відповів, як то звичайно відповідають у таких випадках: “Нічого, дякую”. “Ми трохи не маємо з тобою контакту”, – сказав він. Я знову здивувався: “Можливо”. “Дівчину маєш?” – спитав він, і мені стало смішно. А він це помітив: “Ти смієшся, бо так говорять всі батьки, які хочуть встановити контакт з синами?”

(В. Шевчук)

Вправа 525. Вкажіть, у якому реченні неправильно розтавлені розділові знаки при прямій мові.

1. – А чий опери, крім, звісно, Лисенкових, ти ще радиш би послуhati? – спитала Оленка приятеля. 2. “Перші вистави кияни побачили ще на почагуку сімнадцятого століття в стінах братської школи та Києво-Могилянської, колеґії, – пристрасно пояснював своїм друзям Микола.” 3. “Чи знаєте ви, що С. Гулак-Артемовський починав як співак у Флоренції, а потім був солістом Петербурзького оперного театру?” – здивував колеґ своєю обізнаністю Юрко.

Вправа 526. Вкажіть, у якому реченні пропущено двокрапку після слів автора. Запишіть його з правильними розділовими знаками.

1. Обізвався козаченько з гаю
– Ой я ж твоє відерце дістану.
Я з тобою на рушничок стану.
2. Обізвався козак на солодкім меду:
– Гуляй, гуляй, дівчинонько,
Я й додому відведу.
3. Мати сина в доріженьку
Слізно проводить:
– Іди, іди, мій синочок
Та й не забаряйся,
За чотири неділеньки
Додому вертайся.

Вправа 527. Прочитайте. В якому місці щодо прямої мови стоять слова автора? Перебудуйте речення так, щоб слова автора стояли на початку речення. Запишіть нове речення. Зазначити, у якому місці відносно прямої мови стоять слова автора.

– Як живете, дядьку? – спитав Федір Нестерович, стягуючи з голови мокрого картуза (Григір Тютюнник).

Вправа 528. Доберіть приклади вживання прямої мови користуючись схемами.

“П?” – а.

А: “П”.

“П! – а. – П!”

“П, – а, – п”.

Вправа 529. Випишіть з тексту репліку, в якій слова автора стоять в середині прямої мови, та репліку без слів автора, яка є неповним реченням.

– Про що ж тобі на завтра врок задали? – воркоче до сина чи дочки і гладить чуб або кіски.

– Про перпетуум-мобіле, тату...

– А що ж воно таке?

- Вічний двигун, тату.
– Гм, – каже Юхим і надовго замислюється. – Та й що ж, є такий двигун?
– Немає, тату.
– Правильно, немає, – радіє Кравчина. – Нічого вічного немає.
– А ви, тату? – озивається Колько. Юхим регоче й каже:
– Ая, синоцю, вічний. Я – як той перетмобіле! І ти підростеш – будеш вічним двигуном. Хто робить – той і двигун.
– А хто не робить? – допитується Колько.
– А хто не робить, той свистить, – сміється Юхим.
(Григір Тютюнник)

Вправа 530. Вставте в речення слова автора, наведені в дужках. Поставте потрібні розділові знаки.

Буду все собі світить (ясне сонечко сказало).

Прочитайте. В якому реченні правильно розставлені знаки при прямій мові. Запишіть усі речення, розтавляючи розділові знаки.

1. Гречка каже: “А мене хоч в золу, аби в пору”.

2. Нехай гуляє “Що робив?” – зима питає.

3. “Казав овес”: Сій мене в болото – буду я золото.

(Нар. творчість)

Вправа 531. Розставте розділові знаки у поданому тексті з прямою мовою.

Тільки часом до хмароньки скажеш ти

Ой хмаронько ой чаронько не лети.

Зірви з мене це листячко,

Це листячко-намистечко без краси,

На милую Україноньку віднеси.

(О. Олесь)

Вправа 532. Прочитайте. Спишіть. Визначіть тип речення. Чи наявна в ньому пряма мова?

Іван Петрович разом з онуком повернулися додому і спитали бабусю, чи готовий вже обід.

Вправа 533. Вкажіть, який розділовий знак необхідно поставити замість крапок.

Все це оцінивши і зваживши, Олег і сказав ... – Буде Київ матір'ю городам руським!

(В. Чемерис)

Вправа 534. Прочитайте. Визначте, у якому місці відносно прямої мови стоять слова автора. Запишіть.

Зажурились галичани та й на тую зміну:

“Ой відходять наші стрільці десь на Україну...”

(Р. Купчинський)

Вправа 535. Прочитайте. Вкажіть тип наведеного речення з точки зору наявності у ньому прямої чи непрямої мови.

Вже сама Олена прийшла до Марусі й питається, чи вона тутечки довго буде (Г. Квітка-Основ'яненко).

Вправа 536. Прочитайте. В якому рядку наведено речення з непрямою мовою. Запишіть це речення.

1. *Лукавий хлопчисько ізнов натякнув на щось, відоме тільки йому.*

2. *Григорій думав про те, що справді видно пана по халявах.*

3. *Кочубей наказав жінці запросити усіх пообідати з хазяїном.*

(З тв. Г. Колісника)

Вправа 537. Прочитайте. Вкажіть, у якому реченні наведено речення з непрямою мовою.

1. *Панько залюбки згадував, що сьогодні піде додому, обмиється, відпочине й побуде у своїй сім'ї.*

2. *Він тепер думав про свою теплу чистеньку хатку.*

3. *Панько почув, як щось штовхнуло його в груди й кинуло навзнем.*

(З тв. Б. Грінченка)

Вправа 538. Перебудуйте наведене речення з прямою мовою на речення з непрямою мовою.

Ліда нетерпляче смикає за рукав брата і щиро просить: “Михайле, їдьмо швидше до дідуся в село, бо дуже хочеться свіжих фруктів покуштувати.”

Вправа 539. Прочитайте. Вкажіть, у якому реченні наведене речення з непрямою мовою. Запишіть його.

1. Перед виступом у похід Хмельницький звернувся до козаків з промовою і закликав їх бути такими, як цей дуб-велетень (І. Шаповал).

2. Ці люди називалися “козаки” – може, від татарського слова “кайзак”, що значить “вільний чоловік”, “безстрашний вояк” (А. Лотоцький).

3. Козаки спитали свого кошового, коли треба виступати в похід.

Вправа 540. Назвіть тип наведеного речення з погляду наявності у ньому прямої мови або діалогу. Як називається наведене речення?

“Завір'юха буде,” – постановили два сусіди.

2. Непряма мова

Способи заміни прямої мови непрямою

Непряма мова – це передання змісту чужого мовлення, без збереження форми та інтонації висловлювання. Наприклад: *“Ну й чого ж ти мовчиш?” – спитала жінка (пряма мова) (П. Козланюк). Жінка спитала, чого він мовчить.*

Нерідко виникає потреба замінити пряму мову непрямою, тому у мовознавстві існують певні правила такої заміни:

1). Якщо пряма мова виражена розповідним реченням, то вона передається підрядною частиною складнопідрядного речення і приєднується сполучниками *що, ніби, щоб*.

Пряма мова: *“Земля найкраще пахне восени”, – говорив сам до себе Тимофій (М. Стельмах).*

Непряма мова: *Сам до себе говорив Тимофій, що земля найкраще пахне восени.*

2). Якщо пряма мова виражена спонукальним реченням, то вона передається підрядною частиною і приєднується сполучником *щоб* або простим реченням.

Пряма мова: *“Пора нам, Дмитре Тимофійовичу, в дорогу!” – сказав Марков, оточений людьми (М. Стельмах).*

Непряма мова: *Марков, оточений людьми, сказав Дмитру Тимофійовичу, щоб збирався в дорогу.*

3). Якщо пряма мова виражена питальним реченням, то вона передається підрядною частиною і приєднується сполучниками чи сполучними словами *хто, що, який, чий, котрий, де, коли, як та ін.*

Пряма мова: *“Мотре! Хто це тобі купив таке гарне намисто?” – спитав Карпо (І. Нечуй-Левицький).*

Непряма мова: *Карпо спитав, хто купив Мотрі таке гарне намисто.*

Отже, речення з непрямою мовою – це здебільшого складнопідрядне речення, що складається з 2-ох частин: головної (слова автора) та підрядної (пряма мова), що приєднується до головної сполучником або сполучним словом.

При заміні прямої мови непрямою займенники і дієслівні форми 1-ї і 2-ї особи замінюються займенниками і дієсловами 3-ї особи.

Звертання, вигуки, вставні слова, частки при заміні випускаються.

Пряма мова: *“А що, Лавріне, чи будемо городити тин, чи, може, й без тину обійдеться?” – спитав Карпо (І. Нечуй-Левицький).*

Непряма мова: *Карпо спитав, чи будуть городити тин, чи без нього обійдеться.*

Диктант

На війні козак відзначався розумом, хитрістю, вмінням у неприємля “виграти вигоди, раптово на нього напасти й несподівано заманити”. Вржав він ворога великою відвагою, дивовижним терпінням і здатністю переживати найгірші нестатки і жах смерті. На війні запорожці мало дорожили життям і вмирали у боях, як справжні лицарі. “Уміли шарпати, уміли й вмерти, не скиглячи”, – говорить козацька приповідка.

“Наш ворог, – писавпольський історик, – вміє витримувати татарські атаки, зник зносити спрагу й голод, спеку й мороз, він невтомний у нападах. А на морі що робить? Посеред хвиль легкими чайками своїми нападає на судна і перемагає всі їхні військові хитроці”.

Про хоробрість запорізьких козаків турецький султан висловився так: “Коли навколишні панства на мене повстають, я на обидва вуха сплю, а про козаків мушу обома вухами слухати”.

(За Д. Яворницьким)

Контрольні запитання і завдання

1. З кількох частин складається речення з прямою мовою?

- а) трьох;
- б) двох;
- в) чотирьох.

2. Доповніть правила.

Якщо пряма мова наводиться в рядку, то вона з обох боків виділяється

Якщо пряма мова стоїть після слів автора, то

3. Речення з непрямою мовою являє собою:

а) просте речення, ускладнене відокремленням; б) складне речення.

Наведіть приклад.

4. Чи може непряма мова входити до складу речення з прямою мовою або діалогу? Відповідь проілюструйте прикладами.

5. Які розділові знаки вживаються у реченнях з прямою мовою? Наведіть приклади.

6. Де можуть стояти слова автора відносно прямої мови?

- а) лише перед прямою мовою;
- б) лише після прямої мови;
- в) лише в середині прямої мови;
- г) в середині прямої мови, перед нею або після неї.

7. Якою є інтонація слів автора при прямій мові?

- а) спонукальною;
- б) питальною;
- в) завжди розповідною.

8. Які умови перетворення прямої мови на непряму необхідно пам'ятати? Відповідь проілюструйте прикладами.

9. Доповніть правило, вставляючи пропущені слова.

Речення з непрямою мовою – це здебільшого ... речення, що складається з двох частин: головної – ... і підрядної – ... , що приєднується до головної частини сполучником або сполучним словом.

10. Доповніть правило, вставляючи пропущені слова.

Якщо пряма мова є розповідним реченням, то вона передається в непрямою мовою... і приєднується сполучниками

11. Який спосіб оформлення чужого мовлення є, на вашу думку, ефективнішим: пряма мова чи непряма мова. Відповідь проілюструйте прикладами.

12. Доповніть правило, вставляючи пропущені слова.

Пряма мова супроводжується ... , які вказують на те, кому вона можуть стояти перед прямою мовою, всередині і

13. Складіть алгоритм, що висвітлював би тему “Розділові знаки при прямій мові”.

3. Цитата

Цитата – це різновид прямої мови, що являє собою точно переданий уривок будь-якого усного висловлювання чи письмового твору. Цитати вводяться в текст для підтвердження або пояснення авторських думок авторитетними висловлюваннями.

Способи введення цитат у текст

Способи введення	Розділові знаки	Приклади
1 . Як пряма мова	Оформлюється як пряма мова	“Виховує все, – писав О. Макаренко, – і люди, і речі, і явища, але насамперед і найбільше – люди”.
2. Як частина речення	Пишеться з малої букви і береться в лапки	М.Т. Рильський говорив, що “слово вчитель з давніх-давен користується великою шанною у народі”.

3. Наводиться неповністю	На місці пропущених слів ставляться три крапки	Платон зазначав: "... Ця посада (вчитель) набагато ваговитіша за найвищі посади в державі."
4. Як епіграф	Пишеться без лапок, вказівка на автора дається без дужок і розміщується нижче епіграфа, праворуч	У всякого своя доля... Т. Шевченко

Завдання

Вправа 541. Прочитайте. Вкажіть, у якому реченні вжито цитату.

1. *Ми часто буваємо у парку імені Шевченка, підходимо до пам'ятника поетові, приносимо квіти і читаємо його слова, викарбувані на п'єдесталі: "І мене в сім'ї великій, сім'ї вольній, новій, не забудьте пом'янути незлим, тихим словом..."* (З газ.).

2. *Про неньку Кобзар завжди згадував з ніжністю: "Вийшла з хати веселая, сміючись, мати, цілує діда і дитя, аж трічі весело цілує, бере на руки і годує. Гепать несе..."* (З газ.).

3. *"Учися, серденько, колись з нас будуть люди," – ти сказала (Т. Шевченко).*

Вправа 542. Назвіть спосіб уведення цитати в текст, який використано в поданих реченнях (див. табл.).

а) *Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою (Т. Шевченко).*

б) *"Року божого дев'ятсотого о ранній весняній порі*

в провінційному містечку заштатному, що чманіло в кількасот-літній дрімоті, об'явився пророк”, – так починаються “Листи з небуття” А. Дімарова (З журн.).

в) Проходять покоління по землі, Та кожне творчий слід свій залишає і мисль нову карбує на чолі (Б. Тен).

г) У “Щоденнику” Довженко писав: “... коли ми не збагнемо краси, ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому ні в сучасному, ні в майбутньому. Краса нас всьому вчить” (З журн.).

Вправа 543. Вкажіть тип наведеного речення залежно від наявності у ньому прямої мови чи цитати.

Любив Сірко повторювати прислів'я: “Нужда закон змінює”.

(І. Шаповал)

Диктант

Краса і багатство української мови

Загальна і мовна культура людини виявляється також у її вмінні вибрати доречну форму привітання й прощання. Вибір її залежить від того, в якому оточенні перебуває людина, від віку співрозмовника, від обстановки тощо.

Формул привітання у нас порівняно небагато: “Доброго ранку!”, “Добрий вечір!” тощо. Формул прощання більше: “До побачення!”, “Бувайте здорові!”, “На все добре!”, “На добраніч!”, “До завтра!”.

Не залежно від кількості таких формул, завжди можна знайти найкращий з можливих у конкретній ситуації вираз, щоб висловити пошану до людини, з якою спілкуємся.

Ось що писав видатний педагог В. О. Сухомлинський: “Слово “здрастуйте” має чудодійну властивість. Воно пробуджує почуття взаємного довір'я, зближує людей, відкриває їх душі. Бути здоровим не просто жити, бачити світ нав-

*коло себе... Бути здоровим – це відчувати радості життя.
Найважливішою з них є спілкування з людиною.”*

(За А. Коваль)

Контрольні запитання і завдання

1. Доповніть визначення:

Цитата – це ...

2. Дати обґрунтовану відповідь на запитання:

Чим відрізняється цитата від власне прямої мови?

Відповіді проілюструвати прикладами.

Доповніть правило.

3. Яких правил слід дотримуватися при цитуванні?

4. Дайте обґрунтовані відповіді на запитання:

Чи використовують цитати у розмовно-побутовому стилі?

В яких ситуаціях етикет не дозволяє вживання цитат?

Відповіді проілюструвати прикладами.

5. Якщо цитата наводиться у вигляді прямої мови, то вона

а) береться в лапки;

б) виділяється як пряма мова;

в) пишеться без лапок.

6. За яких умов і яка цитата не береться в лапки? Наведіть приклад.

4. Діалог

Діалог – це різновид прямої мови, одна із форм передачі чужої мови двох або більше осіб. Складається діалог з реплік – речень, що промовляються його учасниками.

Наприклад:

– Добридень, дідусю! – вітається хлопчик. – Татко поїхали, усі зажурені, я й прибіг до вас!

– Добридень, синку, добридень! – радо вітає дід. – Сідай, голубе, я тебе яблучком почастую з медом. (О. Іваненко)

Репліки у діалозі тісно пов'язані між собою інтонацією, а також його логікою побудови.

Розділові знаки в діалозі

1. Якщо репліка діалога починається з нового рядка, то лапки не ставляться, а перед нею ставиться тире (всі інші розділові знаки - як при прямій мові).

Наприклад:

Батьківське

Найбільшою ж радістю було для Одарки, коли ото син наносить води. Гляділа, як він бере відра, іде з гори...

– Ти б не спішив, Павлуньо, – бідкалась. – Під гору все ж.

– Ет! – махав рукою. – Не стільки тої води, як ходіння.

– Ходіння, справді, багато. Поки сюди та туди... Люди он, хто поміцніше, криниці по дворах копають.

– Нехай копають, а вам ні до чого, – відповідав. – Ось одержу квартиру, заберу вас до себе. Вода – одкрутив крана і бери, скільки хочеш.

– Скажеш таке.

– Не вірите?

– Вірю, вірю, тільки...

– Ви, між іншим, покупця б тим часом знайшли на хату, – обмовився якимось. – Чого добру даром ...

– Е-Е, сину, ладна твоя казка, а проте й моєї послухай... Воно ж не тільки моє – батька-матері, дідове і бабине, бо вони тут жили... Ніякого торгування-продавання не буде. Не маю я на те права (За М. Олійником).

2. Якщо репліки записуються одна за одною в рядок, то кожна репліка береться в лапки, а між ними ставиться тире (всі інші розділові знаки – як при прямій мові). Наприклад: “Тоді, серце, як бралися, ці дерева садив я. Щасливий я!” – “І я, друже, з тобою щаслива” (Т. Шевченко).

Завдання

Вправа 544. Я не поняла, що ставить на место вправи 544. На странице 439 находится вправа по номером 540. Ее следует поставить еще раз по номером 544?

Вправа 545. З’ясуйте, до якої репліки наведеного діалогу відносяться слова автора?

Петро звернувся до Ісуса:

– Господи, а скільки раз я повинен прощати братові моєму, коли він провиниться передо мною? Чи до семи раз?

– Не до семи раз, кажу тобі, а до сімдесяти раз по сім!

Вправа 546. Розставити розділові знаки в наведеному діалозі. Зробити синтаксичний аналіз виділеного речення.

Будь ласка склянку кави без вершків замовляє відвідувач у кав’ярні.

Перепрошую каже офіціантка. Вершків уже немає. Ви не проти, щоб без молока.

(З нар. гумору)

Вправа 547. Складіть діалог за поданою схемою.

– П? – а.

– П.

– П? – а.

– П!

– П!

Вправа 548. Прочитайте. Скільки реплік у поданому діалозі? Запишіть.

– *Так ти й з латиною ладуєш?* – запитав Стефан.

– *Чом би й ні! – ледь помітно подивувався Петро. – Де ще вичитаєш про когорти, легіони, походи?*

(Г.Книш)

Вправа 549. Прочитайте. В якій репліці поданого діалогу немає слів автора?

– *Почекай, – закликає проміння.*

– *Ще рости, – промовляють жита (П. Филипович).*

Вправа 550. Прочитайте. В якій репліці поданого діалогу вжито слова автора?

– *Чи не чутно у вас про Кармалюка?*

– *Чули ми, сподіваємось, що й до нас прийде, – каже газда, – і виручить нас.*

(З книги “Свшан-зілля. Легенди і перекази Поділля”)

Вправа 551. Прочитайте. Назвіть репліку з наведеного діалогу, до якої відносяться слова автора?

Здивована Наталка запитала Ірину:

– *Чого це ти до рідної бабусі звертаєшся на “Ви”?*

– *Бо батьки привчили мене звертатися по-старосвітському й до себе, й до бабусі.*

Вправа 552. Прочитайте. Спишіть, розтавляючи розділові знаки. Зробити синтаксичний аналіз виділеного речення.

Ви отче добродію також Бог знає звідки час на все берете. Бо я бачите від малого хлопця ніколи не дармував. О подивіться і показав на хату. Чим те все добуто? Тільки працею, тільки щоденною, радісною працею.

(Б.Лепкий)

Вправа 553. Прочитайте. В якій репліці наведеного діалогу вжито слова автора? Накресліть схему другого речення.

– Давно мрію, щоб у нашому селі з’явилась хоч одна тополя.

– Це не тополя, – сказав я. – Це осика.

(О. Сизоненко)

Диктант

Нові слова виникають не лише в мові науки. Вони обслуговують усі сторони нашого життя, оскільки нове з’являється повсякчас. Так, порівняно недавно з’явилося у нашій мові слово “глобальний”. Вважають, що це сталося не раніше п’ятдесятих років. Джерело його появи – французька мова, в якій є слово “глобал”, що в перекладі означає “загальний, взятий в цілому”. Оскільки в українській мові є слово “глобус”, давно запозичене і добре всім знайоме, слово “глобальний” швидко засвоїлось. Тепер воно вживається з таким значенням: “те, що охоплює всю земну кулю”. З’явилися у цього слова й супровідні значення: “всесвітній, всезагальний, єдиний для всіх”.

Нові слова постійно поповнюють також запас побутових понять. Так, сьогодні кожен знає, що таке целофан. А в тридцятих роках його ще не було.

Нові побутові слова можна нараховувати десятками і сотнями, якщо починати, наприклад, з машин: міксер, транзистор, телевізор, магнітофон...

(За О. Стрижаком)

Контрольні запитання і завдання

1. Діалог – це передача:
 - а) розмови однієї особи;
 - б) розмови кількох осіб;
 - в) розмови двох осіб.

2. Якою є особливість діалогу як різновиду прямої мови?
3. З чого складається діалог? Наведіть приклад.
4. Яка різниця між прямою мовою і діалогом? Чи можна діалог записати у формі непрямої мови? Як вплине така заміна на зміст?

Відповідь проілюструйте прикладами.

Складне речення

1. Поняття про складне речення

Складним називається речення, яке складається з двох або більше простих речень, об'єднаних в одне ціле змістом та інтонацією, за допомогою сполучників чи без них. Наприклад: *Спізнавши мову, плакали німії, і раб стрічав надію в безнадії* (А. Малишко).

Складні речення утворюються з простих речень. Основною різниці між простим і складним реченням є не ступінь складності висловлюваної думки (просте поширене речення також може висловлювати складну думку), а структура першого й другого: просте речення має одну граматичну основу, а складне – кілька. Складні речення співвідносяться зі складним судженням. Між окремими частинами складних речень встановлюється зв'язок.

Прості речення можуть з'єднуватися у складні двома основними способами:

1. За допомогою **інтонації та сполучників або сполучних слів**. Такі складні речення називаються сполучниковими. Наприклад: *День погас, і все спочило* (Т. Шевченко).

2. За допомогою тільки **інтонації** (без сполучників чи сполучних слів). Такі складні речення називаються безсполучниковими. Наприклад: *Як мудро все у тасмничім світі – велике пізнається у малім* (М. Терещенко).

Складні сполучникові речення у свою чергу поділяються на складносурядні та складнопідрядні.

1. Складносурядні – це складні речення, що складаються з рівноправних речень, з'єднаних сурядними відносно сполучниками. Найчастіше складносурядні речення використовуються в описових текстах. Наприклад: *Місяць зійшов над морем, і скелі ближчими стали (М. Коцюбинський)*. Кожна з частин складносурядного речення має характер самостійного твердження й зберігає синтаксичну незалежність. Частини складносурядного речення можна переставити місцями.

2. Складнопідрядні – це складні речення, що складаються з речень, з яких одне є основним, а решта – залежні від нього і підрядними приєднуються сполучниками або сполучними словами (причиновими, часовими, умовними, мети, порівняльними, допустовими, пояснювальними тощо).

Найчастіше трапляються складнопідрядні речення в творах-розповідях та творах-роздумах. Наприклад: *На світі вже давно ведеться, що нижчий перед вищим гнеться (Л. Глібов)*.

Кожна з частин складносурядного речення має характер самостійного твердження й зберігає синтаксичну незалежність. Частини складносурядного речення можна переставити місцями. У складносурядному реченні від одного речення до іншого не можна поставити запитання. Наприклад: *Місяць спускався над море і став примеркати, і море вщухло – здрімають під ранок (Дніпрова Чайка)*.

У складнопідрядному реченні підрядне речення підпорядковуються, пояснюють чи доповнюють одне одного чи основне речення.

До кожного з підрядних речень можна поставити запитання. Наприклад: *Через увесь лан, аж до самого лісу, тяглася густа хмара куряви (яка?), яка висіла над головами вершників (Петро Панч)*.

Завдання

Вправа 554. Складіть складносурядне, складнопідрядне безсполучникове речення зі словами **особистий, особовий**. Поясніть значеннєву різницю між словами.

Вправа 555. Складіть речення за схемами: [] – [] . [] , () , () .

Вправа 556. Накресліть схему наведеного речення, виділіть граматичні основи. У дужках поясніть, чому в цьому реченні ставиться тире.

То не від сонця урожайї доспів – то спів про щастя затвердів в зерні (Є. Летюк).

Диктант

Звичайне, нічим не примітне собі дерево. Але чи так це? Хіба не від поваги до нього оспіване воно в піснях і художній літературі? Пам'ятаєте Шевченкове: “Посаджу коло хатини і яблуньку, і грушеньку...”?

Садили їх усюди: біля хат і на городах, обіч вулиць та білих шляхів. Самостійно зростали вони у лісах і серед полів.

За давнім народним звичаєм, вважалося великим свято-татством зрубати чи викорчувати дичку. І в цьому також глибока повага до неї, груші.

Прекрасне, яб сказав, унікальне це дерево за будь-якої пори. Пригляньтесь навесні до лісової красуні: струнка й недоторкана, вона пишно спалахує ніжним суцвіттям. Зеленаві, з яскравим відблиском її листочки кучерявлять крону навіть за найбільшої спеки. А скільки принади в тугеньких плодах, і якими барвами, неповторними кольорами радує вона наш зір восени! А як любить це дерево птаство! Придивіться пізньої осені, коли опадє листя, скільки в густих гіллях шапкує кубелець!...

(За В. Скуратівським)

Контрольні запитання і завдання

1. Оберіть правильну відповідь. Яке речення називається складним?

- а) довге речення, в якому багато розділових знаків;
- б) речення, яке складається з двох або більше простих речень, об'єднаних в одне ціле змістом та інтонацією.

2. Закінчіть твердження.

Складне речення відрізняється від простого ...

3. Якими є основні ознаки складного речення?

4. Оберіть правильну відповідь. На які групи поділяються складні речення за характером синтаксичного зв'язку?

- а) поширені та непоширені;
- б) сполучникові та безсполучникові.

5. Якими основними способами прості речення поєднуються у складні?

6. У чому полягає основна різниця між простим поширеним і складним реченням?

2. Складносурядне речення

Складносурядним називається складне речення, частини якого пов'язані між собою сполучниками сурядності. Прості речення, що входять до складу складнопідрядного речення, можуть бути однотипними (двоскладні, односкладні) чи різні за типами (одна частина складного – двоскладне просте речення, інша – односкладне).

Складносурядні речення можуть мати відкриту структуру, тобто створювати незамкнений ряд, що складається з

двох або більше частин, кількість яких потенційно може бути збільшена додаванням нових частин. Наприклад: *Жостигла нива колосиста, і зріють яблуні в саду (М. Терещенко)*. Закри-ті структури створюють замкнутий ряд, що завжди скла-дається з двох частин і не може бути поширений третьою, четвертою тощо частинами. Наприклад: *Зранку була трохи відлига, а під вечір мороз ще зміцнів... (М. Малиновська)*.

Сполучники та смислові зв'язки між частинами у складносурядному реченні

Відповідно до функцій едальних, протиставних та розділових сполучників у складносурядних реченнях найчастіше виражаються відношення едальні, протиставні та розділові.

Розряди сурядних сполучників	Смислові зв'язки між частинами складносурядного речення	Приклади
1. Едальні (і), та (у значенні і), ні ... ні, ані, також, як так	Одночасність	<i>І серцю дано не бідніти, і думам не дано всихати. (М. Стельмах)</i>
	Послідовність	<i>Достигла нива колосиста, і зріють яблуні в саду (М. Терещенко)</i>
	Причинно-наслідковість	<i>Бджоли облітались, і дід з Дмитриком заносять вулики в ольшаник (М. Стельмах)</i>
2. Протиставні але, та (у значенні але), проте, однак, зате а, й, же	Протиставлення	<i>Все повертається, але роки йдуть без вороття (Нар. творчість)</i>
	Зіставлення	<i>На столі з-під рушника виглядає житній хліб, а рядом темніє пучок польових волошок (С. Васильченко)</i>

<p>3. Розділові або, чи, чи ..., чи; або ..., або; то ..., то; не то ..., не то</p>	<p>Означають явища, що чергуються, змінюють одне одного. Означають явища, які виключають одне одного</p>	<p><i>То сонце вигляне, то знову туча, і блискавиця, і дощ (П. Тичина)</i> <i>Чи то праця задавала молоду силу, чи то нудьга невсипуца його з ніг валила (Т. Шевченко)</i></p>
---	--	--

Розділові знаки у складносурядних реченнях

Частини складносурядного речення відокремлюються одна від одної комою, крапкою з комою, зрідка – тире.

Правило	Приклади
<p>Кома ставиться перед сполучниками <i>і(ї)</i>, <i>та, але, однак, аби, зате,</i> <i>чи, ні -ні, то - то, проте,</i> <i>або - або, не то - не то,</i> <i>чи то – чи то та ін.</i></p>	<p><i>Хутенько казка мовиться, та не так-то хутко діло робиться (Марко Вовчок). Згода дім будує, а незгода руйнує (Нар. творчість). Чи то галич налетіла чорна, чи то гору турки обступили (Леся Українка)</i></p>
<p>Кома не ставиться 1. Перед сполучником <i>і(ї)</i>, якщо він поєднує дві частини-еквіваленти і якщо ці частини є речення а) питальні б) окличні в) спонукальні</p>	<p><i>До кого я пригорнуся і хто приголубить? (І. Котляревський)</i> <i>Яке чудове море і як легко дихається біля нього! (Ю. Збанаць- кий)</i> <i>Хай дружби непогасної крило гірке від тебе відганяє зло і хай у час останній свій про сина спокійно я подумаю: людина! (М. Рильський)</i></p>

<p>г) називні</p> <p>д) безособові</p> <p>2. Перед сполучниками <i>і(ї)</i>, та <i>і</i>, якщо сурядні частини мають</p> <p>а) спільну підрядну частину</p> <p>б) спільний другорядний член</p>	<p><i>Сльози і сміх (О. Олесь)</i></p> <p><i>Було затишно і пахло вогкістю (А. Головка)</i></p> <p><i>Коли він торкався смичком дострун скрипки, все на світі зникало і залишалася тільки музика (В. Собко)</i></p> <p><i>Скоро уся долина і гори блищали вогнями і разом з димом з землі здіймається вгору і пісня (М. Коцюбинський)</i></p>
<p>Крапка з комою ставиться, якщо частини складносурядного речення з'єднані сполучниками <i>а, але, проте, все ж, однак, і, та</i>; дуже поширеними; мають свої розділові знаки або далекі за змістом</p>	<p><i>Вітерець легенький дихнув; поблизу у траві засюрчав коник; а десь далеко ударив перепел, а там, над шляхом, понеслась-полилась, наче дрібний дзвіночок, жайворонкова пісня (Панас Мирний)</i></p>
<p>Тире ставиться, якщо частини складносурядного речення з'єднані сполучниками <i>і(ї), та, та й, а</i> і виражають швидку або несподівану зміну подій, різке протиставлення</p>	<p><i>Йон порівнявся з колодязем, глянув - і аж йому щось йокнуло всередині з несподіванки (М. Коцюбинський)</i></p>
<p>Кома і тире ставляться, якщо в другій частині складносурядного речення говориться про наслідки того, про що йдеться у першій його частині</p>	<p><i>Тріпоче сокір сріблом потемнілим, здійснюючись у вогку височінь - і любо впасти на зелену тінь натрудженим і наболілим тілом (М. Рильський)</i></p>

Інтонація у складносурядних реченнях

Частини складносурядних речень можуть вимовлятися з перелічувальною або з протиставною інтонацією.

З перелічувальною інтонацією вимовляються частини складносурядних речень, з відношеннями одночасності, послідовності, чергування подій, їх причинно-наслідкову залежність чи взаємовиключення. Наприкінці кожної частини, крім останньої, підвищується тон і робиться пауза, на останній частині тон знижується.

Наприклад: *Минає день, // і світ згасає, // і найсвітліший промінь згас (М. Рильський).*

З протиставною інтонацією вимовляються і читаються протиставні та зіставні частини складносурядних речень. У кожній частині логічний наголос припадає на ті слова, які протиставляються (зіставляються). У першій частині вони вимовляються вищим тоном, у другій – нижчим; кінець речення вимовляється найнижчим. Наприклад: *Життя не має ціни, // а воля дорожча за життя (Нар. творчість).*

Завдання

Вправа 557. Прочитайте. Спишіть. Підкресліть граматичні основи у поданих складносурядних реченнях. У дужках поясніть, чому перед сполучником *і* кома не ставиться.

Біль і перемога. Віра і голод. Життя і страх (А. Любченко).

Вправа 558. Прочитайте. Спишіть. Накресліть схему складносурядного речення, виділіть граматичні основи. У дужках поясніть, чому в цьому реченні ставиться кома і тире.

Я вірю в диво! Прийде час, – і вільні й рівні встануть люди і здійснять мрії всі ураз! (О. Олесь).

Вправа 559. Прочитайте. Перебудуйте наведені двоскладні речення на односкладні безособові та поєднайте їх єднальним сполучником у складносурядне речення. Які розділові знаки ви використали.

Наступає вечір. Повітря стало прохолодним.

Вправа 560. Прочитайте. Оберіть правильну відповідь. У якому рядку сполучник *та* поєднує частини складносурядного речення?

1. *Заздалегідь уся знать та рядова двірня готувалися до урочистої мандрівки (І. Пільгук).*

2. *Засумуй, трембіто, та по всьому світу ... (Р. Купчинський).*

3. *Гуде блискуча струна асфальтової дороги, та пролітають нею автобуси і легківки.*

Відповіді:

а) у першому і другому; б) тільки у третьому; в) в усіх.

Вправа 561. ПроДо якого розряду належить сполучник, виділений у наведеденому складносурядному реченні? Виділіть його на письмі.

*Літечко минуло, **а** в серці б'ють піснями солов'ї (Л. Забашта).*

Вправа 562. Прочитайте. Випишіть те речення, в якому слово *проте* є сполучником і поєднує частини складносурядного речення?

1. *Тягнирядно був уже сивий, огрядний козак, **проте** ще вороткий, з молодими очима (Петро Панч).*

2. *Григорій, **проте**, ухилявся виконувати ролі в інших драмах (І. Пільгук).*

3. *Гнало вітрами з півдня, **проте** ще холодно не було (О. Гончар).*

Вправа 563. Прочитайте. Вкажіть засіб зв'язку у реченні. Поясніть відношення між частинами речення.

*Амати хоче научати, **так** соловейко не дає (Т. Шевченко).*

Вправа 564. Прочитайте. У котрому рядку сполучник *але* поєднує частини складносурядного речення? Спишіть усі три речення. Охарактеризуйте кожен з них. У складносурядному реченні підкресліть сполучник *але*.

1. *Вражали розумні, але хитрі очі (І. Пільгук).*
2. *Він ніколи досі не бачив Довбуша, але пізнав його відразу з постави, з дивовижної вроди (В. Белецький).*
3. *Ступнув до отамана варті, але того вже щільно оточило живе коло (М. Сиротюк).*

Вправа 565. Прочитайте. відкриту чи закриту структуру має речення? Спишіть підкреслюючи сполучники. Якою стильового відтінку зазвичай надає реченню сполучник *та* (у значенні *але*)? До якого розряду належать сполучники, виділені у поданому складносурядному реченні?

Та тільки серце не кричало, та тільки кроку не стачало, та тільки сили не було (А. Малишко).

Вправа 566. Прочитайте. У котрому рядку сполучник *та* вжито як протиставний у складносурядному реченні? Спишіть це речення, сполучник підкресліть.

1. *Я нічого не боюсь, та гріха я стережусь (Г. Сковорода).*
2. *Хороша в зірок мова, багата і ясна, та тільки невідома філологам вона (Леся Українка).*
3. *Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко)..*

Вправа 567. Прочитайте. Спишіть. Намалюйте схему поданого речення?

Одна зірка зблисла – і наскрізне прошила хлопця, і продіталася в душу (М. Понеділок).

Вправа 568. Лайте правильну відповідь. У якому реченні сполучник *і* поєднує частини складносурядного речення?

1. *Чотири козаки ступили до світлиці і, одвісивши покони, зупинились біля порога.*

2. Він був значним козаком, і його не раз обирали курінним отаманом.

3. У нього зародилася надія, і на серці стало легше.

(З тв. В. Малика).

Вправа 569. Прочитайте. Перебудуйте наведені розповідні речення на питальні та поєднайте їх єднальним сполучником у складносурядне речення.

Щось змигнуло у повітрі. Чується дзвінка коротенька пісенька – “тії-віт, тії-віт”.

Вправа 570. Прочитайте. Спишіть, розтавляючи розділові знаки. Випишіть складносурядне речення, зазначивши в дужках, які смислові відношення встановлюються між його частинами.

Стояла рання весна... Яскраве сонце променилось і виблискувало на позолочених банях і хрестах печуринських церков обливало м'яким світлом сріблесті хвилі квітучих садів і лягало теплими тонами на уступах гір. В глибині небесної блакиті поволі пливли й танули прозорі білі хмаринки. В повітрі повівало ніжними пахощами молодії зелені й меду... З садів линули співи солов'їв а десь високо бриніла сріблиста трель жайворонка... Все було сповнене ніжними пестоцями першої весни.

(М. Стирицький)

Вправа 571. Прочитайте. У якому реченні сполучник *чи* поєднує частини складносурядного речення? Спишіть це речення. Розберіть його за членами речення.

1. *Чи ти мій сон, чи ти моя уява, чи просто чорна магія чола* (Л. Костенко).

2. *Мої палаци, вежі крижані, я в першу мить не знаю навіть, де я, – чи там, в дитинстві, чи іще у сні, чи в Ірпені, чи в царстві Берендея* (Л. Костенко).

Вправа 572. Прочитайте. Спишіть, розтавляючи розділові знаки. Випишіть складносурядне речення, зазначивши в дужках, які смислові відношення встановлюються між його частинами.

Аж ось і ліс. Він зустрічає Данила як тата гілля немовби одхиляється з-понад стежки щоб він часом не вдряпнувся пеньки немовби одступають щоб він часом не спіткнувся. А сонечко сіється крізь молоде листя та цвіт диких яблунь на стежку і вона весело ряботить Кузьці в очах. Можна б гайнути поміж кущами зайця вигнати чи наскочити на їжака. Але в кущах роса а мокнути Кузьці не хочеться і він смирно чимчикує за Данилом пригадуючи сторожку.

(Григір Тютюнник)

Вправа 573. Склаіть два називні речення і поєднайте їх єднальним сполучником у складносурядне речення.

Вправа 574. Прочитайте. Якій схемі відповідає наведене речення? Спишіть речення й замалюйте відповідну схему.

Мусій Опара розгублено й винувато посміхався, а Данило стискував тонкі губи і аж мінився з лиця (Петро Панч).

Довідковий матеріал:

а) [], й [], а [], і [];

в) [], а [], і [];

б) [] а [];

г) [], й [], а [].

Вправа 575. Прочитайте. У якому рядку сполучник або поєднує частини складносурядного речення? Охарактеризуйте останнє речення. Яку роль у ньому виконує сполучник або?

1. *Або розумно казати, або зовсім мовчати. (Нар. творчість).*

2. *Здобуту інформацію учень може використати для подальшої роботи або вона залишиться в актив, його загальних знань (З журн.).*

3. Дівчата заплітали волосся в одну або дві коси. (З журн.).

Відповіді:

а) першому і в другому; б) у третьому; в) в жодному.

Диктант

Він піднявся з землі, взяв бриля й пішов. Не заходячи в хату, перейшов двір і вийшов на вулицю. Зачиняючи ворота, зупинився на мить, глянувши на свій двір.

Добрий двір, великий! Праворуч тік із стодолю великою. Ліворуч біля нього комора добра, а коло неї хливи й повітки. Трохи віддалік – хата, а від неї починався і йшов аж униз сад. І скрізь по двору попід плотом зеленіло дерево.

А квітник біля хати! Стільки квіток, що й ступнути скоро ніде буде: цвіт королевий, нагідки жовті, барвінок хрещатий стелиться. Високими стеблинами рожа червона стоїть, а синенькі паничі кручені круг неї в'ються. Он зірочки червоніють, а он троянди куц... Хміль біля піддашшя, що над дверима, розрісся так буйно, що й піддашок укрив, і на хату поп'явся... Гілки від великого клена та отой хміль так покрівлю затуляють, що хата зеленоверху здається.

(За Б.Грінченком)

Цікаво знати

Деякі розділові знаки мають назви, запозичені з інших мов. Слово “дефіс” у перекладі з латинської *divisio* буквально означає “поділ”, “розчленування”. У давнину він використовувався тільки як знак переносу. А в “Українському правописі” (1928) цей розділовий знак називався “розділкою”.

Контрольні запитання і завдання

1. Оберіть правильну відповідь. Яке речення називається складносурядним?

а) речення, що складається з двох повних речень, які відокремлюються одне від одного комою;

б) речення, що складається з двох і більше відносно рівноправних частин, з'єднаних сполучниками сурядності.

2. Яку характеристику можна дати частинам складносурядного речення?

3. Які смислові зв'язки між частинами складносурядного речення можуть виражати розділові сполучники?

4. Які сполучники у складносурядному реченні можуть бути омонімічними? Свої міркування проілюструйте прикладами.

5. Доповніть правило:

У складносурядному реченні кома не ставиться ... , якщо він поєднує ... частини-еквіваленти і якщо ці частини є

6. Складіть невеличке повідомлення у науковому стилі на лінгвістичну тему, в якому дайте обґрунтовану відповідь на запитання: які смислові відношення встановлюються між частинами складносурядних речень, поєднаних повторюваними сполучниками? Свої міркування проілюструйте прикладами.

7. Доповніть правило, добираючи необхідні слова з довідки.

Тире ставиться, якщо частини складносурядного речення поєднані сполучниками ... , ... , ... , ... і виражають ... або ... зміну подій чи різке

Довідка:

- 1) і(й), та, та й, а, що, то, бо;
- 2) повільну, швидко;
- 3) несподівану, довгоочікувану;
- 4) протиставлення, зіставлення.

8. Які відтінки протиставних відношень виражають сполучники *зате, проте, однак*? Чи завжди вони відповідають смислового значенню сполучників *але, а*?

Свої міркування проілюструйте прикладами.

9. Доповніть правило.

Кома і тире ставиться, якщо в ... частині складносурядного речення говориться про ... того, про що йдеться у ... частині.

10. Яким чином тире у складносурядному реченні впливає на його інтонаційну схему? Свої міркування проілюструйте прикладами.

11. Доповніть правило, добираючи необхідні слова з довідки.

У складносурядному реченні кома не ставиться ..., якщо сурядні частини мають:

- а) ...; б)

Довідка:

- 1) після сполучника *і (й)*, перед сполучником *і(й)*;
- 2) сурядну частину, спільну підрядну частину;
- 3) спільний головний член, спільний другорядний член.

12. Які смислові зв'язки між частинами складносурядного речення можуть виражати протиставні сполучники?

13. Складіть невеличке повідомлення у науковому стилі на лінгвістичну тему, в якому дайте обґрунтовану відповідь на запитання:

Які ще відношення, крім єднальних, протиставних і розділових, можуть виражати складносурядні речення? Для відповіді скористайтеся додатковою літературою. Свої міркування проілюструвати прикладами.

14. Закінчить речення.

Сполучники сурядності поділяються на такі групи: ...

15. За допомогою яких сполучників у складносурядному реченні виражаються пояснювальні відношення.

3. Складнопірядне речення

Складнопірядним називається складне речення, частинами якого пов'язані пірядним зв'язком. Наприклад: *Щоб не квітнути горобині самотньо, посадив я поблизу неї нашу українську калину (І. Цюпа).*

Частини складнопірядного речення

Складнопірядне речення складається з **головної і пірядної частини**.

Головною називається відносно незалежна, граматично провідна частина складнопірядного речення, від якої можна поставити питання до пірядної частини. Відносність граматичної незалежності головної частини обумовлена тим, що іноді головне речення (частина) потребує наявності при ньому пірядного речення (частин). Наприклад: *Було вже надто пізно, щоб повертатися до лікарні (З газ.).*

Пірядною називається частина, яка підпорядкована головній і пояснює або всю головну частину в цілому, або один якийсь її член. Наприклад: *Хай славить мова український край, де гніздяться журавлі (М. Рильський). І риба співала б, коли б голос мала (Нар. творчість).*

- [] – головна частина [Люблю народ], який? (якого...)
() – підрядна частина (якого силу ніхто не зломить)

Підрядна частина у складнопідрядному реченні може стояти;

1) **перед головною:** *Як хочеш від людей шаноби, любов і гнів бери у путь (М. Рильський);*

2) **після головної:** *Я збагнула, що забуття не суджено мені (Леся Українка);*

3) **у середині головної:** *Під небом соковитим і дзвінким, де ходить вітер теплий і рум'яний, вони будують променистий дім (М. Рильський).*

Сполучники підрядності та сполучні слова

Підрядні сполучники є основним засобом поєднання підрядної частини з головною. Сполучники не є членами речення, вони тільки з'єднують підрядне речення з головним. Наприклад: *Пташки, що влітку так співали, у ірїї вже поодлітали (Є. Гребінка).* Підрядні сполучники мають розряди. Розглянемо деякі з них.

Розряд	Сполучники
1. Причинові	<i>Через те, тому що, бо, що</i>
2. Часові	<i>Як, коли, після того як, як тільки, щойно</i>
3. Мети	<i>Щоб, для того щоб, з тим щоб</i>
4. Умовні	<i>Якщо, якби, аби, коли б</i>
5. Порівняльні	<i>Як, мов, мовби, наче, неначе, ніби, нібито, начебто</i>
6. Допустові	<i>Хоч, хай, нехай, дарма що</i>

Сполучні слова – це ті, які з'єднують підрядну частину речення з головною і є членами підрядного речення. Роль сполучникових слів виконують **відносні займенники** в усіх відмінках (*хто, що, який, котрий, чий, скільки*) та **займенникові прислівники** (*де, куди, звідки* та інші).

Наприклад: *Хто в захваті вміє горіти, той буде повік молодим* (Л. Дмитренко).

Інколи важко розрізнити сполучники і сполучникові слова. Це стосується насамперед сполучників *що, як, коли*. В одних випадках вони є сполучниками, в інших – сполучними словами.

Щоб розрізнити сполучники і сполучні слова, слід пам'ятати:

1) **сполучники** лише з'єднують підрядну частину з головною, але не є членами речення і не відповідають на питання; **сполучні слова** є членами речення і до них можна поставити певне питання;

2) односкладові сполучники вживаються без наголосу, односкладові сполучні слова – з наголосом.

Наприклад: *Є люди, що їх у всьому хочеться наслідувати*. (Я. Баш) (*що* – сполучник); *Що посієш, те й пожнеш* (Нар. творчість) (*що* – сполучне слово, є членом речення, на нього падає логічний наголос).

Співвідносні слова

Засобом зв'язку частин складнопідрядного речення можуть бути співвідносні слова – вказівні та означальні займенники та прислівники, що належать до головного речення й прикріплюють до себе підрядне речення, що конкретизує їхнє значення. Наприклад: *Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Леся Українка).

У деяких складнопідрядних реченнях вказівне слово є обов'язковим. Наприклад: *Хто народові серцем присягає, того народ повік пам'ятає* (Нар. творчість).

Розділові знаки у складнопідрядному реченні

Кома

1. Підрядна частина складнопідрядного речення відділяється комою від головної частини, якщо стоїть перед нею або після неї. Якщо підрядна частина стоїть у середині головної, вона виділяється комами з обох боків.

Наприклад: *Нехай над світом тіні хмурі, на зло їм славило життя (І. Муратов); Скрізь, куди було не зайдемо, нас радо зустрічали старі й малі (О. Гончар).*

2. Якщо підрядна частина складнопідрядного речення приєднується до головної за допомогою складених сполучників тому що, завдяки тому що, через те що, так що, незважаючи на те що, в міру того як, внаслідок того як, подібно до того як, з тих під як, перед тим як і стоїть у середині головної частини або після неї, то кома ставиться один раз: перед сполучником або у середині його залежно від змісту та інтонації. Наприклад: *Довго співали дівчата, довго співали хлопці, незважаючи на те що другого дня треба було рано вставати (І. Нечуй-Левицький).*

3. Між однорідними підрядними частинами ставиться кома, якщо вони не з'єднані сполучниками: *Хотіла б я піснею стати У сюю хвилину ясну, Щоб вільно по світі літати, Щоб вітер розносив луну (Леся Українка);* якщо вони з'єднані повторюваними сполучниками і... і, або ... або, де ... де: *Скрізь, де генія сіяє слава, де світ новий підвівся із руїн, Франкові нашому – земний уклін (М. Рильський).*

4. Ніколи не розділяються комами складені сполучники лише коли, перш ніж, навіть, якщо.

Наприклад: *Перш ніж рушити, підводимось, озираємось навкруги (О. Гончар).*

5. Не ставиться кома між частинами складнопідрядного речення, коли:

а) перед підрядним сполучником або сполучним словом стоїть частка *не*: *Підготовку до сівби слід розпочинати не коли просохне земля, а небагато раніше...* (П. Загребельний);

б) перед сполучником підрядності стоять повторювані сполучники сурядності *і... і, чи ... чи, то ... то*: *Запитайте і коли відбудеться урочистий вечір, і коли він скінчиться.* (О. Гончар);

в) підрядна частина складається з одного сполучного слова: *Він обіцяв прийти, але не сказав коли* (О. Гончар).

Двокрапка

Двокрапка у складнопідрядному реченні ставиться між головною і залежною частинами перед сполучником або сполучним словом, якщо друга частина коментує, розкриває зміст першої: *Лисичка подала у суд таку бумагу: Що бачила вона, як попелястий віл На панській винниці пив, їв сіно, і овес, і сіль* (Є. Гребінка).

Тире

Між частинами складнопідрядного речення з метою сильнішого інтонаційного і смислового виділення ставиться тире: *Щоб глибоко збагнути душу народу - треба знати його літературу* (Ю. Мартич).

Завдання

Вправа 576. Прочитайте. Перебудуйте пряме питання на непряме. Яке речення утворилося в результаті перебудови? Запишіть його, підкресліть засоби звязку частин у реченні.

“Що, власне, сталося?” – думав хлопець, крокуючи вулицею.

Вправа 577. Оберіть правильну відповідь. У якому реченні сполучник *де* приєднує до головної частини підрядне?

1. Під небом дальньої чужини,
Де хуги носяться одні,
До тебе, кращої дружини,
Складаю я мої пісні.

(П. Грабовський)

2. В огороді коло хати,
Де айстри вмирили,
Жовнярики молодого
Стрільця поховали.

(С. Чарнецький)

3. Ой голубе ти сивенький,
Ой скажи-скажи мені,
Де мій син молоденький.

(Нар. творчість)

Відповіді:

а) у всіх; б) у жодному; в) тільки у третьому.

Вправа 578. Прочитайте. Спишіть. Якій схемі відповідає наведене речення? Схему замалюйте.

Коли до тебе прилечу, засяє в сонці все навкруг, як після теплого дощу в росі важкій зелений луг (Д. Павличко).

Довідковий матеріал:

а) [], (коли ...), (як ...); в) [, (коли ...), (як ...),];

б) [], (як ...) (коли ...); г) (коли ...), [], (як ...).

Вправа 579. Відредагуйте прості речення з паронімами. Використовуючи одне з відредагованих речень як головне, доповніть його можливими підрядними, причому одну з підрядних частин підпорядкувати присудкові.

Економний і зручний для будівництва шпаристий бетон.

Треба вміти щоденно дотримуватися економічний способу життя.

Вправа 580. Прочитайте. Спишіть, розтавляючи розділові знаки. Знайдіть речення з кількома підрядними, виділіть у ньому граматичні основи.

Подяка блаженному Богові за те що потрібне зробив не-трудним а трудне непотрібним.

Немає солодшого й потрібнішого для людини як щастя. Немає ж і нічого легшого. Подяка блаженному Богові бо Царство Боже у середині нас. Щастя у серці серце в любові любов же у Законі вічного. Це безперервно ясна погода й сонце що не заходить що просвічує пільму сердечної безодні. Подяка Богу блаженному.

... Повітря й сонце завжди з тобою всюди й задарма. Все ж те що втікає від тебе знай що воно чуже і не вважай своїм все те дивне і зайве.

(Г. Сковорода)

Вправа 581. Прочитайте. Спишіть. У якому реченні виділене слово с сполучним і поєднує частини складно-підрядного речення? Зробіть синтаксичний розбір другого речення.

- 1. Чим старіший, тим мудріший, тим дорожчий.*
- 2. Чим більша любов, тим більша рана після зради.*
- 3. Із чим прийшов, із тим пішов.*

(Нар. творчість)

Диктант

Горох люди вирощують так само давно, як і пшеницю. Про це свідчать знахідки кам'яного й бронзового періодів. Дикорослі родичі гороху є в Італії, зустрічаються й на Кавказі. У стародавніх греків і римлян горох був важливою хлібною культурою. Слов'яни почали його культивувати десь з VI століття. Тепер його вирощують майже в усіх країнах світу.

Слово “горох” є в багатьох мовах, воно дуже давнє. При-

пускають, що первинне його значення – “тертий”. Це, мабуть, означало спосіб його приготування. Про казкову силу гороху є безліч легенд. Одна з них про те, як горох, проростаючи, розірвав корабель. Недарма рослина ця пережила всі природні незгоди й продовжує своє існування, хоча, може, децю й втратила свою популярність як їжа.

Ще більше втратили гастрономічний “авторитет” боби. Нею годують переважно тварин. Про боби згадують у приказках, наприклад, “сидіти на бобах”.

(За В. Ковбою)

Контрольні запитання і завдання

1. Закінчіть визначення.

Складнопідрядними називаються речення... .

2. З яких частин речень складається складнопідрядне речення?

3. Оберіть правильну відповідь. Як називаються засоби оформлення зв’язку у складно-підрядному реченні?

Відповіді:

а) сурядні сполучники;

б) підрядні сполучники та сполучні слова.

4. Що таке співвідносне слово? Чим воно може бути виражене?

5. Оберіть правильну відповідь. Які частини мови можуть виступати в ролі сполучних слів.

Відповіді:

а) займенники і займенникові прислівники;

б) прикметники і числівники.

6. Як називаються складнопідрядні речення, в яких підрядна частина співвідноситься з усім головним реченням? Для відповіді скористайтеся додатковою літературою.

7. Оберіть правильну відповідь. Якими є частини складно-підрядного речення?

Відповіді:

- а) відносно рівноправними;
- б) нерівноправними.
- в) відносно нерівноправними.

8. Доповніть правило, добираючи необхідні слова з довідки.

Двокрапка у складнопідрядному реченні ставиться між головною і залежною частинами перед сполучником або ... словом, якщо друга частина коментує, ... зміст першої.

Тире ставиться між частинами складнопідрядного речення з метою сильнішого ... і ... виділення.

Довідка:

- 1) вставним, сполучним;
- 2) розкриває, заперечує;
- 3) інтонаційного, розділового;
- 4) беззмістовного, смислового.

4. Види складнопідрядних речень за логікограматичною класифікацією

Різні смислові та граматичні відношення між частинами складнопідрядного речення, різні засоби зв'язку між ними становлять складності для створення єдиної їх класифікації. Основними можна вважати три принципи класифікації: логіко-граматичний, формально-граматичний та структурно-семантичний. Згідно з логіко-граматичною класифікацією підрядні речення уподібнюються членам простого речення і отримують відповідну назву: підметові, присудкові, додаткові, означальні, обставинні (зі значенням

місця, часу, способу дії тощо). За цієї класифікації підрядне речення відповідає на те саме питання, що й відповідний член простого речення. Другий принцип розділяє підрядні речення за засобами зв'язку головної і підрядної частин.

На окрему увагу заслуговують підрядні обставини, що поділяються відповідно до їхнього значення.

Підрядне	Значення підрядного	Питання, на яке відповідає підрядне
Місця	Вказує на місце, напрям, простір, де відбувається те, про що йдеться в головному реченні	Де? Куди? Звідки
Часу	Вказує на час дії чи вияву ознаки про які йдеться в головному реченні	Коли? Як довго? Доки? З якого часу? До якого часу?
Ступеня і способу дії	Вказує на спосіб дії, ступінь якості, про яку йдеться в головному реченні	Як? Яким чином? У який спосіб? Наскільки?
Мети	Вказує на мету або призначення того, про що йдеться в головному реченні	Навіщо? З якою метою?
Причини	Вказує на причину або обґрунтування того, про що йдеться в головному реченні	Чому? З якої причини? Через що?
Умови	Вказує на умови здійснення того, про що йдеться в головному реченні	За якої умови?
Допусту	Вказує на умову, незважаючи на яку, відбувається те, про що йдеться в головному реченні.	Незважаючи на що?

Завдання

Вправа 582. Прочитайте. Спишіть. Накресліть схему наведеного речення, вказати вид підрядної частини.

*О, вір у відваги ясне багаття,
І скинеш, як пірвану лаху,
І слабість, і сумнів, і марність життя,
Коли ти не відаєш страху.*

(О. Ольжич)

Вправа 583. Прочитайте. Як називається виділена частина у наведеному складнопідрядному реченні?

Ми поляжемо, щоб славу, і волю, і честь, // Рідний Краю, здобути Тобі!..

(І. Франко)

Вправа 584. Прочитайте. Яке з наведених складнопідрядних речень має підрядне означальне? Запишіть його, зробіть синтаксичний розбір.

1. Вчений висловив припущення, яке цілком перевернуло наші уявлення про форми життя на інших планетах.

2. Вчений висловив припущення, що на інших планетах, можливо життя існує в інших формах.

Вправа 585. Прочитайте. Спишіть. Який різновид підрядного застосовано у реченні? Чи співвідноситься підрядне з яким-небудь конкретним словом у реченні?

*Вливається день до долини,
Мов свіже молоко до миски.*

(Б.-І. Антонич)

Вправа 586. Прочитайте. Накресліть схему наведеного речення і вкажіть вид підрядної частини.

*Солов'ями заб'ються тятиви тонкі
На бенкеті відваги і сили,
Щоб дівчата в квітках тут водили танки
І від пестоцив ночі п'яніли.*

(О. Ольжич)

Вправа 587. Прочитайте. Спишіть. З яким словом співвідноситься підрядна частина? Яку назву має це слово? Розберіть головну частину за членами речення. Чим виражений підмет? Як називається виділена частина у наведеному складнопідрядному реченні?

*Там, де втомно в темінь тоне
Кучерявий вечір,
Хтось невтомним дзвоном дзвонить
Про чарівні речі.*

(Д. Загул)

Вправа 588. Прочитайте. Спишіть. До якого виду належить виділене підрядне речення? Намалюйте схему цього речення.

Найбільшим скарбом, який винесла українська нація з 1917 – 20 рр., є духовна суверенність (О. Ольжич).

Диктант

Слово “страва” в сучасній українській мові означає “те, що їдять, уживають для харчування; їжа, харчі”. А ось що про нього розповідають. Готський історик Іордан, описуючи латинською мовою поховання знаменитого гунського хана Атілли у 453 році, згадує про поховальну учту на кургані. При цьому він повідомляє, що називається вона у гуннів “страва”. Але це слово слов'янське! Це дуже знаменно. “Страва” – назва не якоїсь там байдужої речі. Поховальний

обряд – справа священна, пов’язана з цілим колом релігійних ідей, які міцно і здавна кореняться в побуті. Якщо гунни запозичили це слово й використали навіть при похованні Атілли, то це свідчить про культурну перевагу слов’ян, що входили до дружини Атілли.

Можливо, проте, що спостерігач користувався допомогою слов’янина-перекладача, який і назвав учту рідним йому слов’янським словом “страва”. Це найдавніше слов’янське слово, засвідчене в історичних документах.

(За О. Стрижаком)

Контрольні запитання і завдання

1. Якою є основна причина складності класифікації підрядних речень?

2. Як називаються речення, в яких підрядна частина пояснює один член речення? Для відповіді скористайтесь додатковою літературою.

Відповіді:

- а) складнопідрядне речення з підрядним означальним;
- б) складнопідрядне речення з підрядним з’ясувальним.

3. Які види підрядних ви знаєте?

4. Складіть невеличке повідомлення у науковому стилі на лінгвістичну тему, в якому дати обґрунтовану відповідь на запитання: у яких видах складнопідрядних речень частини можуть мінятися місцями, а в яких – ні? Свої міркування проілюструйте прикладами.

5. Види складнопідрядних речень за структурно-семантичною класифікацією

Ця розгорнута класифікація підрядних речень ґрунтується на їхніх значеннях та смислових відношеннях до головних речень з урахуванням конструктивних ознак. Згідно з цією класифікацією складнопідрядні речення мають такі види. Складнопідрядні речення з підрядним означальними; складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, складнопідрядні речення з підрядними способу дії і ступеня, складнопідрядні речення з підрядними часу, складнопідрядні речення з підрядними місця, складнопідрядні речення з підрядними причин, складнопідрядні речення з підрядними мети, складнопідрядні речення з підрядними умови, складнопідрядні речення з підрядними допусту, складнопідрядні речення з підрядними порівняльними, складнопідрядні речення з підрядними наслідку, складнопідрядні речення з підрядними зіставними, складнопідрядні речення з підрядними приєднувальними.

Розглянемо два останні види. У складнопідрядних реченнях з підрядними зіставними зміст головної та підрядної частин зіставляються в якомусь відношенні (існування в часі, кількісної чи якісної співвідносності). Засобом зв'язку обох частин є сполучники та сполучні слова: у той час як, у міру того як, між тим як, тоді як, якщо то та інші. Більшість цих засобів зв'язку *втрачає* в цих реченнях своє основне значення (часове, умовне) й служить для вираження зіставних відношень, тому зіставні складні речення посідають проміжне місце між складносурядними та складнопідрядними реченнями. До перших їх наближує значення, з другими – наявність підрядних сполучників. Наприклад: *І чим більше треба*

було сили і завзяття, тим більше вони міцнішали й розквітали (В. Шевчук); Чим вище світло стоїть, тим далі його видно (Нар. творчість).

Підрядні речення приєднувальні (їх ще іноді називають підрядно-приєднівальними) додатково поділяють, пояснюють те, про що йдеться в головному реченні. Засобами зв'язку обох частин є сполучні слова: *що, де, куди, нам, як, чому* та інші. Наприклад: *Обидві дівки одягли жовті стрічки та червоні чоботи, що було в них тільки на свята (В. Земляк); Його не було вдома, чому й не можна було потрапити до кімнати (З журн.).*

Завдання

Вправа 589. Прочитайте. Випишіть речення з підрядними зіставними. Оберіть одне з речень і зробіть його синтаксичний розбір.

1. Твій мужній голос музикою лине, як плескіт хвиль і сяйво тих зірок (В. Сосюра). 2. Чим ближче до натури, тим краще. 3. Всі говорили разом, бо всіх одне турбувало (М. Коцюбинський). 4. Острів був відгороджений (відсічений) навколо, наче кім, чому й поселення називалося Сіг, або Сіговий Кіш (Історія України). 5. Вона Олексія ще не бачила, між тим як усі сусідки тільки й шепотіли про нього (З журн.). 6. Свободолюбиві селяни не могли терпіти такої неволі, тоді як земля належала панам-вельможам (Історія України). 7. Існувало рішення, що на завідувачів відділів це не поширювалося (З газ.). 8. У міру того як оповідання жорстокішало, усі вдивлялися в цього гарного хлопця дедалі допитливіше (М. Яцків). 9. Чим далі сапки посувались вперед, тим більше здіймалась, густішала мгла і зривався вітер... (М. Старицький).

Вправа 590. Згадайте і запишіть засоби зв'язку між головною і підрядною частинами підрядно-приєднувального речення. Охарактеризуйте кілька з них.

Вправа 591. Прочитайте. Спишіть. Визначте тип підрядного. Якими додатковими значеннями ускладнені зіставні відношення?

Зустрівши її, він почав лягтися, чом вона вештається без діла, між тим як вона перла до клуні важкий мішок (М. Коцюбинський).

Контрольні запитання і завдання

1. Закінчіть речення.

У складнопідрядних реченнях з підрядними зіставними зміст головної та підрядної частин ...

2. Чим відрізняється класифікація складнопідрядних речень за структурно-семантичним принципом від класифікації складнопідрядних речень за логіко-граматичною структурою?

3. Які ви знаєте види складнопідрядних речень за структурно-семантичною класифікацією?

6. Складнопідрядні речення з підрядними означальними

Складнопідрядним реченням з підрядним означальним називається таке складне речення, в якому підрядна частина відноситься до члена головного речення, вираженою іменником чи субстантивованим словом. Підрядне означальне містить характеристику предмета чи розкриває його ознаку.

Підрядні означальні відповідають на питання *який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чий? котрий? котра? котре? котрі?*

Підрядні означальні речення з'єднуються з головним за допомогою:

– сполучників *щоб, що, наче, мов, ніби, як*;
– сполучних слів *який, котрий, що, хто, чий, де, куди, звідки, коли*. Наприклад: *Пташки, що влітку так співали, у ірїї вже поодлітали* (С.Гребінка).

У головному реченні часто вживається вказівне слово *той, такий* яким виділяється означуваний іменник: *Як радію за ту я людину, що загублену радість знайшла* (В.Сосюра). За допомогою цих вказівних слів підсилюється зв'язок між головним і підрядним реченнями.

Синонімія складнопідрядних речень з підрядними означальними і простих речень

Складнопідрядні речення з підрядними означальними і прості речення з поширеними відокремленими означеннями, які виражені дієприкметниковими зворотами, часто бувають синонімічними, тобто однаковими чи близькими за значеннями. Вони можуть замінити одне одного, тобто виступати як граматичні синоніми. Синонімія виникає при заміні підрядного означального речення дієприкметниковим зворотом або, навпаки, при заміні дієприкметникового звороту означальним підрядним реченням.

Наприклад: *Хліба, що їх змив дощ, яскраво зеленіли* (О.Гончар). Пор.: *Хліба, змиті дощем, яскраво зеленіли*.

Заміна можлива тоді, коли:

1) присудок підрядної частини стоїть у теперішньому або минулому часі;

2) підрядна частина приєднується до головної за допомогою відносних займенників *який, котрий*, що стоять у називному відмінку;

3) відносний займенник стоїть у знахідному відмінку без прийменника, а присудок виражений перехідним дієсловом.

При заміні складнопідрядних речень відбуваються такі заміни:

1) У підрядній частині опускаються сполучні слова *який, котрий, що*;

2) у головній частині опускаються співвідносні слова (якщо вони є);

3) дієслово-присудок перетворюється на дієприкметник відповідного виду, часу і стану;

4) дієприкметник, утворений від дієслова підрядної частини, узгоджується у роді, числі та відмінку з пояснювальним іменником головної частини;

5) підмет підрядної частини перетворюється на додаток в орудному відмінку, якщо дієслово-присудок замінюється пасивним дієприкметником.

Заміна відбувається так:

1) добирається за змістом сполучне слово *який* або *котрий* і узгоджується в роді, числі й відмінку з означуваним словом, від якого залежав дієприкметни-ковий зворот;

2) додаток в орудному відмінку дієприкметникового звороту перетворюється на підмет підрядної частини;

3) дієприкметник перетворюється на дієслово-присудок відповідної форми і узгоджується з підметом підрядної частини. Наприклад: *Козацькі пісні - це героїчні пісні, складені українським народом або самими козаками про мужню боротьбу за волю.* (З журн.) *Козацькі пісні – це пісні, що їх склав український народ або самі козаки про мужню боротьбу за волю.*

Завдання

Вправа 592. Прочитайте. Перебудуйте подане складне речення з підрядним означальним на просте з дієприкметниковим зворотом. Запишіть обидва речення. Зробіть їх синтаксичний розбір.

На лісовій галявині стояла хата, яку покрили очеретом.

Вправа 593. Прочитайте. Чи є виділена частина у наведеному складнопідрядному реченні означальним реченням? Вмзначте вид підрядного. Запишіть речення підкресліть у головній частині слово, до якого відноситься підрядне.

*Вийшли з хати батько й мати в садок погуляти,
Порадитись, кого б то їм своїм зятем звати.*

(Т. Шевченко)

Вправа 594. Прочитайте. Перебудуйте речення з дієприкметниковим зворотом на складне речення з підрядним означальним. Запишіть.

Через пісню я знову і знову уявляю всі стежки, всі життєві дороги, пройдені моєю матір'ю.

Диктант

Небо чисте, тільки на виднокрузі ледь помітно проступають перламутрово-білі хмарки-облаки. Недовге їхнє життя: як непомітно з'явилися, так непомітно і зникнуть, розтануть до полудня. А зараз ще біліють, мов вітрила далеких фрегатів, чарують зір своїм вітрильним повногруддям.

А у степу колосся хилиться звідти і звідси та вика польова синіє, берізка плутається під ногами та червоно, росяно палає горошок...

Висока могила-курган здіймається неподалік серед розливу хлібів, оборана, неторкана, в сивих полинах. Коли збігти на цю могилу, на саму вершину цього покритого сивими травами глобуса, то звідси видно далеко. Видно, як степ маревіє на південь, а край нього на обрії сліпучим металом блищить смуга моря, морський лиман. Завжди блищать води лиману пустинно. Лише коли-не-коли, найчастіше літніми ранками, буває, там з'явиться біле крило рибальського вітрильника, який потім довго-довго, цілу вічність, пропливає по лінії небосхилу...

(За О. Гончаром)

Контрольні запитання і завдання

1. Закінчіть визначення.

Складнопідрядним реченням з підрядним означальним називається речення

2. Розкажіть про синонімію складнопідрядних речень з підрядними означальними і простих речень.

3. Коли можна замінити просте речення з дієприкметниковим зворотом на складнопідрядне речення?

7. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними

Складнопідрядними реченнями з підрядними з'ясувальними називаються речення, в яких підрядна частина відноситься до головного члена речення, що потребує його смислового поширення: без підрядного головне було б структурою й семантично незакінченим доповнюючи його зміст. Наприклад: *Люблю, коли хвили юрбою шумлять (В. Сосюра).*

Підрядні з'ясувальні частини відповідають на питання всіх відмінків. Відносяться до тих членів у головному реченні, які означають різні вияви мовлення, мислення, почуття стану: дієслова – *говорити, запитувати, думати, бачити, писати, нагадувати, слухати* та ін.; прикметники – *радий, щасливий, певен* та ін.; прислівники – *видно, потрібно* та ін.; іменники з дієслівним значенням – типу *думка, розмова, повідомлення* та ін.

Наприклад: *Добре жити тому, чия душа і дума добро навчилися любити (Т. Шевченко).*

Підрядні з'ясувальні речення з'єднуються з головними сполучниками – *що, як, щоб, ніби, наче, мов*; сполучними словами – *хто, який, чий, котрий, де, куди, коли, навіщо, скільки, наскільки.*

Наприклад: *Добре, коли людина вмiє добре мряти* (В. Минко). При пояснювальних словах у головному реченнi може виступати вказiвне слово *той* у непрямих вiдмiнках. Наприклад: *Що посiєш, те й пожнеш* (Нар. творчiсть).

Пiдряднi з'ясувальнi частини зазвичай стоять пiсля головної частини. Наприклад: *Серед великої тишi чулось тiльки, як шелестiли листочки* (М. Коцюбинський).

Рiзновидом з'ясувального речення є так зване непряме питальне.

Пряме питання: *“Мамо, чи кожна пташина в вирiй на зиму лiтає?”* – в неньки спитала дитина (Лєся Українка).

Непряме питання: *Дитина спитала в неньки, чи кожна пташина в вирiй на зиму лiтає.*

У кiнцi речення з непряим питанням ставиться крапка.

Завдання

Вправа 595. Як називається видiлена частина у наведеному складнопiдрядному реченнi? Пiдкреслiть сполучник, за допомогою якого пов'язується пiдрядна та головна частини.

Всi мовчали, хоча новина про козацьку витiвку багатьом припала до душi (Ю. Хорунжий).

Вправа 596. Прочитайте. Дайте правильну вiдповiдь. У якому реченнi сполучник *щоб* приєднує до головної частини пiдрядне з'ясувальне?

- Одваживсь Вовк у Лева попросити,
Щоб старшиною до овець
Наставили його служити* (Л. Глiбов).
- Усi пильно стежили за тим,
Щоб не погубити в кущах потомлених ягнят.*
(В. Гжицький)

- У вишневому садочку,
Пiд вербою в холодочку,*

*Щоб лихо прогнать
І щоб долю звеселити,
Заходились наші квіти
Весілля гулять*

(Л. Глібов)

Відповіді:

а) у першому і другому; б) у третьому; в) у жодному.

Вправа 597. Прочитайте. До поданих головних речень дайте підрядні з'ясувальні, що пояснювали б виділені слова. Запишіть.

1. *Влітку ми спостерігали...*
2. *У вівторок на класних зборах повідомили...*
3. *Нашому класові доручили...*
4. *Люблю дивитися на небо...*
5. *Немає гірше...*
6. *Забувається...*
7. *Дев'ятий клас перший рапортував...*

Вправа 598. Прочитайте. Перебудуйте речення з прямих питань у непрямі, тобто у непрямі питальні. Запишіть речення парами.

1. *Котра година?*
2. *Коли відбудеться зустріч?*
3. *Що ви сказали?*
4. *Що ви читаєте?*
5. *Хто відкрив Америку?*

Вправа 599. Прочитайте. Накресліть схему наведеного речення, визначити вид підрядної частини. Чи є вона підрядним з'ясувальним?

*Коли в огонь живої мови
Чуття святого надаси,
Ти станеш лицарем краси,
І визволення, і любови.*

(М. Вороний)

Вправа 600. Прочитайте. Якій схемі відповідає наведене речення?

*Вхопив чоло тверде в гарячу руку
І поглядом уперся у стіну,
Немов вона одна сказати мала
Про все, що серце терло козаку.*

(Л. Горлач)

Довідковий матеріалі:

- а) (Немов ...), [], (що ...);
- б) [, (немов ...), (що ...),];
- в) [], (немов ...), (що ...);

Диктант

Одвічне, як світ, і завжди хвилююче питання: з чого починається батьківщина? З маминої пісні? З батьківської хати? Все це так, проте не останнє, якщо не найперше місце належить природі. Охороняти природу – значить охороняти батьківщину.

Згадаймо наших далеких предків. Обов'язковою умовою заселення нових територій була наявність води-лісу. Якщо з тих чи тих причин чогось бракувало, поселяни копали криниці, саджали лісосмуги й фруктові дерева.

Любити, шанувати й оберігати рідну природу вчить і класична література. Великий філософ і поет Григорій Сковорода наголошував, що природа є зразком доцільності. Як приклад він наводив бджолу, називаючи її “гербом працьовитості”. А згадаймо нашого геніального Т. Г. Шевченка. Далеко від рідної землі великий Кобзар змалював безсмертні образи, що перейшли у символіку, – тополю, калину, хрещатий барвінок. Гімн природі створила в “Лісовій пісні” Леся Українка. А скільки поезії знаходимо у творах Михайла Коцюбинського, Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького та інших класиків української літератури.

(За В. Скуратівським)

Контрольні запитання і завдання

1. Якими ознаками характеризуються складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними?

2. Від яких слів у головних реченнях залежать підрядні з'ясувальні речення?

3. На які питання відповідають підрядні з'ясувальні речення?

4. Якими сполучниками приєднуються до головної частини підрядні з'ясувальні?

5. Побудуйте складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними з такими дієсловами у головній частині: *повідомити, чекати, слухати, радіти, дозволяти*.

6. Що є спільного та відмінного між означальними і з'ясувальними підрядними реченнями? Свої міркування проілюструйте прикладами.

7. Складіть невеличке повідомлення у науковому стилі на лінгвістичну тему, в якому дайте обґрунтовану відповідь на запитання: які змістові відношення можуть встановлюватися між частинами складних речень з підрядними з'ясувальними?

8. Складнопідрядні речення з підрядними ступеня і способу дії

Підрядними ступеня і способу дії називаються такі частини складнопідрядного речення, що вказують на ступінь, якість і спосіб дії в головній частині і відповідають на питання *як? якою мірою? яким способом? наскільки?*

Підрядні ступеня і способу дії з головною частиною з'єднуються за допомогою сполучників *як, немов, мов, наче, неначе, щоб, що, ніби*. Сполучних слів: *стільки, настільки*.

Іноді ці підрядні мають відтінок порівняння чи наслідку. Можуть співвідноситися із співвідносними словами в головному реченні.

Наприклад: *Любиш ти мене не так віддано, як я думала* (В. Собко). Підрядні частини ступеня і способу дії можуть стояти після, перед головною частиною або ж у середині головної частини. Наприклад: *Творцям життя у пісні нашій жити так, як живе їх запал молодий* (О. Довженко); *Мов щедре вруно, пісня проросте, солдатське серце збудить і покличе* (Л. Дмитренко).

Завдання

Вправа 601. Прочитайте. Випишіть речення, в якому сполучник **що** приєднує до головної частини підрядне ступеня і способу дії.

1. *Сьогодні я такий веселий,
Що молодіти хочу знов.*

(В. Сосюра)

2. *Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя,
що ним вітер гонить по замерзлій землі* (В. Стефаник).

3. *Може, тим без пісні я не можу
Працювати, жити навіть дня,
Що округ земля моя хороша,
на ній – моя рідня.*

(М. Стельмах)

Вправа 602. Складіть речення за схемами:

1. [... дієслово + вказівне слово *так*], (сполучник *ніби* ...).
2. [... дієслово + вказівне слово *так*], (сполучник *що* ...).
3. [... вказівне слово *до того* + прислівник], (сполучник *щоб* ...).

Вправа 603. Прочитайте. Спишіть спочатку складно-підрядні речення з підрядними ступеня дії, а потім – способу дії. Складіть схеми речень. Розтавте пропущені розділові знаки, поясніть їх уживання.

1. Так місячно що хоч голки збирай (Нар. творчість). 2. Як батько сина вчить мене Тарас вrostати в землю жиливим корінням (Д. Луценко). 3. Буває так що й в лютому весною пахне сніг (М. Нагнібіда). 4. Я хочу так життя прожити віддати днів тугий налиб щоб зло страшне й несамовите останній подих спопелив (А. Малишко).

Вправа 604. Прочитайте. Як можна охарактеризувати подані речення? Складіть схему кожного з них. Запишіть, підкреслюючи сполучники (сполучні слова).

1. Мати повела його по двору, показати копичку сіна, що батько накосив і приберіг спеціально ради нього (О. Гончар). Обидва вони знають, як син любить спати на сіні (О. Гончар). 3. Скільки хвиль у бурхливому морі, скільки співів у серці моїм (Леся Українка). 4. Міг би він ще сказати, як синова крилатість скрашує і його будення чабанське життя, міг би розповісти, як уночі, коли зорі в польоті розтинають темряву над степом, він, ведучи отару, шукає в зоряніс просторі і синову летючу зірку (О. Гончар).

Вправа 605. Розкажіть, коли слова що, як є сполучниками, а коли – сполучними словами. Наведіть приклади.

Вправа 606. Уважно прочитайте речення. Дайте йому повну характеристику, накресліть схему.

Як парость виноградної лози, плекайте мову (М. Рильський).

Диктант

Українські слова “кріль”, “кролик”, “крілик” запозичені з польської мови, де є слово “крулік”. У свою чергу, поляки

“побудували” назву цього звірятка за німецьким зразком, де він зветься “кюніге”. В німецькій мові це означає “маленький король”. Німці ж дістали його в спадщину від середньовічної латини, де воно звучить як “кунікулус”.

Це симпатичне звірятко походить з півдня Європи. Звідти воно помандрувало до Центральної Європи, потім було завезено в Японію, Нову Зеландію, Австралію. Виявляється, що у нас є не лише свійські кролі, але й дикі, які мешкають на південному заході України. Дикий кріль дуже схожий на зайця. До речі, назва зайця пов’язується з індоєвропейським коренем, який означає “скакун”. Відрізнити їх можна лише за кольором хутра на животу: у дикого кролика воно біле, у зайця – сіре. Залишається лише зловити обох і порівняти.

(За О. Стрижаком)

Контрольні запитання і завдання

1. Що називається складнопідрядним реченням з підрядним ступеня і способом дії?
2. Складіть та запишіть 5 речень з підрядними ступеня і способом дії.

9. Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними

Підрядні речення порівняльні пояснюють зміст головного речення у спосіб порівняння, що ґрунтується на певних асоціаціях. До закінчення порівняння може додаватися означальне значення чи значення міри та ступеня.

Наприклад: *Чорні хмари, ніби великі хвилі, насуваються одна на другу (М. Коцюбинський).*

Підрядні порівняльні відповідають на питання *як? як саме? подібно до чого?* Наприклад: *Полум'я стояло рівно, наче свічка палала (І. Нечуй-Левицький).*

З головною частиною підрядні з'єднуються за допомогою підрядних сполучників *як, мов, мовби, немов, наче, неначе, ніби, начебто*. Підрядним сполучникам у головній частині може відповідати вказівний прислівник *так*. Наприклад: *До токарного верстата (Лихобор) підійшов так, начебто мусив провести з ним матч з боксу раундів на десять (В. Собко).*

Підрядне порівняльне речення може посідати будь-яке місце щодо головного: *Усі кинулися на страву, мов три дні не їли (Панас Мирний); Десь здалеку бриніла, як муха навесні, припинена пісня (М. Коцюбинський); Як явір простягає віти до явора через ріку, мов матері одної діти братам шлють пісню гомінку (М. Рильський).*

Від підрядних порівняльних слід відрізнити порівняльний зворот, який не має граматичної основи. До складу порівняльного звороту зазвичай входить іменник у називному відмінку із залежними словами або без них. Наприклад: *Вже перемішалися хмари й пил, наче курява над шляхом (О. Довженко).* До складу складу порівняльного звороту також може входити іменник у непрямому відмінку або інша частина мови у ролі другорядного члена речення. Наприклад: *Як жінку, він любив тую землю (Григій Тютюник); Бачу, наче тепер, того хазяїна (З газ.).* Проміжне значення між підрядним порівняльним і порівняльним зворотом посідає неповне порівняльне речення. У такому реченні зазвичай, є склад підмета та склад присудка без самого присудка, зрозумілого з основної частини речення. Чи тільки присудок із залежними словами.

Кома у підрядному порівняльному реченні і реченні з порівняльним зворотом

Зазвичай у повних, неповних підрядних та порівняльних зворотах кома ставиться:

1) *Море диха, мов лютує (О. Олесь)* – неповне підрядне порівняльне;

2) *Вуси-вусики у пшениці, стежка-стежечка, мов стріла (В. Симоненко)* – порівняльний зворот;

3) *Вірю серцем чистим і гарячим, нема землі такої, як у нас (В. Симоненко)* – порівняльний зворот;

4) *Вони працювали всю війну, наче це був один день (О. Довженко)* – повне підрядне порівняльне;

5) сполучення як звичайно, як правило, як завжди, як тепер: *Щастя! Воно прийшло, як завжди, неждано-негадано (О. Гончар)*.

Кома не ставиться, якщо:

1) перед сполучниками як, ніби стоять слова *зовсім, майже, частка не: Живи не як хочеться, а як можеться (Нар. творчість)*.

2) порівняльний зворот входить до складу присудка: *Голова без розуму як ліхтар без світла (Нар. творчість)*.

3) у порівняннях, що перетворилися на столі вирази: *упав як сніг, лле як з відра, злетів як птиця, бачив як свої вуха, пристав як смола, упертий як цап, мокрий як хлющ, крутиться як муха в окропі, дурний як пень: Хлопець крутиться як муха в окропі (В. Собко)*.

Завдання

Вправа 607. Спишіть складнопідрядні речення. Підкресліть підрядні речення і визначте їхні типи.

1. *Робіть так, як вважаєте потрібним і кращім (М. Коцюбинський)*.

2. *На плесі вода така темна, ніби на чорному камені настояна (М. Стельмах)*.

3. *Де кров текла козацька, трава зеленіє (Т. Шевченко)*.

4. *З нього помочі, як з осики груш (Нар. творчість)*.

5. Бринить голосочок, як срібний дзвіночок по садочку лунає (Леся Українка).

Вправа 608. Складіть речення за поданими схемами:

1. [], (як...).
2. [], (мов...).
3. (Як...), [].
4. (Чим...), [тим...]
5. (Ніби...), [].

Вправа 609. Прочитайте. Спишіть, коментуючи пунктограми за такою схемою-алгоритмом.

1. Чому в даному місці потрібен розділовий знак?
2. Чому потрібен саме такий знак, а не інший?
3. Чому його поставили саме в цьому місці, а не в іншому?
4. На основі якого правила він поставлений?

1. Лише ледь-ледь шелестіло листя, наче викручувало з себе колись підслухані розмови князя і його радників (Б. Лепкий).
2. Він грав так, що йому не було тут пари (З журн.).
3. А мороз пече – аж вії злипаються (Григор Тютюник).
4. Та птах, як і раніше, регулярно прилітає на своє дерево (К. Наріжний).
5. Повітря неначе прозорий граніт... (К. Наріжний).

Диктант

Просо вирощували ще за 4-5 тисяч років до нашої ери. Назву його пов'язують зі словом "пістрявий". На Україну просо було привезено кочівниками. Батьківщиною його вважають Східну і Центральну Азію. Грецькі історики Полібій і Страбон писали, що культура проса була поширена від Чорного моря до Біскайської затоки. Народи Європи свого часу вирощували його як основну культуру. У літописі XI століття згадується, що просо сіяли біля Києва (там

говорилося, що сарана йшла північною стороною, з'їдаючи траву й просо). Просо як рослина-годувальниця оспіване в багатьох піснях, згадується в легендах і переказах.

Одна з найдавніших пісень “А ми просо сіяли, сіяли...” – найкраще тому свідчення. Це пісня, яка прожила не століття, а тисячоліття. І зараз просо – популярна рослина в багатьох народів. Родина його численна. Лише в тропічних і субтропічних районах Африки та Індії його нараховують до 400 видів.

(З календаря)

Контрольні запитання і завдання

1. Доповніть правило, добираючи необхідні слова з довідки.

Кома у складнопідрядному реченні з підрядними порівняльними ставиться, коли:

а) 1 ... підрядне порівняльне речення приєднується до головного сполучниками 2 ... , ... , ... , ... , ... , ... ;

б) 3 ... порівняльна частина є 4

Довідка:

1 – повне, неповне;

2 – бо, наче, неначе, тому що, мов, немовби,
тим-то, ніби, буцім,

3 – головна, підрядна;

4 – повною, неповною.

2. Як відрізнити порівняльні звороти від складних речень з неповними підрядними порівняльними? Свої міркування проілюструйте прикладами.

10. Складнопідрядні речення з підрядними причини, мети

Підрядними реченнями причини називаються такі речення, що вказують на причину або обґрунтування дії головного речення і відповідають на питання *чому? з якої причини? через що?* Наприклад: *Держімося землі, бо земля держить нас (Нар. творчість).*

Підрядні речення причини пояснюють усю головну частину в цілому і приєднуються до неї за допомогою сполучників *бо, тому що, через те що, у зв'язку з тим що, з тим що, оскільки, завдяки тому що, з тієї причини що.* Наприклад: *Люблю людей землі моєї, бо й я землі моєї син (В. Сосюра); Мабуть, тому що село коло річки близько, таке все свіже, зелене та ярке (Марко Вовчок).*

Підрядні речення причини можуть стояти перед головною частиною, у середині її і після неї. Наприклад: *І хотілось цілувати руки матері твоєї, що таку тебе вродила, що таку тебе зростила у підгір'ї, міме ялин (М. Рильський).* *А більший меншого тусає та ще й б'є, з тим що сила є. Що ти любиш мене та жалуєш, від того і я така веселенька (Г. Квітка Основ'яненко).*

Трапляється, що складені сполучники типу тому що, через те що, від того що розриваються, тоді кома ставиться перед що. Наприклад: *Земля прекрасна тому, що в ній живуть дзвінкоголосі малюки (Ю. Бедзик).*

Умовами розриву складного сполучника можуть бути:

1) наявність перед сполучником заперечної частки *не*: *Він це зробив зовсім не тому, що його тянуло до акторів (З газ.).*

2) наявність перед сполучниками підсилювальних часток: *Він першим помітив сигнал судна лише тому, що був на березі кожного вечора (О. Гончар);*

З) наявність перед сполучником вставного слова: *Мала Іванна раділа, мабуть, через те, що дуже любила усіляку печеню (З журн.).*

Підрядними реченнями мети називаються такі, що означають мету чи призначення дії головного речення і відповідають на питання *для чого? з якою метою? навіщо?* Наприклад: *Епохо, дай мені натхнення на всі шляхи, на всі роки, щоб я людини горде й мення підносив вище за зірки (М. Сингаївський).*

Підрядні речення мети відносяться до всієї головної частини і з'єднуються з нею за допомогою сполучників щоб, аби, для того щоб. Наприклад: *Безумству хоробрих пісню співаймо, щоб вічно жити у сяйві великих справ! (К. Герасименко).* Підрядні речення мети можуть стояти перед головною частиною: *Щоб не упасти у відчай, зустрівши знемогу, благослови мене, земле, як мати, в дорогу (М. Ткач);* після неї: *Чуже ми щастя вірно берегли, щоб мати й власне в рідній хаті (В. Вільний);* а зрідка і всередині її: *Збирався подзвонити з заводу, щоб не шукали їх з онуком, і не подзвонив (Ю. Яновський).*

Завдання

Вправа 610. Прочитайте. Спочатку запишіть складно-підрядні речення з підрядними причинами, а потім – з підрядними мети, вставляючи пропущені букви, та розділові знаки. З'ясуйте, на що вказують підрядні речення, на які питання вони відповідають, яке місце щодо головного речення посідають. Складіть схеми речень.

1. І м...ті ж...дної не можна пов...рнути щоб заново по-іншому прож...ть (В. Симоненко).

2. Я побачив знов дорогу і ступив на неї см...ло щоб іти із часом в ногу (М. Шуть).

3. З...мле зос...йся зерном золотим щоб колосилася ни-ва зелена (В. Грінчак).

4. Невсипує і ч...сне б'ється серце у грудях щоб у зорях с...яло – Батьківщ...ни земля (Д. Луценко).

Вправа 611. Складіть і запишіть складнопідрядні речення з підрядними мети, використавши сполучники: *для того щоб, з тим щоб, аби, щоб.*

Диктант

Слово етикет, яке увійшло в життя людей у XVIII столітті, в перекладі з французької означає церемоніал, тобто певний порядок придворного побуту. За часів розквіту королівської влади говорили, що закони етикету сковують монархів сильніше, ніж закони конституцій. Часом необхідність їх дотримання була вищою за людське життя.

Один з таких випадків, що трапився при дворі Філіпа II, описано в “Мемуарах про іспанський двір”. Королева впала, її нога застрягла у стремені. Кінь помчав, волочучи вершницю за собою.

Це трапилося під стінами палацу. Король бачив усе з балкону, на площі було повно знаті, але ніхто не зважувався допомогти королеві: нікому не можна було доторкнутися до ноги її величності. Нарешті двоє придворних все ж зважилися зупинити коня, що скакав. Витягнувши з-під нього напівживу королеву, вони одразу зникли, боячись королівського гніву: їхній вчинок міг бути сприйнятий як неприпустиме зухвальство.

(За кн. “Емоції, етикет...”)

Контрольні запитання і завдання

Закінчіть визначення.

1. Підрядними мети називаються такі частини складно-підрядного речення, що... .
2. Підрядними причини називаються

11. Складнопідрядні речення з підрядними місця, часу

Підрядними місця називаються такі підрядні речення, які вказують на місце, напрям чи простір дії у головній частині та відповідають на питання *де? куди? звідки?* Наприклад: *Іду веселий, сам-один, де впало небо біля жита* (А. Малишко).

Підрядні речення місця з'єднуються з головним за допомогою сполучних слів *де, звідки, куди*: у головному реченні цим словам часто відповідають вказівні слова *там, туди, звідти, скрізь*, утворюючи пари *там - де, туди - куди, звідти - звідки, там - куди, туди - де, звідти - де* та ін. Наприклад: *Там, де вітер владно свище нагаями, там кружляла голубінка над гаями* (М. Стельмах).

Підрядні речення місця можуть стояти після головної частини речення: *Де мало слів, там більше правди* (Нар. творчість); перед головною частиною: *Там ледарі живуть, де хата небом пошита* (Нар. творчість); або у середині головної частини: *Скрізь, куди сягали їхні тьмяні відсвіти, вся земля була встелена льодом* (О. Гончар).

Підрядні речення місця залежать від усього головного речення: *Де багато няньок, там дитя каліка* (Нар. творчість).

Підрядними часу називаються такі речення, які вказують на час або тривалість дії у головному реченні і відповідають на питання *коли? відколи? як довго? з якого часу? до якого часу? з яких пір?* та ін. Наприклад: *Не буде щастя ні мені, ні люду, доки на світі нещаслива буде хоча б одна людина роботяца* (М. Вінграновський).

Підрядні речення часу відносяться до всієї головної частини складнопідрядного речення і залежать від неї.

З головною частиною підрядні речення часу з'єднуються за допомогою сполучників і сполучних слів *як, як тільки, доки, поки, ледве, відтоді як, з того часу як, тільки-но, в той час коли* та ін. У головній частині можуть бути вказівні слова

тоді, доти, до тих пір, до того часу тощо. Наприклад: *Україно, рідна Батьківщина, доки жити буду, доти славити-му тебе* (В. Сосюра).

Складнопідрядні з підрядними часу можна розділити на дві групи: а) з відношеннями одночасності; б) з відношеннями різночасності. Ця різниця створюється сполучниками (сполучними словами і формами дієслів).

Підрядні речення часу можуть стояти перед головною частиною складнопідрядного речення: *Коли я у Київ приїду і вийду на кручі Дніпра, полетіться в запилені груди цілюща ранкова пора* (П. Воронько); після головної частини: *Серце її (Соломії) неспокійно калатало, коли вона бігла назад* (М. Коцюбинський); і в середині головної частини: *З весною, коли розпочались справжні роботи розмови ставали більш різнобарвні і розростались* (М. Коцюбинський).

Завдання

Вправа 612. Прочитайте. Спишіть складнопідрядні речення з підрядними місця, вставляючи пропущені розділові знаки. Поставте питання до підрядних частин, підкресліть сполучники і співвідносні слова.

1. *Там де рятуються там не перемагають* (О. Довженко).
2. *Піти туди куди кличе серце і обов'язок* (М. Коцюбинський).
3. *Там де зорі сяють з-за гори над водою гнуться явори* (А. Малишко). 4. *Отут де стрічались ми оглянься спинися на мить* (Г. Чубач). 5. *Оддалік де жита вигинались на рівнинах плив комбайн* (О. Довженко).

Вправа 613. Складіть речення за такими схемами:

1. [... іменник], (куди ...).
2. [вказівне слово], (куди ...).
3. [... дієслово + вказівне слово], (звідки ...).

Вправа 614. Складіть і запишіть п'ять складнопідрядних речень з підрядними часу, використовуючи сполучник *коли* так, щоб підрядні частини стояли перед головною частиною, після неї і у середині її.

Диктант

Прадавня українська оселя, як правило, була однокамерною і опалювалася “по-чорному”. Дим з печі виходив безпосередньо в помешкання і піднімався до стелі. Це зумовлювалося кількома причинами: в такий спосіб краще зберігалось тепло, проводилася своєрідна дезінфекція помешкання. Приміщення час од часу провітрювали. Невеличкий отвір, що пізніше перетворився на вікна, регулювався засувною дощечкою. При потребі її можна було відкрити, щоб надходило свіже повітря й світло.

Житлові умови в давніх однокамерних житлах були, м'яко кажучи, не з кращих. Люди нерідко хворили на легені, запалення очей тощо. Тому з часом мусили з'явитися вивідні димоходи в сіни, а згодом і комини. Проте основний тип житла довгий час залишався традиційним. У цьому можуть переконатися численні відвідувачі музеїв народної архітектури та побуту в Києві, Переяславі-Хмельницькому, Львові та Ужгороді.

(За В. Скуратівським)

Контрольні питання і завдання

1. Що таке підрядні речення місця?
2. На які питання відповідають підрядні речення місця?
3. Які підрядні речення називаються підрядними часу?
4. Назвіть сполучники та сполучні слова, за допомогою яких приєднуються до головного підрядні речення місця та часу?

5. На якому місці у складнопідрядному реченні можуть стояти підрядні речення часу?

6. Чи до всієї головної частини відносяться підрядні часу?

12. Складнопідрядні речення з підрядними умовними, допустовими, наслідковими

Підрядними умовними називаються речення, які вказують на умову, за якої відбувається чи може відбутися дія у головній частині і відповідають на питання *за якої умови?* Наприклад: *Якщо бажаєш стати заможним, у праці будь непереможним (Нар. творчість).*

З головним реченням підрядне умовне з'єднується за допомогою сполучників *якщо, коли, якби, раз, як, коли б, аби*. У головній частині може бути вказівне слово *то*. Наприклад: *Як одступиш од грамоти на аршин, то вона од тебе на сажень (Нар. творчість).*

Підрядні умовні речення можуть стояти перед головною частиною: *Якби ви знали, паничі, де люди плачуть живучи, то ви б елегій не творили та марно Бога б не хвалили, на наші сльози сміючись (Т. Шевченко)*; після головної частини: *Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали (М. Коцюбинський)*; у середині головної частини: *Тож, коли хто з вас цікавий, сядь і слухай давню казку (Леся Українка).*

Підрядними допустовими називаються речення, в яких вказується умова, недивлячись на яку здійснюється те, про що йдеться в головному реченні, й які відповідають на питання: *незважаючи на що?* Наприклад: *Скільки б не судилося страждати, все одно благословлю завжди день, коли мене родила мати для життя, для щастя, для біди (В. Симоненко).*

Підрядні допустові речення пояснюють усю головну частину: *Незважаючи на те, що переживання дошкуляли мені, був я найщасливішою людиною у світі (Ю.Збанацький).*

З головною частиною підрядні допустові речення з'єднуються за допомогою сполучників *хоч, хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що*. Наприклад: *А ліс – росте, живе, хоч буревій із грозами шумить, гуде, клекоче (О.Ющенко).*

Підрядні допустові речення можуть стояти перед головною частиною: *Хоч би хто й захотів мені повірити, навряд чи зважиться (І.Цюпа);* після головної частини: *Так і живе людина – глухарем, хоча не втратила і на відсоток слуху (В.Соколов);* у середині головної частини: *Богдан поставив кринку біля kota і, хоча йому було не до їжі, заглянув у розсохлу від років скриню (М.Стельмах).*

Якщо підрядне допустове речення стоїть перед головною частиною, то використовуються протиставні сполучники *а, та, зате, проте, але, однак*: *Хоч була рання весна, але надворі було вже гаряче (І.Нечуй-Левицький).* *Наявність таких сполучників – приклад перехідного випадку між підрядністю та сурядністю.*

Підрядними наслідковими називаються частини речення, які означають результат дії у головній частині або наслідок, що впливає із змісту головної частини. Зміст головної частини є причиною того, що відбувається у підрядній. Наприклад: *Здоровенний дуб розлягся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що темно під ними (М.Коцюбинський).*

Підрядні наслідкові речення завжди стоять після головної частини і зв'язуються з нею за допомогою складного сполучника *так що*. Наприклад: *Ряди небілених хат з плоскими покрівлями стоять один за другим, так що покрівля одного дому служила подвір'ям для другого (М.Коцюбинський).*

Завдання

Вправа 615. Прочитайте. Яке з наведених речень є складним з підрядним допустовим? Запишіть його. Накресліть його схему.

1. *Хоч господар рано мене збудив, а я собі на обуванні надолужив.*

2. *Хоч сядь та плач, хоч стоячи кричи.*

3. *Хоч іду в гостину, та беру хліб в торбину.*

(Нар. творчість)

Вправа 616. Перебудуйте подане складносурядне речення на складне з підрядними допустовими.

Бились ми над задачею, бились, але розв'язати її без допомоги вчителя не вдалося.

Вправа 617. Прочитайте речення. Спишіть, розтавляючи пропущені розділові знаки. Охарактеризуйте складнопідрядні речення з підрядними наслідковими.

1. *Молоді чорняві скрипалі позакидали назад голови так що на них ледве держались шапки (І. Нечуй-Левицький).*

2. *Світлиця з матового скла з одкритою стелею так що видно багато неба і зовсім не видно землі (Леся Українка).*

3. *Косарі затягли пісню так що аж луна пішла понад ставом (І. Нечуй-Левицький).*

Диктант

У часи середньовіччя через нев'янучу зелень і велику живучість барвінку приписували якусь надприродну силу. Його вважали символом вічності та постійності. Вірили, що барвінок оберігає людину, яка його має при собі, від влади диявола й всілякої нечисті. Тому барвінок вивішували над дверима, його ніколи не викидали на смітник, а лише у воду,

щоб він, мовляв, не загинув від спраги. У віруваннях слов'янських народів зокрема в Київській Русі, він посідав неабияке місце. З тих часів він міцно увійшов у побут нашого народу і як декоративна, і як лікувальна рослина (він знижує кров'яний тиск). А ви навесні візьміть одну гілочку барвінку – щоб була квітка і кілька листочків – і роздивіться цю гілочку уважно. Вона наче витвір мистецтва. І це в усьому: у контрасті ніжної голубизни квітки і темної зелені листків, шовковистої матової м'якості пелюсток і глянцевої твердості поверхні стебла...

(За А. Коваль)

Контрольні запитання і завдання

1. Охарактеризуйте складнопідрядні речення з підрядними умовними частинами. Наведіть приклади.
2. На які питання відповідають підрядні допустові речення?
3. Що означають підрядні наслідкові речення? Наведіть приклади.

13. Складнопідрядні речення з кількома підрядними

У складнопідрядному реченні може бути кілька підрядних частин. Складнопідрядні речення з кількома підрядними бувають:

- а) з послідовною підрядністю;
- б) з однорідною підрядністю;
- в) з неоднорідною підрядністю.

Послідовною підрядністю називається така підрядність, за якої перше підрядне залежить від головного речення, друге підрядне – від першого підрядного, третє – від другого і т. д.

Наприклад: *В душі зберігаю навіки години, коли я уперше побачив той край, де,вширрозмахнувшись в степах України, назустріч до моря полинув Дунай (М. Нагнибіда).*

головна частина

В душі зберігаю навіки години,

які?

підрядна частина першого ступеня

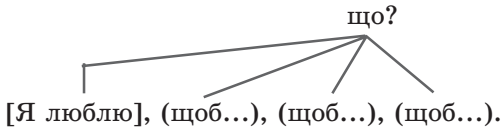
коли я уперше побачив той край,

який?

підрядна частина другого ступеня

*де,вширрозмахнувшись в степах України,
назустріч до моря полинув Дунай.*

Однорідною підрядністю називається така підрядність, за якої однакові за значенням підрядні речення відносяться до одного якогось члена в головному реченні або до головного речення в цілому. Наприклад: *Я люблю, щоб сонце гріло, щоб гукали скрізь громи, щоб нове життя будило рух і гомін між людьми (П. Горещький).*

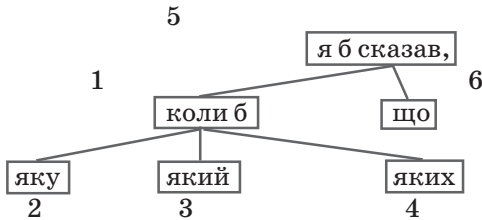
Неоднорідною підрядністю називається підрядність, за якої кілька підрядних частин різних типів пояснюють якийсь один член головної частини або ж відносяться до різних її членів. Наприклад: *Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине літо, а справжнє літо (І. Нечуй-Левицький).*

за якої умови?

що?

(Якби...), [то можна було б подумати], (що...)

Може бути і **комбінована підрядність**, тобто підпорядкування різного характеру. Наприклад: *Коли¹ б спитав мене хто-небудь, яку² я музику любив у ранньому дитинстві, який³ інструмент, яких⁴ музик, я⁵ б сказав, що⁶ більш за все я любив слухати kleпання коси (О.Довженко).*

Завдання

Вправа 618. Прочитайте віршовані рядки і визначте вид підрядності. Котрій схемі відповідає наведене речення?

*Хіба не бачиш, що небо голубіє,
Що сонце ранками всміхається ніжніш,
Що вся земля в якімсь чеканні дивнім мліє,
І легше дихає, і дивиться ясніш (О.Олесь).*

Вправа 619. Спишіть текст, розставте у ньому розділові знаки. Знайдіть складне речення з кількома підрядними, виділіть у ньому граматичні основи. Накресліть схему цього речення, в дужках зазначаючи види підрядних частин.

І тільки нам людям середнього віку присущі питання про смисл буття, про Бога... Але ще раз кажу тобі що скільки б і кому б не задавав сих питань все одно мертве мовчання буде тобі відповіддю. Тут уже немає ні вчених ні невчених бо тут усі однаково безсилі. І навіть ті що зуть себе освіченими більш безсилі ніж ви щасливіці яким природа сама дає розуміння своїх тайн.

По вірі вашій дасться вам. Якщо віриш то значить Бог є. Якщо не віриш то значить Бога немає. І ніхто вже тобі його не створить. Буде порожнє місце у серці і нічого вже більше ти там не поставиш.

(Г. Хоткевич)

Диктант

До церкви люди походились, як на Великдень. Церкву колись будували ще запорожці – вона була тісна й старовинна. За всім доглядало, певно, хазяйське око братчика низового, бо міцніше зробити церкву не стало б хисту нині. Все окували залізом. Навіть панікадило було такої неймовірної ваги, що влітку під час одправ порипували сволоки. Суворі звички Січі Запорізької відбивалися на церкві. Ікони було змальовано з братчиків-будівників, з кошового отамана, з курінних. В такій церкві ставало страшно серед вусатих чорних лицарів, увітчених оселедцями – лицарів жорстких і відважних.

(Ю. Яновський)

Контрольні запитання і завдання

1. Які правила пунктуації при однорідних членах речення можна застосовувати у реченнях з однорідною підрядністю? Наведіть приклади.

2. Доповніть визначення, добираючи необхідні слова з довідки.

Неоднорідною підрядністю називається підрядність, за якої кілька 1 ... частин 2 ... пояснюють 3 ... головної частини або ж відносяться до різних її 4

Комбінованою підрядністю називається підрядність, за якої комбінується 5 ..., ..., ... підрядність. Ці речення не піддаються систематизації.

- Довідка: 1 головних, підрядних;
2 одного типу, різних типів;
3 якийсь один член, якесь одне речення;
4 речень, членів;
5 однорідна, неоднорідна, поширена, послідовна.

3. Складіть невелике повідомлення у науковому стилі на лінгвістичну тему, в якому дайте обґрунтовану відповідь на запитання: чи можна великі об'ємні речення з кількома підрядними вважати текстом? Наведіть приклади.

14. Безсполучникові складні речення

Безсполучниковим складним реченням називається речення, частини якого з'єднуються в одне ціле не сполучниками чи сполучними словами, а за змістом і за допомогою інтонації. Наприклад: *Поспішайте творити добро на землі, щиро шану знаходить людська доброта.*

(М. Сингаївський)

Особливості будови смислових зв'язків безсполучникових складних речень

Смислові зв'язки у безсполучникових складних реченнях визначаються змістом простих речень, що входять до їх складу.

За характером смислових зв'язків між простими реченнями безсполучникові складні речення поділяють на дві основні групи:

1) з **однорідними реченнями**, які не підпорядковані за змістом одне одному. Наприклад: *Жайворонки дзвенять у синьому небі, пшениця колосом шумить на полях від Полісся до Приазов'я* (А. Малишко).

2) з **неоднорідними реченнями**, одне з яких пояснює інше. Наприклад: *Він вважав себе дуже багатим: є молодість, є сила, є нестримне бажання працювати* (С. Скляренко).

Інтонація безсполучникових складних речень

Виразити смислові відношення допомагають в усному мовленні інтонація, на письмі – розділові знаки.

У безсполучникових складних реченнях найчастіше зустрічаються такі **три типи інтонацій: перелічувальна, зіставна, пояснювальна.**

Перелічувальна інтонація властива безсполучниковому реченню, яке може складатися з двох або більше частин, зв'язаних між собою сурядним зв'язком; між простими реченнями пауза невелика, кожне з них вимовляється з підвищенням голосу і незначним спадом його перед паузою. Наприклад: *Шумить вода, весною повіва, земля квіточки викида (П. Грабовський).*

Інтонація зіставлення властива безсполучниковому реченню, що складається тільки з двох частин – такі речення синонімічні до складносурядних; наголошене слово в пояснювальній частині речення вимовляється підвищеним тоном, а в пояснючій – зниженням, причому між реченнями витримується тривала пауза. Наприклад: *При згоді й малі справи міцніють, при незгоді – великі занепадають (Нар. творчість).*

Пояснювальну інтонацію мають безсполучникові речення, які складаються з двох частин (друга частина коментує, доповнює, уточнює, з'ясовує, конкретизує зміст першої); частини не можна поміняти місцями. Для пояснювальної інтонації характерна виразна пауза між простими реченнями, підкреслена вимова наголошеного слова в першому реченні. Наприклад: *Мені снилося: червоні рожі пломенили в промені золотистім (Леся Українка).*

**Безполучникове речення з
однорідними простими реченнями**

Кількість простих речень	Смислове відношення	Інтонація	Приклади
Не обмежена	Одночасність дій, явищ	Переліку	<i>Два голуби гуде, голубка туркоचे (Нар. творчість)</i>
Не обмежена	Послідовність дій, явищ	Переліку	<i>Сонце зайшло, степові озера стали на якийсь час темно-червоними (О. Гончар)</i>
Два	Зіставлення або протиставлення дій, явищ	Зіставлення	<i>Не русалонька блукає – то дівчина ходить (Т. Шевченко)</i>

**Безполучникове речення з
неоднорідними простими реченнями**

Кількість простих речень	Смислове відношення	Інтонація	Приклади
Два	З'ясувальні	Пояснювальна	<i>Мені здається: твої очі у мою душу світять з вишини. (В. Сосюра)</i>
Два	Причинові	Пояснювальна	<i>Вітер війнує – листя з клена жовте, жовтаво-золоте полетіло (П. Тичина)</i>

Два	Наслідкові	Пояснювальна	<i>Защбетав соловейко – пішла луна гаєм (Т. Шевченко).</i>
Два	Пояснювальні	Пояснювальна	<i>Умовк Кобзар, сумуючи: щось руки не грають (Т. Шевченко).</i>
Два	Порівняльні	Зіставлення	<i>Подивилась ясно – заспівали скрипки (П. Тичина)</i>
Два	Часові	Зіставлення	<i>Зійде сонце - утру сльози, ніхто не побачить (Т. Шевченко).</i>
Два	Умовні	Зіставлення	<i>До мови доторкнешся – м'якше м'яких вона тобі здається (П. Тичина).</i>

Розділові знаки у безсполучникових складних реченнях

Вживання розділових знаків у безсполучниковому складному реченні залежить від смислових відношень між його частинами. Між частинами безсполучникового речення ставиться:

1) **кома**, якщо вони виражають одночасність або послідовність дій, явищ і тісно пов'язані між собою за змістом: *Небо було синіше од моря, море було синіше од неба (М. Коцюбинський).*

2) **крапка з комою**, якщо вони рівноправні, незалежні, більш поширені (мають свої розділові знаки), далекі за змістом; крапка з комою передає більш тривалу паузу: *Росла, росла дівчинонька та й на порі стала; ждала, ждала козаченька та й плакати стала (Нар. творчість).*

3) двокрапка:

– якщо друга частина виражає причину того, про що говориться в першій: *Мир у світі таки буде: його хочуть усі люди (Нар. творчість);*

– якщо друга частина доповнює зміст першої: *Мати вірила: земля усе знає (М. Стельмах);*

– якщо друга частина пояснює, розкриває зміст першої: *Дивний бублик: кругом об'їси, а всередині нема нічого (Нар. творчість).*

4) тире:

– якщо зміст частин протиставляється або зіставляється: *Стеле м'якенько – лиш твердо спать (Нар. творчість);*

– якщо в другій частині міститься порівняння з тим, про що говориться в першій: *Говорить – шовком шиє (Нар. творчість);*

– якщо в першій частині вказується на умову дії другої частини: *На годину спізнишся – за рік не доженеш (Нар. творчість);*

– якщо в першій частині вказується на час дії другої частини: *Прийшов ранок – збудились дороги (А. Головка);*

– якщо друга частина виражає наслідок або висновок з того, про що говориться в першій: *Защebetав соловейко – пішла луна гаєм (Т. Шевченко);*

– якщо друга частина є неповною: *Вбігаю в ліс – гриби (О. Довженко).*

Завдання

Вправа 620. Оберіть правильну відповідь на питання: на які види поділяються безсполучникові складні речення?

Відповіді:

а) безсполучникові складні речення з однорідними та неоднорідними частинами;

б) безсполучникові складні речення з сурядними та підрядними зв'язками.

Вправа 621. Визначте, у якому з наведених безсполучникових складних речень встановлюються змістові відношення причини.

1. *Радіймо всі – весна прийшла (М. Вороний).* 2. *На весну вбогому чоловікові трудніше: запаси вже пожив, а новини ще не діждався (МаркоВовчок).* 3. *Весна до нас річ-річно повертає, Рік-річно кожне дерево цвіте (Б. Лепкий).*

Відповіді:

а) у першому і другому; б) у третьому; в) у жодному.

Вправа 622. Прочитайте віршовані рядки. Зі скількох частин складається наведене безсполучникове складне речення?

*Подивися на рослину:
Кожну квітку і травину
Криє Божая сльозинка –
Діамантова росинка.*

(Я. Щоголів)

Відповіді:

а) з чотирьох; б) з двох.

Вправа 623. Прочитайте речення і знайдіть, у якому з наведених безсполучникове складне речення, у якому встановлюються змістові відношення порівняння?

1. *Посієш зерно золоте – забринить пшениця, як струна (П. Тичина).* 2. *Озимина така густа – перепел не пролізе.* 3. *Я вклонюся усій далині: Здрастуй, серпне ясний та багатий (П. Филипович).*

Відповіді:

а) у першому і третьому; б) у другому; в) у всіх.

Вправа 624. Визначте, у якому з наведених безсполучникових складних речень встановлюються змістові відношення умови?

1. *Багато диму – мало тепла.* 2. *Менше нас – менший глас.* 3. *Ідеш удвох – дорога коротша (Нар. творчість).*

Відповіді:

а) тільки у першому; б) у всіх; в) у жодному.

Вправа 625. Прочитайте речення і визначте, зі скількох частин воно складається.

Хмаронька небо кругом обложила, Вітер заснав і не гра у гаю; Падай же, падай ти хлібові сила, Дощику теплий, на свіжу ріллю (І. Манжура).

Відповіді:

а) з п'ятьох; б) з трьох.

Вправа 626. У якому з наведених безсполучникових складних речень встановлюються змістові пояснювальні відношення?

1. Одно ставило господаря в кут: звідки у простого хлопського сина такі здібності (П. Колесник). 2. Просив тебе, повчав тебе давно: не смій губити часу дорогого (О. Підсуха). 3. Був у мене приятель поважний: майже батько, справжній опікун (О. Ольжич).

Відповіді:

а) тільки у другому; б) у жодному; в) у всіх.

Вправа 627. Прочитайте речення і визначте схему, якій відповідає наведене речення?

Погляньмо: всюди краса; Холодну землю сонце гріє; Цвіте мир Божий – процвіта; У полі жито половіє ... (Л. Глібов).

Відповіді:

а) [] : [] ; [] ; [] ; [] ; в) [] : [] – [] ;
б) [] : [] ; г) [] : [] ; [] ; [] .

Вправа 628. Складіть безсполучникові складні речення зі словами: **стосунки, відносини, ставлення.**

Вправа 629. Прочитайте речення і знайдіть безсполучникові складні речення зі змістовими наслідковими відношеннями

1. На полі котяться зелені вруна, В куцах ляцить, співає соловей (М. Зеров). 2. Трьохнув раз – поколихнулись у саду гілки, Трьохнув вдруге – залуцали там і там бруньки (І. Вирган). 3. Зеленими листками шумлять старі ліси,

Десь линуть над вершками таємні голоси (Д. Загул).

Відповіді:

а) у першому і третьому; б) у другому; в) у всіх.

Вправа 630. Прочитайте текст і випишіть з нього складні речення, в яких пропущено *тире* та *двокрапку* між частинами. Розставте необхідні розділові знаки у них та накресліть їх схеми.

Якщо вода з каменя – це щось цілком неможливе, то це неможливіше – сльоза з каменя. У ньому не лише для сльози для душі не знайдеться місця. А за сльозою, знаємо, стоїть душа, серце. Тож не буває сльози з каменя, як і кам'яної душі чи кам'яного серця...

Озирнімося нашою фразеологією: камінь на серці, на душі, на шії; камінь за пазухою, камінь – у чужий город; камінь спотикання; викочувати камінь на гору. “На чужині важко жити, як той камінь підносити”. Годі перелічити все те, що обтяжує і без того важкий камінь. Бо хіба винен той камінь, що його кладуть за пазуху, що ним мітять у когось, кидаючи у чужий город?.. Але камінь не озветься у своє оправдання він – німий. Він – камінь.

(За А. Содоморою)

Вправа 631. Оберіть правильну відповідь на питання: у якому з наведених безсполучникових складних речень друга частина вказує на швидку зміну подій?

1. Обернувся – місяць цілим потоком лив проміння до хати (В. Гжицький). 2. Обернувся я до хати – Нема в мене хати (Т. Шевченко). 3. Без господаря двір плаче, без господині – хата. (Нар. творчість).

Відповіді:

а) у першому і другому; б) у третьому; в) у жодному.

Вправа 632. Визначте схему якій відповідає наведене речення.

Єпіфаній крокував разом з тополями і, підводячи вгору

руки, творив молитви, згадуючи строфу за строфою; з надір пам'яті видобувалися отченаші і псалми, тропарі і кондаки (Р. Іваничук).

Відповіді:

- а) [], [], []; []; б) []; [];
в) []; []; г) [], []; [], [].

Вправа 633. У якому з наведених безсполучникових складних речень встановлюються змістові відношення часу?

1. Сім'я вечера коло хати, Вечірня зіронька встає (Т. Шевченко). 2. Настане вечір – ждеш його як свята (М. Стельмах). 3. На небі сонце гасне в вечірній синій млі, Останнє сяйво ясне кидає на шпилі (Б. Лепкий).

Вправа 634. Прочитайте речення і складіть з них безсполучникові складні речення.

1. Серце забилося радісно. Ми під'їжджали до моря. 2. Кожен повинен усвідомити необхідність бережного ставлення до природи. Тоді її можна зберегти для майбутніх поколінь.

Вправа 635. У якому з наведених безсполучникових складних речень встановлюються змістові відношення причини?

1. Не називайте мрійника пустим: В нім, може, іскра Прометей тліє (П. Карманський). 2. Ми не кинем боротись за волю: Наші браття упали в борні... (О. Олесь). 3. Я додаю вам раду щирю: І при щасті знайте міру (Л. Глібов).

Відповіді:

- а) у першому і другому; б) у третьому; в) у всіх.

Диктант

Про коней – цих незрадливих наших друзів – написано чимало, їм присвячено кінофільми, їх зафіксовано кіно- і

фотокамерами. Про них є численна художня й документальна література. Вони посіли чільне місце у фольклорі. Над уславленням цієї благородної тварини працювали кращі художники й скульптори. Вірного слугу людини на всій планеті увічнюють численні пам'ятники.

І справді, жодній тварині не споруджено стільки пам'ятників, скільки коневі. Його символи увічнюють державні герби Монголії, Верхньої Вольти, Канади, Нігерії та Уругваю. Кінь посів почесне місце на державних прапорах Венесуели та Мальти. Цієї пошани заслужили тварини за свою безкорисливість і практичність. Адже коні завжди були поруч з людиною, допомагали їй і оберігали її за найтяжчих часів. Ці безвідмовні слуги трудилися не лише у військових походах, але й за мирних часів. Вони орали перемоги, ходили на звірені лови, допомагали збирати збіжжя, годували й одягали.

(За В. Скуратівським)

Контрольні запитання і завдання

1. Доповніть правила, добираючи замість крапок необхідні слова з довідки.

Безсполучникові речення з однорідними частинами мають такі характеристики:

- а) кількість простих речень: 1 ... ;
- б) змістові відношення: 2 ;
- в) інтонація: 3 ... ,

Довідка: 1 не обмежена, обмежена, тільки два;
2 одночасність, послідовність, зіставлення, з'ясувальні;
3 переліку, зіставлення, пояснювальна.

2. Допишіть речення.

Для безсполучникових складних речень характерні такі типи інтонації:

3. Доповіть правило, добираючи замість крапок необхідні слова з довідки.

Інтонація зіставлення властива безсполучниковому складному реченню, що складається з 1 ... частин – такі речення 2 ... до 3 ... ; вимовляються 4... тоном, а в пояснюючій – 4 ... , причому між обома реченнями витримується тривала пауза.

- Довідка: 1 двох і більше;
2 антонімічні, синонімічні;
3 складносурядних, складнопідрядних;
4 пониженим, підвищеним.

4. За яких умов друга частина безсполучникового складного речення – це завжди неповне речення? Наведіть приклади.

5. Доповніть правило, добираючи замість крапок необхідні слова з довідки.

Двокрапка у безсполучниковому складному реченні ставиться, якщо друга частина:

- а) виражає 1... того, про що говориться в першій;
б) 2... зміст першої;
в) 3..., ... зміст першої.

- Довідка: 1 умову, причину;
2 протиставляє, доповнює;
3 пояснює, вказує на час, розкриває.

6. Допишіть визначення.

Безсполучникові складні, речення з однорідними частинами – це такі

7. Доповніть правило, добираючи замість крапок необхідні слова з довідки.

Перелічувальна інтонація властива безсполучниковому

реченню, яке може складатися з 1... частин, пов'язаних між собою 2... зв'язком; між його частинами пауза 3...; кожне з них вимовляється 4... голосом і незначним спадом його перед паузою.

- Довідка: 1 двох і більше, тільки з двох;
2 підрядним, сурядним;
3 велика, невелика;
4 підвищеним, пониженим.

8. Які змістові відношення характерні для безсполучникових речень з однорідними частинами? Оберіть правильну відповідь.

Відповіді:

- а) одночасність подій, часова послідовність і зіставно-протиставні відношення;
б) ті відношення, що містять складнопідрядні речення.

9. За яких умов у безсполучникових складних реченнях ставиться крапка з комою?

Відповіді:

- а) коли частини тісно пов'язані між собою за змістом і виражають одночасність, послідовність чи сумісність дій;
б) якщо частинами безсполучникового складного речення зберігають певну самостійність у змістовому відношенні або значно поширені й мають у своєму складі розділові знаки.

10. Доповніть правило, добираючи замість крапок необхідні слова з довідки.

Тире у безсполучниковому складному реченні ставиться:

- а) якщо зміст частин 1... або 2... ;
б) якщо в другій частині міститься 3... з тим, про що говориться в першій;
в) якщо в першій частині вказується на 4... дії другої частини.

Довідка: 1 протиставляється, доповнюється;

- 2 зіставляється, розкриває зміст;
- 3 порівняння, причина;
- 4 одночасність, умову.

11. За яких умов у безсполучникових складних реченнях ставиться кома? Оберіть правильну відповідь

Відповіді:

- а) якщо друга частина пояснює, розкриває зміст першої;
- б) коли частини речення тісно пов'язані між собою за змістом і виражають одночасність чи сумісність дій.

12. Дайте письмову відповідь на запитання: чи можуть безсполучникові складні речення складатися із суто називних? Як відрізнити їх від речень з однорідними підметами?

Свої міркування проілюструйте прикладами.

15. Складні речення з різними видами зв'язку

У складних реченнях, що складаються з кількох простих речень, можуть бути різні види зв'язку:

– **сурядний і підрядний:** *Є прадавні скарби, що намертво лежать у землі, і є живі скарби, що йдуть по землі від покоління до покоління, огортаючи глибинним чаром людську душу (М. Стельмах);*

– **безсполучниковий і сполучниковий:** *Буде всесвіт над нами летіти, день шумітиме в темі верховіть, будуть наші схвильовані діти все, що скажеш, навік розуміть (А. Малишко).*

Такі речення називаються багатокомпонентними складними реченнями.

Види синтаксичного зв'язку між частинами складного речення

Сполучниковий сурядний та підрядний: *Де на круті й високі хвилі ударять звечора дощі, там ходять хмари посивілі, і глоду хмуряться куці (А. Малишко).*

Сполучниковий підрядний і безсполучниковий: */ видно; аж-аж ген до того ліска, куди око дістає, дорогою вози потяглися... (Остан Вишня).*

Сполучниковий сурядний і безсполучниковий: *Весняне сонце ще не було пекучим, воно лише приємно пригрівало живим теплом, і степ дихав вільготно (О. Гончар).*

Сполучниковий сурядний і підрядний та безсполучниковий: *В далекому полі пізній місяць: в долині, за городами, по-осінньому тривожилась перелітна птиця; а пісня сумувала й сумувала під густим склепінням лип, на яких ще неясковою порошею починала колихатися місячна доріжка (М. Стельмах).*

Завдання

Вправа 636. Визначте вид синтаксичного зв'язку наведеного багатоконпонентного складного речення.

Дід старів на моїх очах, і йому здавалося, що сила його і навіть саме життя переливається в мене, бо не було в діда синів – покосили їх пошесті та кулі... (В. Симоненко).

Вправа 637. Скільки частин містить наведене багатоконпонентне складне речення?

*В дні ж громові іспустися тихенько,
Щоб не накоїв ниві біди;
Падай же, дощук, тихо-дрібненько,
Хліб наш насущний цей рік заводи.*

(І. Манжура)

Відповіді:

а) чотири; б) два.

Вправа 638. Визначте схему, якій відповідає наведене речення.

*Кую той день так за днем,
Караюсь тут, як сирота,
Питаюся, Де ж воля та,
Що ждем її і не діждемсь.*

(В. Бобинський)

Відповіді:

- а) [], (де ...), (що ...); в) [], (як ...), (що ...);
б) [], (як ...), (де ...), (що ...); г) [], [], [], (де...).

Вправа 639. Відредагуйте подане речення, замінюючи іншомовні слова україномовними відповідниками. Доповніть відредаговане речення трьома частинами, поєднуючи їх сполучником *чи то ...чи то* та безсполучниковим зв'язком.

Публіка зустрівла конференсьє бурхливим аплодисментам.

Вправа 640. Прочитайте речення, накресліть його структурну схему та визначте вид синтаксичного зв'язку.

Тепер я тобі ще одно скажу: ти зі мною приятелюй як тобі подобається, та коли при других в нашому курені, ти мені честь віддай і отаманом зви, а то інші мене не будуть поважати.

(А. Чайковський)

Вправа 641. У якому з наведених багатокомпонентних складних речень частини поєднано сполучниковим сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком?

1. *Батько бажав, щоб син, скінчивши гімназію, йшов до духовної семінарії, але Борис уперся і пішов до Відня на медицину (І. Франко).*

2. *У нашій родині було правилом: завжди, коли батько повертався на обід з роботи, на нього вже чекала вигріта на сонці вода й рушник (В. Скуратівський).*

3. Звичайно, ми у власних чинах вольні, Та знай, що в світі є цілком бездольні; Тобі ще не найгірше Бог послав (Б. Стельмах).

Відповіді:

а) у першому і другому; б) у третьому; в) у всіх.

Вправа 642. З наведених простих речень складіть багатоконпонентне речення із безсполучниковим і сполучниковим підрядним зв'язком.

Сонце пригрівало сильніше. Земля дихала вільготніше. Із голубого неба долітав журавлиний клич. Він то гучнів, то завмирав, танучи в голубій безвісті.

Вправа 643. Прочитайте віршовані рядки і визначте, скільки частин містить наведене багато-компонентне складне речення?

*На покоси впали роси,
Не бряжчать об жито коси
На ланах,
І до ранньої зорі
Позаснули косарі
На стернях.*

(Я. Щоголів)

Відповіді:

а) п'ять; б) три.

Вправа 644. Визначте тип синтаксичного зв'язку у наведеному багатоконпонентному складному реченні.

*Востаннє захід кліпнув сонним оком,
Чоломкнувши замріяні тополі,
І я лишився знову самотнім –
Твій силует в імлі розтав поволі.*

(П. Карманський)

Відповіді:

а) сполучниковим сурядним і підрядним;

- б) сполучниковим сурядним і безсполучниковим;
- в) сполучниковим підрядним і безсполучниковим;
- г) сполучниковим сурядним і підрядним та безсполучниковим.

Вправа 645. Оберіть схему наведеного багатокomпонентного складного речення?

Діди обідали в гетьманському курені; тільки, батько Пугач прийшов на трапезу до Кирила Тура, і то вже була велика честь усьому куреневі (П. Куліш).

Відповіді:

- а) []; [];
- б) []; і [];
- в) []; [], і [];
- г) [], []; [].

Вправа 646. Оберіть правильну відповідь на питання: у якому з наведених багатокomпонентних складних речень усі частини поєднано сполучниковим сурядним і підрядним зв'язком?

1. *З весни до пізньої осені Ярема їздив з чумаками, за все літо раз чи двічі заїздив додому, де порядкували батьки.*
2. *Того року, про який йде мова, задощило рано, і чумаки вирішили раніше повертатись додому.*
3. *Він зіскочив у воду, і, підпираючи мажу, погнав волів, все ж вибрався на суше, але колесо таки розламалося (З тв. О. Кучерука).*

Відповіді:

- а) у першому і третьому; б) у другому; в) у всіх.

Вправа 647. Розставити необхідні знаки пунктуації у тексті, користуючись схемами.

В одній з львівських кав'ярень сиділо троє молодих людей. Обличчя їх були бліді видно життя на цім світі діставалось їм нелегко. Голови їх були нахилені в одному напрямку вони слухали читання і то так що забули де вони знаходяться забули що довкола них сотні людей що кельнери поглядають

за гістьми щоб якийсь не втік не заплативши що це публічне місце а в ньому однаково не вільно показувати язик і душу.

(Г. Хоткевич)

[], – [].

[] – [], і [], (що ...), (де ...), [], (що ...), (що ...), (щоб ...); (що...), а [].

Вправа 648. Який вид синтаксичного зв'язку відображено у поданій схемі?

[]; а [] : [] аби [].

Відповіді:

- а) сполучниковий сурядний і підрядний;
- б) сполучниковий підрядний і безсполучниковий.

Вправа 649. Накресліть схему багатокомпонентного речення, частини якого поєднано сполучниковим сурядним та безсполучниковим зв'язком.

Вправа 650. У якому з наведених багатокомпонентних складних речень усі частини поєднано тільки сполучниковим підрядним зв'язком? Оберіть правильну відповідь.

1. Щойно тепер зауважили, що непорочна блакить, яка віла над нашими головами, утратила свою чистоту (Б. І. Антонич). 2. Дивишся на п'ять кроків – не доглянеш, що перед тобою (А. Чайковський). 3. Кажуть, що батьки старіють од того, що діти роблять не так, як хотілося їм (Г. Колісник).

Відповіді:

- а) у першому і третьому; б) у другому; в) у жодному.

Вправа 651. Розставити необхідні знаки пунктуації у тексті, користуючись схемами.

Книжні джерела якими письменник охоче користувався багато важили для його творчості але мабуть куди ближчи-ми були йому всі оті ярмарки бучні весілля народні гуляння

зі співами з великодніми гойдалками що він їх запам'ятав іще з літ дитинства. Роботящі веселі й незлиденні духом люди оточували його. Там де майбутній письменник виростав життя було на видноті людське спілкування вважалося доброю необхідністю тож природно що в душу сільському хлопцеві западали речі вельми важливі з ранніх літ мав змогу він спостерігати і гострі соціальні драми тих часів і вияви взаємодтримки справжньої людяності яка не раз освітлювала життя його односельців.

(О. Гончар)

[, (якими ...),], але [], (що ...).

[, (де ...),], тож [], (що ...), [], (яка...).

Диктант

Сонце ще не зайшло, а вже вплив місяць, якоеь непомітно виступив з імлистого туманного небосхилу. І вже вони, обидва світила, освітлюють цей тихий луговий простір, що з правіку, мабуть, носив назву Чари-Комиші... Скільки тут різних людей перейшло в різні часи, задовго до нас! Біля вогнищ збиралися, гомоніли про те, що було і буде... Яке западне тут повітря, яка тиша! Навіть сюрчання коників її не порушує. На всю місцину мовби лягла спокійна, мрійлива задума.

Ми лежимо коло багаття, а над нами то парами, то цілими табунами пролітають птиці. Без кінця дивився б на них. Не смерклося ще, та чи й смеркнеться, бо світить повний місяць, внизу на озері вода все дужче блищить. Тиша пахне димком, тріпоче вогник... Глибшає вечірня синява, і все яскравіше палахкотить на пагорбку наше багаттячко, мовби скликаючи до себе.

Ніч прозора, безшумна, тепла. Ніби оксамитом огортає людину оце м'яке степове повітря.

(За О. Гончаром)

Контрольні запитання і завдання

1. За якими ознаками можна визначити межі частин багатокomпонентного речення зі сполучниковим сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком?

2. Яку мінімальну і максимальну кількість частин можуть мати багатокomпонентні складні речення і чому? Нкресліть структурні схеми.

3. Якою може бути структура багатокomпонентних речень з однорідною, неоднорідною і послідовною підрядністю?

Свої міркування проілюструйте прикладами структурних схем.

4. Доповніть правило.

Тире у безсполучниковому складному реченні ставиться, якщо

5. Накресліть схеми складних речень із безсполучниковим зв'язком.

6. Які можна виділити причини виникнення складно-підрядних речень з послідовною підрядністю?

Свої міркування проілюструвати прикладами.

7. Дайте письмову відповідь на питання: як визначається у багатокomпонентних реченнях зі сполучниковим підрядним зв'язком (з однорідною, неоднорідною, послідовною підрядністю)?

Список використаної літератури

1. *Бондар О. С.* Українська мова. Завдання для тематичного контролю знань. Тернопіль – Богдан, 2001.
2. *Вороніна В. І.* Українська мова. Завдання за 12- бальною шкалою – Запоріжжя: Прем'єр, 2001.
3. *Кобцев Д. А.* Українська мова. Диктанти. Завдання. Правила. – Харків: Торсінг, 2000.
4. *Мельнічайко В. Я.* Уроки рідної мови. – Тернопіль: – Богдан, 2000.
5. *Одинцова Г.* Цікавинки на уроках рідної мови. – Тернопіль: – Підручники. Посібники, 2001.